પ્રકાશકના બે બોલ

શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, પ્રાચીન હસ્તલિખિત કાવ્યો, આખ્યાનો, વાર્તાઓ વગેરે ખરીદી, સંગ્રહી, તેમાથી ઉપયુક્ત લાગે તે ગ્રંથો વિદ્વાનો પાસે સશોધાવી, ટીકા અને ઉપોદ્ઘાત સાથે પ્રકટ કરે છે. એ હેતુને અનુસરીને એ શ્રેણીનો આ દશમો ગ્રથ પ્રકટ કરવામા આવે છે.

આ ગ્રંથની એક વિશિષ્ટતા નોધવા જેવી છે. નાકરયુગના કવિ મધુસૂદન વ્યાસની આ એક વાર્તા છે, તે પરદુઃખભંજન વિક્રમના પુત્રના લગ્ન સંબધી છે. કવિ તેને દેવકથા વા પૌરાણિક કથા તુલ્ય લેખે છે. તેમા ગુજરાત સંબંધી આભિમાનિક ઉલ્લેખો હોઇ કવિના સ્વદેશ પ્રેમની પ્રતીતિ કરાવે છે. પદબંધ કેવળ દૂહા ચોપાઇ,–એનો નથી, પણ તેમા સામેરી, વસ્તુ, રામગ્રી, ગાથા, ગોડી, ધૂલ, દોહિ, પ્રબધ વગેરે છે, જે નરસિંહયુગની પદબંધધાટીનું અવશિષ્ટ સ્વરૂપ દાખવે છે આ વાર્તામા સુંદર, સરસ અને હૃદયહારી જીવત પ્રસંગો વર્ણવાયના છે. કવિ પોતાના સમયના રાજકીય, સામાજિક તેમ ધાર્મિક–મુખ્યત્વે આચારવ્યવહારવિષયી વાતાવરણના અચ્છા પ્રતિબિંબો આલેખે છે. વાર્તા એકંદરે રસભર અને ઉપદેશભર છે.

રા. રા. શંકરપ્રસાદ રાવળે તેના સંશોધન, અને ટીકાસપાદનમા ભારે શ્રમ લીધો છે. મેટ્રિક આદિના અભ્યાસક્રમોમા એક પાઠય પુસ્તક તરીકે આ ગ્રથ ઉપયોગી તેમ ઉપયુક્ત છે.

શ્રી. ફા. ગુ. સભાનુ પડતર કિમ્મતે આ ગ્રથશ્રેણી પ્રકટ કરવાનુ સ્વાગીકૃત ધોરણ સુપ્રસિદ્ધ છે. તો વાચનરસિક ગુર્જર બધુઓ આ શ્રેણીને ઘટતુ ઉત્તેજન અવશ્યે આપશે, એવી આશા રાખી શકાય

જેઠ સુદ ૧૨
ગુરુવાર સં. ૧૯૯૧
તા ૧૩–૬–૩૫

અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની
સહાયક મંત્રી,
શ્રી ફા. ગુ. સભા.

અનુક્રમણિકા

શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા—મુંબઇ

શાળા-પાઠશાળાઓને ઈનામ માટે, તેમ પુસ્તકાલયોના સંગ્રહ માટે અડધી કિમ્મતની ગોઠવણ

શ્રી ફા. ગુ. સભાએ સરકારી તેમ દેશી રાજ્યોમાં, મ્યુનીસીપાલીટીઓ, લોકલબોર્ડોનાં કેળવણી ખાતાંઓમાં અભ્યાસ, વાંચન તથા ઇનામો દ્વારા, તેમ જ નિશાળોની અને સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોમાં સાહિત્યનો પ્રચાર ઓછા ખર્ચે થઈ શકે તે સારૂ પોતાનાં પુસ્તકો રાસમાળા ભાગ ૧-૨ સિવાય, અર્ધી કિમ્મતે વેચાતાં લેઈ શકવાની અનુકૂળતા કરી છે. રાસમાળા ભાગ ૧-૨ સાડા બાર ટકા કમીશનથી મળશે.

અર્ધી કિમ્મતે પુસ્તકો લેવા બાબતી સંસ્થાઓએ પત્રવ્યવહાર કરવો.

- ૧-૨ રાસમાળા (સચિત્ર) ૩ જી આવૃત્તિ: ભાગ ૧-૨, દરેકનું, **મૂલ્ય** રૂ. ૨-૮-૦
- ૪ માર્કસ ઓરેલીઅસ એન્ટોનીન્સના સુવિચારો, સંગ્રહેલાં સુભાષિત વચનો સાથે, **મૂલ્ય** રૂ. ૨-૦-૦
- ૫-૬ શ્રી ફા. ગુ. સભાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલિ ભાગ ૧-૨, દરેકનું મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦
- ૭ ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો ભાગ ૧-૨, બન્નેનું **મૂલ્ય** રૂ. ૧-૦-૦
- ૮ રસકલ્લોલ-ગુજરાતના સ્ત્રીજીવનનાં ગીતો, **મૂલ્ય** ૦-૧૦-૦
- ૯ પ્રબોધબત્રીશી, અને રાવણમંદોદરીસંવાદ (બે ગ્રંથો ભેગા), સટિક, **મૂલ્ય** રૂ. ૦-૧૨-૦
- ૧૦ પ્રાચીન કાવ્યવિનોદ ભાગ ૧ લો-આખ્યાનો અને પદો, **મૂલ્ય** રૂ. ૧-૦-૦
- ૧૧ અહુનવર—પારસી ધર્મતત્વનું વૈદિક દષ્ટિએ અવલોકન, **મૂલ્ય** રૂ. ૦-૮-૦

૧૨ ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ: માલધારી શ્રી રાજશેખર સૂરિનો, મૂલ્ય ૨-૮-૦

૧૩ પ્રબંધચિન્તામણિ: શ્રીમેરૂતુંગાચાર્યનો મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

૧૪ શાક્તસંપ્રદાય—સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં પ્રચાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પર અસરો. મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

૧૫ ગુજરાતના ઐતિહાસિક ઉત્કીર્ણ લેખો ભાગ ૧ લો અશોકથી વાઘેલા વંશ પર્યંન્ત: તામ્રપત્રો, શિલાલેખો વ. પાનાં રોયલ ચાર પેજી ૪૦૦, મૂલ્ય રૂ. ૪-૮-૦

૧૬ મહાભારત ભાગ ૧ લો (ગુજરાતી પ્રાચીન અનુવાદ) આદિપર્વ અને સભાપર્વ ઉપોદ્ઘાત ટીકા સાથે. મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦

૧૭ ગુજરાતના કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને વાર્તાઓ— ગુજરાતી રાસમાળા: સંપાદક અને આલેખક સ્વ. કવીશ્વર દલપતરામ મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

૧૮ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ (ગુજરાતી અનુવાદ: ૧૨મા પુસ્તકનો) સટિક, મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

૧૯ પંચદંડ નરપતિકૃત: વિક્રમાદિત્યની વાર્તા, મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

૨૦ મહાભારત ભાગ ૨ જો (વનપર્વ-ગુજરાતી અનુવાદ) ઉપોદ્ઘાત અને ટીકા સાથે, મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦

૨૧ પ્રબંધચિન્તામણિ (ગુજરાતી અનુવાદ ૧૩ મા પુસ્તકનો) ટીકા સાથે, મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

૨૨ રૂપસુન્દર કથા-છન્દોબદ્ધ પ્રાચીન શૃંગારવાર્તા, ઉપોદ્ઘાત ટીકા સાથે, મૂલ્ય રૂ. ૦-૮-૦

૨૩ રાજ્યરંગ ભાગ ૨ જો—જગતનો ઇતિહાસ: નિરૂપક સ્વ. કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે, મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

૨૪ બુદ્ધિપૂર્વક વ્યાખ્યાનમાળા પુષ્પ ૧ લું તથા ૨ જું: સચિત્ર વ્યાખ્યાનો વગેરે, મૂલ્ય રૂ. ૦-૬-૦

૨૫ હંસાવતીવિક્રમચરિત્ર-વિક્રમાદિત્યના પુત્રની વાર્તા (કવિતા) કવિ મધુસૂદન વ્યાસકૃત ઉપોદ્ઘાત, સમજુતી સાથે, મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

પ્રસ્તાવના

૧

મધુસૂદનવ્યાસરચિત હંસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાહ

મધુસૂદન વ્યાસ નામના જૂની ગુજરાતીના કવિએ રચેલી 'હંસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાહ' નામની લોકપ્રિય લોકવાર્તા જૂની ગુજરાતીના સાહિત્યરસિકોમાં બહુ જ સુપ્રસિદ્ધ છે. એ વાર્તાની આટલી બધી લોકપ્રિયતા છતાં 'એની નાયિકા એ કયી હંસાવતી,' એનો નાયક એ કયો વિક્રમ?' એ સંબંધમાં વિવિધ તર્કો તેમ જ વિચિત્ર ગેરસમજ આજ સુધીમાં ફેલાઈ રહ્યા જણાયા છે. વિવિધ તર્કાવલિમાં 'હંસા,' 'હંસાઊલી,' 'હંસાવલી, 'હંસાવતી,' 'હંસાચારખંડી,' એમ વિવિધ નામો એ વાર્તાએ ધારણ કર્યાં લાગે છે. વાર્તામાંના 'વિક્રમચરિત્ર' એ નામે પેલા મહાન્ વિક્રમાદિત્યની અદ્ભુત ચરિત્રકથા આ વાર્તા હોવી જોઈએ, વિક્રમ હંસાને પરણ્યો એવાએવા તર્કો કરાવ્યા છે. વળી આ વાર્તાની લોકપ્રિયતાને લીધે મૂળની ટૂંકી વાર્તામાં ઘણોએક ક્ષેપકભાગ મધુસૂદનકવિને હાથે કે તેના પછીના કવિઓને હાથે ઉમેરાયેલો જણાય છે. મધુસૂદન વ્યાસની રચેલી આ લોકવાર્તાના મારા સંશોધન અને સંપાદન પછી ચોક્કસ થાય છે કે હંસાવતી એ જૂના ગુજરાતના વ્યાપારરોજગારથી સમૃદ્ધ ખંભાત બંદરની રાજકુમારી અને મહાન વિક્રમાદિત્યના પાટનીકુમાર વિક્રમચરિત્રના અદ્ભુત વિવાહની વાર્તા છે. નીચેની જૂદીજૂદી હસ્તલિખિત પ્રતિયો ઉપરથી આ હકીકત વધુ સ્પષ્ટ થશે —

૨

જૂદીજૂદી હસ્તલિખિત પ્રતિયો

કવિમધુસૂદન વ્યાસની રચેલી આ લોકવાર્તાની ઉપલબ્ધ હસ્તલિખિત પ્રતિયોમાંથી નીચેની ત્રણનો ઉપયોગ હું આ સંશોધનકાર્યમાં કરી શક્યો છુ.—

(૧) વડોદરા સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરીની, (૨) મુંબાઈની શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાની અને (૩) શ્રી. અંબાલાલ જાનીની. ત્રણે પ્રતિયોને મેં અનુક્રમવાર નીચે મુજબ સંજ્ઞાઓ આપી છે:—

(૧) ક, (૨) ખ, અને (૩) ગ.

આ ત્રણે પ્રતોની પુષ્પકાઓ આ પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૯૧ ઉપર આપવામા આવી છે. ત્રણે પ્રતોનો વિશેષ પરિચય નીચે મુજબ આપી શકાય.

ક: .Central Library, Baroda—Sanskrit section—Acc. No. 5264 : Subject क Gujarati—काव्य : जैन—Rs. 4-8-0 : Name **विक्रमचरित्र चोपई**—Author **मधुसुदन व्यास** —Age of composition 1614 : Extent 21L. 900—Language Gujarati—Script : **नागरी.**

આ પ્રત ઉપરથી હંસાઉલીવિક્રમચરિત્ર, વિક્રમચરિત્રહંસાવલીવિવાહ એ નામ પણ લહીઆઓએ આપ્યા છે એ નક્કી થાય છે.

ખ: આ પ્રત શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના હસ્તલિખિત પુસ્તક અંક ૯૮ ના ગૂટકામા છે. ગૂટકા ઉપર સભાના પુસ્તકાલયની નીચે મુજબ નોંધ છે:—

વિક્રમચરિત્ર : મધુસૂદનવ્યાસ, રચ્યાસંવત ૧૬૧૬, લખ્યાસંવત ૧૬૬૫, પૂરું

આ પ્રતિ સંબંધે શ્રી. અંબાલાલ જાનીએ પણ વિગતવાર વિસ્તારથી નોંધ[1] લીધી છે તેથી તેનો અહીં વિશેષ ઉલ્લેખ કરવાની મેં જરુર જોઈ નથી.

ગઃ આ શ્રી. અંબાલાલ જાનીની પ્રત છે. પ્રત આધુનિક છે ને સુંદર નાગરી લિપિમાં લખાયલી છે. જૂની ચોપડીમાં આ વાર્તા પૂરી થતાં કવિ **શામળ** ભટ્ટરચિત 'પદ્માવતી'ની વાર્તા ઊતારેલી છે. તેમાંની પુષ્પિકાની નોંધ—શ્રીરસ્તુ. કલ્યાણમસ્તુ. જયસંવત્સર પુષ્પવદ ચતુર્દશ્યામિદં પુસ્તકં નિર્ભયરામ તિરવાડી પઠનાર્થે અણાચાર્યેણ લિખિતમ્—એ પ્રમાણે છે.

વળી આ સંશોધનકાર્યમાં હું ઉપયોગ નથી કરી શક્યો એવી નીચેની એક પ્રતિ અમદાવાદની ધી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી-ના પુસ્તકસંગ્રહમા પણ છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના સહકારથી એ સોસાઈટીનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની યાદી પૂર્ણ કરવામાં મેં મદદ કરી હતી તે વખતે આ પ્રત મેં નોંધવા માટે જોઈ હતી. પ્રત બહુ આધુનિક ને અશુદ્ધ છે. એ અને મેં ઉપર નોધેલી જૂદીજૂદી પ્રતો ઉપરથી હું કહી શકું છું કે એ પ્રતવાળો મધુસૂદન વ્યાસ ને આ પ્રતોનો એક છે, જૂદો નહીં. સોસાઈટી પ્રતની નોંધ નીચે આપવામાં આવે છેઃ—

૧૯૦૪ હંસાવતીની વાર્તા[2] મધુસૂદન ર. સં. ૧૯૨૫ લ. સં. ૧૭૮૫ ૬૪

---

૧ જુઓ શ્રી. અંબાલાલ જાનીની તૈયાર કરેલી શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલિ : ભાગ ૨જો : પૃષ્ઠ ૧૩૭-૩૮.

૨ જુઓ કવીશ્વર દલપતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તકસંગ્રહની સૂચિ : પૃષ્ઠ ૭૬.

છેવટ :

સંવત ૧૭૨૫ વરખે માગશીર વદી ૨ દિન;
સરવ વાર માહાં રવિવાર, કૃષ્ણપક્ષ ને પૂરવા સાર.
કથા ઉત્તમ કહીસ તાંહાં, ઘણું વિસ્તારી શૂં કહીએ આંહાં ?
મધદેશમાં માહારી દીસા, સલતાનગામ શાહ પાટણ તહાં.
કથા કહી મધુસુદન વ્યાસ, વાંચે ભણે તેહને પોહોચે આસ.
જેકો સાંભળે એકો મન, નરનારી ગંગાદરસન.
ઇતિશ્રી હંસાવતીની કથા સંપૂરણ, સમાપ્ત.

આ પછી આ સૂચિ નીચેની નોંધ લે છે :

[નોંધ : જે થોડીઘણી પ્રાચીન વાર્તાઓ મળી આવે છે તેમાં આ વાર્તા પણ જોવા જેવી છે; શિવદાસની હંસાવતીની પેઠે આમાં પણ કરવત મૂકાવાની વાત આવે છે. પણ બંને વાર્તાનાં વસ્તુ અને સંકલના જૂદાં માલુમ પડે છે. વળી કાન્હડદેપ્રબંધમાં ઘોડાઓની જાતિઓનું જેવું વર્ણન કર્યું છે તેવું આમાં પણ મળી આવે છે. વાર્તા છૂટી છપાવવા જેવી અને બીજી વાર્તા સાથે સરખાવવા જેવી છે.]

આ મધુસૂદન વ્યાસ તે સં. ૧૭૨૫ માં ‘ હંસાવતીની વાર્તા ’ લખનાર, બીજો નહીં, પણ સં. ૧૬૧૬ માં ‘ હંસાવતી ’ની વાર્તાનો રચનાર મધુસૂદન વ્યાસ જ એમ ઘણાંએક કારણોથી જોઈ શકાય તેમ લાગે છે. લહીઆને હાથે કે બીજી કોઈ રીતે છેક અરાઢમા સૈકામાં આમ વિચિત્ર રીતે આ વાર્તાનો રચનકાલ આવે છે તે કોઈ ગંભીર ક્ષતિને પરિણામે જ આવેલો લાગે છે.

પણ વળી આ જ વાર્તાનો રચનસંવત બીજે સ્થળે સંવત ૧૪૧૬માં પંદરમા શતક સુધી ઠેલાય છે, એ પણ કોઈ આવી જ ક્ષતિને લઈને થયું જણાય છે. પણ આ હકીકત વિષે આગળ ચર્ચા કરીશું.

આસાયતની હંસાવલી

આ પછી હસ્તલિખિત પ્રતોની શોધમાં નિરંતર મચ્યા રહેતા મારા પરમ મિત્ર શ્રી. હીરાલાલ પારેખે 'હંસાવલી'ની વાર્તાની તાજેતરમાં એમને મળી આવેલી બે પ્રતો મને મોકલી આપી. એમની એ પ્રતો નં. ૧ તથા નં. ૨ ની નોંધ પણ અહીં હું લેવાનું ઉચિત ધારું છું.

(શ્રી. હીરાલાલ પારેખવાળી પ્રત નં. ૧)

આરંભ : શ્રીગણેસાય નમ: ।

અમરાવિ સમાણુ । પરતખ્ય પરમાણુ પુરપઇઠાણુ ।
જાંણિ ત્રિભૂઆણુ । ઈહિ ઠાણુ વીર બાવનીઆ ।
સીપરબંધ દશસિહિશ પ્રાશાદ । કનકકલસ દસિ સિહિસિ પ્રાસાદ ।
ગોદાવરીનૂં નીરમલ નીર । પુરપિઠાણુ વસિ તમ તીર । ૨ ।
પૂરપઇઠાણુ અછિ મનોહારિ । સઅલ લોકનિ સોભાકાર ।
સિહિસિ મુખિ કવી બોલઇ સોઇ । તસ પરથિ પાર ન પામિ કોઇ ।૩।

× × × × × ×

—પૃષ્ઠ ૯૨

ગયુ કણિયાપુરપાટણમાહિ પરણિ કુંઅરી કનકપ્રભરાય ।
હંસાઉલીકર ગ્રહીઉ જિસઇ સૂપનપ્રેમ રાય લાગુ તસિ । ૧૫ ॥

અંત :

પુરપિઠાણુ યાદવતુ વંસ । પરણાવીઆ વછનઇ હંસ ।
સકલ લોક સુણિ રંજની । કૂલજૂગ કથા ઉલિ બાવની ।૮૪।
દૂહાગાહાવસ્તચુપઈ । સત ચારી પાચાસી હૂઈ ।
પદ જૂઅવી ત્રણ્યસિ વીસાલ । તેહ મોહ મન માયા જાલ ।૮૬।
ચિહૂ પંડે છિ મતિ જૂજૂઈ । પ્રસિધિ પૂનિ હંસાઉલી ।
સરવ જન મન અસાઈત લહિ । કવિ કથાવિણંતર કહિ ॥

અતિ હુંસાઉલી ચતૂર્થોખંડ સંપૂરણં । સંવત ૧૭૨૦ વર્ષે માગસિર વદિ ૨ રવી લખીતા છબીલાદાસ નાયક વાચનાર્થં ॥ શુભં ભવતૂ । કલ્યાણમસ્તૂ ।

—પૃષ્ઠ ૧૦૫

આ પ્રત નાગરી લિપિમા છે અને આખી વાર્તા પ્રતના પૃષ્ઠ ૭૧ થી ૧૦૫ સુધીમા પૂરી થાય છે. પ્રતના જોડણી વિરામચિહ્નો વગેરે અસલ મુજબ અહીં મેં જાળવ્યાં છે.

(શ્રી. હીરાલાલ પારેખવાળી પ્રત નં. ૨)

આરંભ : શ્રીગણેસાય નમ ॥ શ્રી સારદાયિ નમ ॥ હુંસાવલીની કથા લખી છિ ॥ ગરુભ્યો નમહ ॥ છંદ ॥ રાગ રામગ્રી ॥

સંકરસંભુના પ્રણમુ પાય ॥ મયા કો સરસ્વતી તુ માય ॥
વીહરુ વ્યાસતણી મુખકથા ॥ સરતા સરવે સાભલજો જથા ॥૧॥
પદબંધ ચતુરાઇ લીલવીલાસ ॥ કિહિ કર જોડી કવી અસાઇતદાસ ॥
મંનતણુ પોચાડે કોડ ॥ વરણુ જાદવ છપન કરોડ ॥ ૨ ॥
તેતણી કથા કહુ સાર ॥ સાભલજો મંન કરી નીરધાર ॥
બાવનવીર તે બલીયા ઘણુ વરણવ કરુ હૂં તે તણુ ॥ ૩ ॥

ચોપાઇ

સાલીવાહંનસુત પોતંમ દાર, રાજ કરે નરવાહનરાય
બાવનવીર તે માહાજુઝાર, લોહો ભાઇ તે સકતકયાર

× × × × × ×

અંત : × × × × × ×

પુરપિઠાણુ જાદવનો વંસ વિહિનવીઆ વછરાજાહંસ
સકલ લોક રાજા રંજની કલજગ કથા તે વીરબાવંની. ૧૦૮

× × ×

સુણતાં દોયલાં દુઃખ જ ટલે × ×
ભણિ અસાઇતય ફલાંફલ ફલે... ... ... ૧૦૯

ચાર ખંડની બુધ જુજવી એટલે કથા સમાપત હતી.
સરસ જનમ અસાઇત લિહે કથા એક પણુ પેકમાં કિદિ. ૧૧૦

ચોપાઇયો । ચારસિનિ સાઠ । ખંડ ચાર માંમાપત છિ । હુંસાવલીની કથા સમપુરાંણ છિ । સંમત ૧૮૪૭ ના વરખે માહા સુદ ॥૨॥ વાર બુધે ॥ લષીતંગ ॥ નાયક નરભેરામ કુબેરદાસ વિઠલદાસ નારાયિણદાસ કાંનજી કસનદાસ લીખજી વરજી । ચોપડી નરભેરામ કુબેરદાસની । વડસરા । જ્ઞાત । તરગાલા ।

આ પ્રમાણે ઉપર નોંધેલી ક, ખ, ગ પ્રતિયો તેમ જ તે પછીની પ્રતિયો ઉપરથી મધુસૂદન વ્યાસરચિત હંસાવતીની વાર્તા નોખી પડી જાય છે અને તે કયી હંસાવતી તે પણ નક્કી થઈ જાય છે.

પ્રતિ ખ ની નોંધ લેતા શ્રી. અંબાલાલ જાનીએ પ્રતમાં ઊતારેલી વાર્તાના વિષયને તેમજ તે સંબંધ કંઈ વિશેષ નોંધ લઇ સારો પ્રકાશ પાડયો છે:—

વિષયાદિ—૧. વિક્રમરાજાનો કુંવર વિક્રમચરિત કેવી રીતે ત્રંબાવટીના રાજા ત્રંબકસેનની પદ્મિનીસમાન પુત્રી સાથે લગ્ન કરી આવ્યો એ પ્રસંગ આ વાર્તામાં વર્ણવેલો છે.

૨. દૂહા, ચોપાઈ અને રાગથી પદબંધ બાંધેલો છે કુલ કડી ૩૪૪ છે. કવિ પોતે ૩૪૩ રચ્યાનું ઉપર કહે છે.

વિશેષ—૧. આ વાર્તા છપાઈ નથી. ભાષા જૂની છે. પ્રતિ જૂની તેમજ જીર્ણ છે. વાર્તા સંવત ૧૬૧૬ મા રચાઈ છે અને ૪૯ વર્ષે તે પ્રતિબદ્ધ થઈ છે. લિપિ બાલબોધ છે, જ્વા અક્ષરોનો મરોડ ગુજરાતી લિપિનો છે.

૩. આ વાર્તાની બીજી પ્રતિ નામે 'હંસાવતી'ની વાર્તા રા. રા. અંબાલાલ બુ. જાની પાસે છે; તે સંવત ૧૮૩૮ ના સુમારમાં લખાયલી છે; તેમા રચનસંવત ૧૬૧૬ જ આપેલો છે,

છતાં વાર્તાનું પૂર ૭૨૭ કડી છે; ઘણો મોટો ભાગ ચોપાઈનો છે. પણ તેમાં વચમાં ગીતો તેમ શ્લોકો પણ આપેલા છે કે જે પ્રસ્તુત પ્રતિમાં નથી જણાતા. વાર્તાનું પૂર આમ લગભગ બેવડું થયા છતાં રચનસંવત તો એનો એજ જણાય છે એ એક ખાસ નોંધવાજોગ બાબત છે.

૪ રા. હીરાલાલ પારેખની પ્રતિ ૪૭ ફ માં ' હંસાવતી 'ને નામે છે, તેમાં કવિની ઓળખનો ઉલ્લેખ ઉપર પ્રમાણે જ છે. પણ રચનસંવત નીચે મુજબ આપેલો છે:

સંવત ૧૭૨૫ વરખે માગસર વદી ૨ દીન.

સરવ વાર માહા રવીવાર કૃષ્ણ પક્ષ ને પુરવા સાર;

તેમ તેના મથાળે સં. ૧૭૩૫ નો ટાંકેલો છે. પરંતુ કેટલાંક કારણોએ વાસ્તવિક રચનસંવત ૧૬૧૬ જ લાગે છે.[૩]

શ્રી. હીરાલાલ પારેખવાળી ઉપર્યુક્ત બે પ્રતો આસાયતરચિત હંસાવલીની વાર્તાની છે. એ વાર્તા ચાર ખંડમાં રચાયલી હોવાથી વાર્તાનું શીર્ષક ' હંસા ચારખંડી ' એ નામે પ્રચલિત થયું જણાય છે. અહીં આસાયતરચિત વાર્તાના સંબંધમાં સાથેસાથે શ્રી. મોહનલાલ દેસાઈસંપાદિત હસ્તલિખિત પુસ્તકોની યાદી માંહેની નોંધ પણ વિચારી જઈશું :

---

૩ વળી આ લોકવાર્તાનો રચનસંવત ૧૪૧૬ પણ કેટલેક સ્થળે આપવામાં આવ્યો છે. જુઓ શ્રી. મંજુલાલ મજમુદારનો ' ગુજરાતની લોકવાર્તાઓ ' એ લેખ :

" વિક્રમચરિત્ર ચઉપાઈ

વિક્રમના પંદરમા શતકના પ્રારંભમાં, મધુસૂદન વ્યાસની ' વિક્રમ-ચરિત્ર ચઉપાઇ ' (સં. ૧૪૧૬) એ પરદુઃખભંજન અને દાનશીલથી પ્રસિદ્ધ વિક્રમરાજાના ચરિત્રની જાણમાં આવેલી જૂની વાર્તા છે."

—ગુજરાતી સાહિત્ય : ખંડ ૫ :

મધ્યકાલનો સાહિત્ય પ્રવાહ : પૃષ્ઠ ૪૦૨ (વિ. સં. ૧૯૮૫) "

૪૨ આસાયત

(૬૮) હંસવત્સકથા ચોપઈ (વત્સરાજ હંસરાજ ચોપઈ) લખ્યા સંવત સંવત ૧૫૧૩ પહેલાં

આદિ—

અમરાવઈ સંમાણું, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણું, અવર નયરાણું.
પુર પટ્ટણ પયઠાણું, અયઠાણું વીર બાવનયા. ૧

× × ×

અંતે— × × ×

પુર પઇઠાણ યાદવવંશ વર્ણવયો વત્સરાજ નઇ હંસ ૩૨
સકલ લોક રાજા રંજની કુલયુગ કથા ઉત્તઇ વાવની,
ગાહા દુહ વસ્તુ ચઉપઇ, સુજિસ્યઈ ચ્યારિ બત્રિસાં હૂઇ. ૩૩
× × ભણઇ અસાઇત તિહ અફલાં ફલઇ. ૩૪

—૪ ખંડ છે. દરેકની અંત કડીમાં 'અસાઇત' એમ લખેલ છેઃ સં. ૧૫૧૩ વર્ષે પોષ વદિ ૧૨ વિપ્ર મુરારિકે — વિવેક વિજય ભંડાર ઉદયપુર.

—ઈતિશ્રી હંસવત્સકથાયાં ચતુર્થ ખંડ સમાપ્ત. સં. ૧૬૫૯ વર્ષે ભાદ્રવા સુદિ ૮ દિને ઋ. ઉદયચંદ્ર શિ. ઋ. મનોહર લિ૦ ના દસમા મધ્યે. પાનાં ૨૩-૧૨-નં. ૫૨. ડે. કૉ.

—મોહનલાલ દેસાઇ: જૈન ગુર્જરકવિયો:
પ્રથમ ભાગ: પૃષ્ઠ ૪૬-૪૭

શિવદાસની હંસાવલી

જૈનકવિ આસાયતરચિત 'હંસવત્સકથા' પછી 'હંસાચાર-ખંડી' એ નામની વાર્તા ખંભાતના શિવદાસ કવિએ પણ લખી છે. શ્રી. મંજુલાલ મજમુદાર એ સંબંધમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કરે છેઃ—

"સંવત ૧૬૭૩ માં 'દ્રૌપદીહરણ' રચનાર ખંભાતના જૈનેતર કવિ શિવદાસે 'હંસાવલી'ની વાર્તા દુહા, ચોપઇ

છપ્પયમા રચી છે. એ વાર્તા 'સાહિત્ય' માસિકમા ૧૯૧૯ મા કકડેકકડે છપાઇ હતી. પ્રકાશકે જણાવ્યું છે કે વીરજી, શામળભટ વગેરે કવિયોને આ વાર્તામાથી કંઈ ને કંઈ સૂચના મળી હોવી જોઇએ.

પરંતુ વિશેષ શોધને પરિણામે જણાય છે કે 'હંસાવલી'ની નવી વાર્તા લખ્યાનું યશોધન એકલા શિવદાસને ખાતે સ્વીકારાય તેમ નથી. લગભગ પંદરમા શતકમા (સં. ૧૪૧૧ મા) એક વિનયચંદ્રે 'હંસવચ્છ ચોપાઈ' રચી છે. તેના પછી સં. ૧૫૧૩ માં ઊતરાએલી એક અસાયત નામના કવિની 'હંસવચ્છકથા' ડેક્કન કૉલેજના સંગ્રહમા તથા ઉદયપુરના વિવેકભંડારમાં છે. આ વાર્તા શિવદાસની વાર્તાનુ મૂળ હોય એમ લાગે છે. એમાં વાર્તા 'ચારેખંડ'મા વહેંચી દીધેલી છે. શિવદાસની વાર્તાનું બીજું નામ પણ 'હંસા ચારખંડી' છાપવામાં આવ્યું છે. જૈનકવિની વાર્તા શિવદાસના ત્રીજા ખંડથી શરુ થાય છે. પોણમાં શાલિવાહનના પુત્ર નરવાહનની કથા એમાં આવે છે.

સં. ૧૭૩૫ મા મધુસુદને 'હંસાવલી'ની વાર્તા રચેલી છેઃ તે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીમાં રા. હીરાલાલ પારેખે કરેલા સંગ્રહની યાદીમા નોંધેલી છેઃ તેમ જ રા. અંબાલાલ જાની પાસે તેની એક પ્રત છે. તે વાચતાં એ કથા સ્તંભતીર્થની પુત્રી હંસાવલી જે વિક્રમ સાથે પરણે છે તે સંબંધી છે. તેથી માત્ર નામનાં જ સામ્ય એમાં છે."

—ગુજરાતી સાહિત્યઃ ખંડ ૫ મોઃ મધ્યકાલનો
સાહિત્યપ્રવાહઃ પૃ૦ ૪૨૫-૨૬

આમ સોળમા શતકના બીજા દસકાથી માંડી અરાઢમા શતકના ચોથા દસકા સુધી હંસાવતીની લોકપ્રિય લોકવાર્તા ગુજરાતમાં જૂદાજૂદા કવિયોનો પ્રિય વિષય થઈ પડી છે. ઉપર્યુક્ત હસ્તલિખિત પ્રતોમાંની હકીકત ઉપરથી ફલિત થાય છે કે (૧) પ્રસ્તુત વાર્તાની નાયિકા હંસાવતી છે, ને વાર્તાનો રચનાર મધુસૂદન વ્યાસ છે,

(૨) એણે એ વાર્તા વિક્રમ સંવત ૧૬૧૬ મા રચી છે, (૩) વાર્તાનો નાયક મહાન વિક્રમ નહીં, પણ તેનો યુવરાજકુમાર વિક્રમચરિત્ર છે; (૪) હંસાવતી ખંભાતના રાજાની એકની એક પદ્મિની કુમારી છે અને એ અંતે વિક્રમચરિત્ર સાથે લગ્નસબંધથી જોડાય છે અને (૫) જૈનકવિ આસાયતની કે ખંભાતના જૈનેતર કવિ શિવદાસની 'હંસા' કે 'હંસા ચારખંડી' સાથે આ હંસાવતીને કશો જ સંબધ નથી.

હંસાવતી અને વિક્રમચરિત્રના વિવાહને વર્ણવતી આ લોકવાર્તાને અપાયલા જૂદાજૂદા નામોમાથી છેવટે મે 'હંસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાહ' એ નામ પસદ કર્યું છે

શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના સંગ્રહની સૌથી જૂની પ્રત ખ સંવત ૧૬૬૫ મા ઊતરાયલી હતી છતા તેને આધારભૂત નહી ગણતા તે પછીની પ્રત કને મે આધારભૂત ગણી તેનુ કારણ પણ અહી સ્પષ્ટ કરી લઈશ ખરુ છે કે કપ્રતમા ક્ષેપકભાગ ખ પ્રતની સરખામણીમા ઘણો જ છે. આટલા બધા ક્ષેપકભાગને ચરણટિપ્પણમા મૂકવો ને ઉપર આછીપાતળી વાર્તા મૂકી તેના સતત ને બહોળા રસપ્રવાહમા ખેચાતા વાચકને ખલેલ કરવી, એ મને ઈષ્ટ લાગ્યુ નહી. આથી મારી મુશ્કેલી મેં શ્રી. અંબાલાલભાઇને જણાવી. તેમણે સૂચના કરી કે જૂના ગુજરાતીના ગ્રથને કંઈક વિશેષ સંખ્યાના વાચકોમા પ્રસારવો હોય તો કપ્રતને આધારભૂત ગણવી, એ જ વિશેષ ઇષ્ટ છે, ચરણટિપ્પણો ઘણા જ ઓછા વાચકો વાચવાની તસ્દી લે છે, તો તેમ કરવામા કંઈ વાધો નથી. આથી વડોદરાવાળી સેન્ટ્રલ લાઇબ્રેરીની પ્રતને મેં આધારભૂત ગણી છે, અને ચરણટિપ્પણમા ખ અને ગપ્રતોના પાઠાંતરો આપ્યા છે. ચરણટિપ્પણમાની નોંધો ઉપરથી ક્યાક્યા પાઠ મેં સ્વીકાર્યા છે અને જેજે સ્વીકાર્યા છે તેતે ઔચિત્યબુદ્ધિથી સ્વીકારાયા છે કે કેમ તે

હકીકત જૂની ગુજરાતીનો હમણાહમણાનો જરા વધતો જતો રસિક વર્ગ વિચારી લેશે.

ગપ્રતિમા હંસા ને વિક્રમચરિત્રનો લગ્નવિધિ ટૂંકાવવામાં આવ્યો છે તે મેં ચરણટિપ્પણીની અનુપૂર્તિ તરીકે આ પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૯૦ ઉપર આપ્યો છે. ખપ્રતિમાનું હંસાનું 'વિલાપગીત'—જે ક–ગપ્રતિયોમા નથી તે પણ–મેં **પરિશિષ્ટ** ઘમા આપ્યું છે. જૂના કવિયો પ્રમાણ તરીકે અથવા તેમના સંસ્કૃતના જ્ઞાનનું પ્રદર્શન કરાવવા વચમાવચમા ભ્રષ્ટ સંસ્કૃત શ્લોકો મૂકતા આવ્યા છે. આ શ્લોકો પણ વર્તાકાવ્યની કડીઓ તરીકે ચાલુ સંખ્યાકમાં મેં આપ્યા છે તેમ જ તેમનું ગુજરાતી ભાષાંતર પણ **પરિશિષ્ટ** ગમા આપ્યું છે.

ત્રણે પ્રતોમાના પાઠોની તારવણી ને ગોઠવણી ઉપર પ્રમાણે કરી મેં છેવટની વાચના નક્કી કરી છે.

કપ્રતની પૂરસંખ્યા ૮૦૮ કડીની છે, જો કે કવિ તે ૮૨૫ ગણાવે છે. ખની ૩૪૪ કડી છે જો કે કવિ તે ૩૪૩ ગણાવે છે.[૪] ગપ્રતની કડીસંખ્યા ૭૨૭ ની છે. એકંદરે આમ ત્રણે પ્રતોમાંની કડીસંખ્યા સરવાળે ૮૨૯ થાય છે તેમાં **પરિશિષ્ટ** ઘમાના 'વિલાપગીત'ની ૪ કડીઓ ઉમેરતા કુલ ૮૩૩ કડી થાય છે.

---

૪ જુઓ

'કવિયુગ માંહિ એ કથા વારુ તિ અતિ દીસ;
રુપકસંખ્યા આઠસિ ઊપરિ છઇ પંચવીસ' ૮૦૦

—પૃષ્ઠ ૮૯

જુઓ ચરણટિપ્પણ : કડી ૭૬૩–ખ–
'ત્રણસિ ત્રેતાલિસિ ખરી કથા તણિ ચ્રીપી ચઊપઈ.'

—પૃષ્ઠ ૮૮

૩

કવિમધુસૂદન વ્યાસના જીવનકાલનો નિર્ણય

'હંસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાહ' નામની એક જ સાહિત્ય-કૃતિથી કવિમધુસૂદન વ્યાસ જૂની ગુજરાતીના સાહિત્યમા જાણીતા થયા જણાય છે. જૂદીજૂદી પ્રતો પરથી જણાય છે તેમ સત્તરમા સૈકાના આરંભમા લખાયલી આ એની સાહિત્યકૃતિ છે. કપ્રતિ એની પુષ્પિકામાં વિ. સં. ૧૬૧૪ રચનસંવત આપે છે ત્યારે ખ-ગપ્રતો તે ૧૬૧૬ આપે છે. સંવત ૧૬૬૫ માં લિપિબદ્ધ થયેલી આ ખ પ્રતને એના રચનાવર્ષ માટે આધારભૂત ગણીશું તો હરકત આવે તેમ નથી. બીજી પ્રતિયો ઉપલબ્ધ થશે તો આ બાબતનો વધારે ચોક્કસ નિર્ણય થઈ શકશે.

૧૬૧૬ ના સવતવર્ષને રચનાવર્ષ તરીકે સ્વીકારતા અને વાર્તા-કાવ્યના પ્રાસાદિક રસના ઠરેલા વહેણુ જોતા કવિનુ આયુષ્ય એની સાહિત્યકૃતિના રચનાકાળે એનું યૌવન વીતાવીને ઠર્યુંઠામ થયેલુ કલ્પી શકાય છે. આ ગણતરીએ વિચારતા એનું **જન્મવર્ષ આશરે વિક્રમના સોળમા સૈકાના નવમા યા છેલ્લા દસકામાં આવી શકે.** કાવ્યના આરંભમા પોતાને વિષે ઉલ્લેખ કરતા કવિ કહે છે:

'વ્યાસ ભણિ ગુણ વરણવું જુ મતિ આપિ માય !'

એમ 'વ્યાસ' નામથી એ એનો પરિચય આપે છે. આ ઉપરથી કવિની અવટંક 'વ્યાસ' હોય અથવા તેના કાલના લોકોના રંજનાર્થે ને પોતાના નિર્વાહ અર્થે 'વ્યાસ' યા કથા-કારની વૃત્તિ એણે સ્વીકારી હોય. એના જન્મસ્થલ વિષે પણ કંઈ ઉલ્લેખ એ નથી કરતો. છ્યાં કાવ્યને અંતે એ નોધે છે કે '**મધ્યદેશ મહિમુદ સૂલતાન ગામ સારસા ની પટલ રાણ;** કથા કહી **મધુમૂદન વ્યાસ,** સાભલનાં હોઇ બુદ્ધિપ્રકાસ.'

આમ સારસા ગામમાં એણે કથા કરી હતી, ત્યાંનો પટેલ યા મુખી રાણુ યા રાણાપટેલ હતો અને તે વખતે દેશમા મહમદ દેશનો–ગુજરાતનો સુલતાન હતો. સારસાગામ ખેડાજીલ્લાનું ગામ છે. તે ગામનો મુખી રાણોપટેલ, શામળ ભટ્ટના રૂખીદાસ પટેલની માફક, વ્યાસજીનો મુખ્ય આશ્રયદાતા હશે એમ આ ઉલ્લેખ ઉપરથી જાણી શકીએ છીએ. મધુસૂદને આમ પોતે જેમાં કથા કહી હતી તે ગામનું નામ આપ્યું છે, પણ તેથી આપણે નિશ્ચયપૂર્વક એમ કહી શકીએ નહીં કે સારસા જ એની જન્મભૂમિ હતી. આ ઉપરાંત કવિ પોતાને વિષે કે પોતાના કુલકુટુંબ વિષે માતાપિતાને આરંભમાં નમન કર્યા ઉપરાંત બીજું વધુ કંઈ જ કહેતો જણાતો નથી.

હવે ' મધ્ય દેશ મહિમુદ સુલતાન ' એ કવિના કથન વિષે વિચાર કરીએ. ઉપર કહી ગયા તેમ વિક્રમના સોળમા સૈકાના આશરે નવમા અથવા છેલ્લા દસકામાં જન્મીને આ વાર્તા લોકપ્રિય કરી તો એ કવિએ કેટલાં વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવ્યું હશે ? કથા ગુજરાતમાં સારી પેઠે લોકપ્રિય થઇ જણાય છે એમ એની જંબુસરાદિ જૂદાંજૂદાં સ્થલોની અને જૂનામાં જૂની ખપ્રતની લખ્યાસાલ વિ. સં. ૧૬૬૫ થી માંડી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીવાળી વિ સં. ૧૭૮૫ ની સાલ વગેરે જોતાં જાણી શકાય છે. વળી જૂની પ્રત કરતાં તે પછીની પ્રતોમાં કવિનો પોતાનો ઉમેરેલો કે ક્ષેપકભાગ વાર્તાનું પૂર ભગભગ વિલાપગીતની ચાર કડિયો સાથે ૮૨૯+૪=૮૩૩ ત્રણસો ને તેત્રીસ થવા જાય છે, ત્યારે ખપ્રતનું પૂર માત્ર ૩૪૩ ત્રણસો ને તેતાલીસનું જ છે. આમ લગભગ બમણા ઉપરાંત પૂર વધી ગયું છે. વાર્તાના રસપ્રવાહમાં ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ જનસંખ્યા ખેંચાઇ આવ્યાનો તેમજ તેની બહોળી લોકપ્રિયતાનો આ પુરાવો કહેવાય. પોતાના વાર્તાકાવ્યની આટલી બધી લોકપ્રિયતા કરાવનાર કવિ આમ દીર્ઘાયુષી હોય. એનો આયુષ્યકાલ પચાસથી સીત્તેરનો અડસટીએ તો આશરે વિક્રમસંવતના સત્તરમા સૈકાના પાંચ દસકા (આશરે ૧૬૫૦) ની કવિતી આયુષ્ય-

મર્યાદા બાંધી શકાય. આ સમયમાં ગુજરાતની મુસલમાન સલ્તનતની વંશાવલિ જોઇએ ને **વિ. સં. ૧૫૮૦થી ૧૬૫૦થી એટલે ઇ. સ. ૧૫૨૪થી ૧૫૯૪ સુધીના સુલતાનોમાંથી** કવિએ ઉલ્લેખેલો કયો **મહમદશાહ સુલતાન** હતો તે તપાસીએઃ

× × × ×

મહમૂદ બેગડો	ઈ. સ.	૧૪૫૯–૧૫૧૩–૫૪
મુઝફ્ફરશાહ **બીજો**	,,	૧૫૧૩–૧૫૨૬–૧૩
સિકંદર	,,	૧૫૨૬–૧૫૨૬—૦
મહમૂદશાહ **બીજો**	,,	૧૫૨૬–૧૫૨૭—૧
બહાદુરશાહ	,,	૧૫૨૭–૧૫૩૬—૯
મહમૂદશાહ **ત્રીજો**	,,	૧૫૩૬–૧૫૫૪–૧૮
અહમદશાહ **બીજો**	,,	૧૫૫૪–૧૫૬૧—૭
મુઝફ્ફરશાહ **ત્રીજો**	,,	૧૫૬૧–૧૫૭૩–૧૨

આમ ઈ. સ. ૧૫૭૩ સુધીમા અકબરે ગુજરાતમા પુનઃ સ્થાપેલી મુગલાઇને માપતો મધુસૂદન વ્યાસનો આયુષ્યકાલ જણાય છે. પણ મહમૂદ બેગડો, મહમદશાહ **બીજો** ને મહમૂદશાહ **ત્રીજો** એમ ત્રણ ' મહિમૂદ ' એમા આવી જાય છે તેમા કવિનો ઉલ્લેખિત મહમૂદશાહ કયો એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આ વાર્તાકાવ્યની રચનસાલ વિ. સં. ૧૬૧૬ (એટલે ઈ સ. ૧૫૬૦) છે, તે વર્ષના સુલતાનનો આ ઉલ્લેખ હોય તો ઉપરના ત્રણે મહમૂદશાહોને છોડી આપણે ' અહમદશાહ **બીજા** ' માટેનો આ ઉલ્લેખ સમજવો પડે. આમ ' અહમદશાહ 'નો ' મહમદશાહ ' લહીઆઓએ કરી નાખ્યો છે કે ત્રણમાનો કોઈ એક જ મહમદશાહ વિષેનો એ ઉલ્લેખ છે તે ખાત્રીબંધ કહી શકાતું નથી.

કવિ મધુસૂદન વ્યાસનો જીવનકાલ આમ એની આ સાહિત્યકૃતિની રચનાસાલ વિ. સં. ૧૬૧૬ ઉપર જ મોટે ભાગે અવલંબી રહ્યો જણાય છે અને એનો કવનકાળ ગુજરાતમાં પુનઃ મુગલ સ્થપાઈ તે પહેલાના એક મહમૂદશાહ સુલતાનના વખતનો છે.

૪

મધુસૂદન કેટલા ?

મધુસૂદન કેટલા એ પ્રશ્ન પણ આપણા સાહિત્યના ઇતિહાસને અંગે આપણી આગળ ખડો થાય છે. એક મધુસૂદન ' યુદ્ધકાંડ 'નો કર્ત્તા કહેવાય છે. ભાલણસુત ઉદ્ધવકૃત રામાયણ ભેગો આ યુદ્ધકાંડ છપાયો છે. શ્રી. હીરાલાલ પારેખ આ ઉપરથી યુદ્ધકાંડની રચ્યાસાલ સં. ૧૬૮૭ આપે છે.[૫] ઉપર આપણે ' હંસાવતી 'કાર મધુસૂદન વ્યાસનો જીવનકાલ સં. ૧૫૮૦ થી ૧૬૫૦ સુધીનો અડસટ્ટે ગોઠવ્યો છે. આ ' યુદ્ધકાંડ 'કાર મધુસૂદન પણ આ જ હોય તો આ જીવનકાલને આપણે લંબાવવો પડે. પણ આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરી શકાય એમ નથી. સ્વર્ગસ્થ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા અને નાથાશંકર શાસ્ત્રીએ યુદ્ધકાંડની ભાષા આધુનિક કરી હોય એ સંભવ પણ ખરો. આમ હોવાથી બન્ને મધુસૂદનો એક જ છે કે જૂદા એ પ્રશ્ન અહીં અનિર્ણયાત્મક જ રાખ્યા વગર બીજો માર્ગ નથી. વળી યુદ્ધકાંડકાર મધુસૂદનનું ગામ કર્ણપુર ને મોસાળ પાટણ છે. આ વિષે પ્રસ્તાવનાની અનુપૂર્તિમાં મેં વધુ વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૫

કવિ મધુસૂદન વ્યાસનું જીવનચરિત

આ પછી ' હંસાવતી 'કાર મધુસૂદન વ્યાસના જીવનચરિત વિષે વિચાર કરીશું તો ઉપર નોંધવામાં આવ્યું છે તેમ એની આ સાહિત્યકૃતિના રચનવર્ષ અને તેના કથા કરવાના સ્થાન કે જન્મભૂમિ સારસાગામ ઉપરાંત આપણી પાસે વધારે સાધનસામગ્રી

---

૫ જુઓ શ્રી. હીરાલાલ પારેખસંપાદિત 'ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર' પુસ્તક ત્રીજું. ગુજરાતી સાહિત્યની સાલવારી : પૃષ્ઠ ૪૧ તથા જુઓ ઉપરનું રામાયણ પૃષ્ઠ ૬૫૧

નથી. આથી એની આ સાહિત્યકૃતિમાંના આંતર પ્રમાણો ઉપર જ આપણે કવિના જીવનઇતિહાસ વિષે હાલ તો આધાર રાખવાનો રહે છે.

'હંસાવતી'ની આખી રસાલ વાર્તા વાંચતાં કવિના અભ્યાસની, તેની સંસ્કારી રસવૃત્તિની અને તેની કૃતિમાં પ્રતિબિંબિત તેની ઉચ્ચ કોટિની કાવ્યશક્તિની આપણને પ્રતીતિ થયા વગર રહેતી નથી. લોકોની રસવૃત્તિને રસિકતાથી આકર્ષનાર અને પોષનાર કવિએ એના શ્રોત્રીય બ્રાહ્મણવર્ણના કુલાચારાનુસાર બાલ્યવયથી અભ્યાસ કર્યો જણાય છે. અભ્યાસ કરીને તેમ જ ગુરુમુખે સાંભળીસાંભળીને પણ એણે જ્ઞાનસંપત્તિ સારા પ્રમાણમાં વધારેલી લાગે છે. સાહિત્યનું, રસનું, અલંકારનું, જૂના ઇતિહાસપુરાણોનું એનું ગાઢ જ્ઞાન આકૃતિમા જ્યાંત્યાં પોતાનો પૂરો પરિચય કરાવી છૂપું રહેતું નથી. કેટલાક શુદ્ધ અને (કદાચ લહીઆઓને હાથે થયેલા) ભ્રષ્ટ સંસ્કૃત શ્લોકોના અવતરણો ઉપરથી જણાય છે કે સંસ્કૃત ભાષા સાથે પણ એણે ઠીકઠીક પરિચય મેળવ્યો લાગે છે.

આટલી જ્ઞાનસંપત્તિ સાથે કવિ તેના કાલના લોકસમૂહના વિનોદ અર્થે આ રસિક વાર્તાકાવ્યનું સંયોજન કરે છે. નરસિંહયુગના ભાલણે આરંભેલા અને નાકરયુગની સમયમૂર્તિ નાકરે ખીલવેલા આખ્યાનો એક તરફથી જૂનાં ઇતિહાસપુરાણ ને ભક્તજનોના જીવનચરિતો ગાઈગાઈ લોકશિક્ષણને નીતિ, ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ વગેરે પુરુષાર્થો માટે જોઈતી સંસ્કારપરંપરા આપતાં હતા. તે સાથેસાથે લોકવાર્તાની રસિક કૃતિયો પણ આ કાલમાં મધુસૂદન વ્યાસ અને એના જેવા અન્ય કવિયોને હાથે રચાઈરચાઈ અદ્ભુત વાર્તારસ સાથે પણ એ જ પ્રકારનું લોકશિક્ષણનું કાર્ય કરતી હતી.[૧] હિન્દુ અને જૈન કવિયો

---

[૧] વળી કવિ પણ એની આ વાર્તાને લોકપ્રિય થયેલું આખ્યાન નામ આપે છે. જુઓ.

'એકમનો જે સાંભલિ વિક્રમચરિત્રઆખ્યાન.' ૮૦૩–૮૦૪

'ભણ ભાનારથ નરણી/ સુણતાં એ આખ્યાન.' ૮૦૫–૮૦૬

બન્ને આવી આવી વાર્તાસાહિત્યકૃતિયો રચવા અને લોકસમૂહમાં તેનો પ્રચાર કરવાને પ્રેરાયા છે. એ હકીકતનો એ વખતના આપણા સાહિત્યનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે.

મધુસૂદન તેની વાર્તાનાં વસ્તુ, વસ્તુસંકલના, પ્રસંગો અને ઊઠાવનાં વિવિધ અંગોનો સારો વિચાર કરી શક્યો છે. એની વાર્તાનો રસ-પ્રવાહ અપ્રતિહત વહે એટલી બધી સફલતા એ સાધી શક્યો છે. લોકની બારે મેદનીઓને જમા કરી એમના ઉત્સુક હૃદયોને એ રસમગ્ન કરી શક્યો છે. આ સૌ જોતાં એણે આપેલા સફલ શિક્ષણનો એ સબળ પૂરાવો આપે છે.

જૂના કવિયોના સંપ્રદાયના ચીલાને એણે કાપ્યો નથી. પણ તે જ પ્રમાણે કાવ્યના આરંભમાં સરસ્વતી, ગણપતિ, માબાપ, ગુરુ વગેરેને એ ભક્તિભાવે મંગલાચરણમાં નમે છે અને પોતાની લોક-કથાને રસસમૃદ્ધ કરવા એમને વીનતી કરે છે. એની કૃતિને ખોડ-ખાંપણ વગરની, સરસ અને લોકોત્તર કરવા સૌને એ વીનવે છે. મંગલાચરણમાં એ કહે છેઃ

> 'માયબાપ ગુરુનિ નમું, સુર તેત્રિસે કોડિ;
> વિક્રમચરિત્રવિવાહ કહું, રખિ મૂઝ આવિ ખોડિ. ૫
>
> × × ×
>
> વ્યાસ ભણિ રસના વસી સરસા અક્ષર આણિ.' ૬

આમ હિન્દુ દેવદેવીઓનો એ અટલ ભક્ત લાગે છે. એમનામાં એને જૂના ગુજરાતીની સાચા હૃદયની શ્રદ્ધા છે. તીર્થો વિષે, તેમાંનાં દેવદેવીઓનાં દર્શન વિષે, તે પરના પુણ્ય તીર્થોદકનાં સ્નાનમહિમા વિષે પણ એને શ્રદ્ધા, પ્રીતિ અને પૂજ્યભાવ છે.

કથાકાવ્યને અંતે એ આથી જ કહે છેઃ

> × × ×
>
> 'વ્યાસ ભણિ મદસૂદન માન, કથા સાંભલિ ગંગારનાન.'૭૯૨

પોતાની રાગમદ્ધ કથા માટે એ પોતાના શ્રોતાજનોને ભૂલચૂક સુધારી લઇ સાંભળવાનું કહે છે. સુંદર ગાયનને કસોટીએ ચડાવી જોઇને તેની કસોટી કરવાનું પણ સાથેસાથે કહી, એની કૃતિ વિષેની એની ઊંચી આત્મશ્રદ્ધાનું પણ સૂચન કરે છે :

'કથા રાગિ જે વ્યાસે કહી, સવિ ખામિ સુધી લહી,
હરિહરદાસ ઇમ વસી, વારુ ગાયણ સોભિ કસી.' ૭૯૩

કવિની કથા આમ 'રુડી નિ રસાન' છે તેના રસજ્ઞ શ્રોતા જનની રસજ્ઞતાનો ઉલ્લેખ કરી એ પોતાની જ રસજ્ઞતા પ્રત્યક્ષ કરે છે :

'જડિ અક્ષર જમલિ, અક્ષરિ અક્ષરબંધ,
જાણુ હસિ તિ જાણસિ કથા તણો સમંધ' ૭૯૭

મનુષ્યજીવનનું પ્રેરક 'સાહસ' કવિના જીવનનો પણ જીવનમંત્ર જણાય છે એ કહે છે:

'સુણતા સાહસ ઊપજી પાગ નહિ પ્રતિબોધ.' ૭૯૮

એનું કાવ્ય બોધપ્રદ છે. પોતાના શ્રોતાજનોના ભીતરનો એ રસિક ભેદુ છે સ્નેહ, સુખદુ:ખ, સ્નેહના વિયોગવિરાધના તાપથી એ શ્રોતાજનો પીડિત છે તે એ જાણે છે. અને તેથી જ એ એમને સંબોધે છે કે.

" નરનારી જિ સાંભલિ, તેહેના ટલિ વિયોગ,
અંતર ઊપટ ઊપજિ, પામિ સુખસંયોગ. ૮૦૨
અવિચલ સુખ પામિ સદા અંગિ ન વ્યાપિ કામ.
× × × ૮૦૩
ક્ષમાદયા અતિ ઊપજિ, નહિ વિષયઅભિમાન.
× × × ૮૦૪
સાંભળતા સુખ પામીઇ, ગાતા વાધિ ગ્યાન.
ભલા ભાવારથ જાણીઇ સૂણતા એ આખ્યાન " ૮૦૫

એના આ આખ્યાનના માહાત્મ્યના ગુણગાનથી એની રસિકતા ઝળકી ઊઠે છે. ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થમાં કાવ્યની સિદ્ધિ છે એ જૂના કાવ્યસંપ્રદાયનો એ અનુયાયી છે એ પણ એ દર્શાવે છે. અડસઠ તીર્થાવલિ જેવી પુણ્યકારક એની આ કવિતા છે એમ કહી, એની કવિતામા વસેલા નિર્મલ ને પ્રાસાદિક ગુણોનો એ ઉલ્લેખ કરે છે.

શિક્ષણ ઉપરાત કવિનું બાહ્ય જગતનું જ્ઞાન પણ અપરિમિત લાગે છે. પ્રવાસે એના અનુભવોને સરસ સૌન્દર્યદૃષ્ટિથી સંસ્કાર્યા છે. જાતે જઇને જોઈ આવ્યો હોય એમ હિન્દના જૂદાંજૂદાં સ્થળોનું, ત્યાંનાં લોકજીવનનું, ત્યાની સુંદર જાતિ સ્ત્રીઓનું, તેમના સ્વભાવનું, તેમની રીતભાતનું એણે ઊંડુંઊંડું દર્શન કરાવ્યું છે. પ્રવાસનાં સુખદુઃખોનો એણે તાદશ ચીતાર આપ્યો છે. ગુજરાતી સંસારના જીવનહૃદયમાં એ ઊંડોઊંડો ઊતરી શક્યો છે. એ જ ગુજરાત માટે હૈયાનો મમકાર સેવી એણે ગુજરાતના ખંભાતનરેશની લાડકવાયી રાજકુમારી હંસા-મુખે પૂજ્યભાવ સાથે ઊંચાઊંચા જાતિઅભિમાનના તેમ જ ઊંડી ને પવિત્ર દેશભક્તિના ઉદ્દગાર કઢાવ્યા છે.

મધુસૂદન વ્યાસ આમ ગુજરાતનો લાક્ષણિક કવિ છે. પોતાના ધંધા કે નિર્વાહ માટે એ ચિંતાતુર લાગતો નથી. આશ્રયદાતાઓના નામ ગણાવી, તેમને વિષે લાબા ઉલ્લેખો કરવાની એને ટેવ નથી. આથી એના સ્વતંત્ર અને સ્વસંતુષ્ટ સ્વભાવનો અને તેથી એની વિકાસ પામેલી માનવતાનો એ આપણને ઠીક ખ્યાલ આપે છે. એનાં કાવ્યોની પ્રતિયો એકએ કરતાં વધારે સંખ્યામા અને જૂદાંજૂદાં સ્થળોમાંથી મળી આવેલી છે તે જોતાં એના જીવનકાળમાં જ એણે એના આ સુંદર કાવ્યને લીધે બહોળા પ્રમાણમાં લોકપ્રિયતા અને કીર્તિ મેળવી હોય એમ લાગે છે.

મધુસૂદન વ્યાસની કૃતિમાંથી એના આંતર જીવન વિષે હાલ તો આટલું જ જાણી આપણે સંતોષ માનીશું.

૬

લોકવાર્તાઓનો મહાપ્રવાહ અને હંસાવતી

(૧) મહાપ્રસ્કૃત પ્રવાહ લોકગીતો અને લોકવાર્તાઓ

આપણા લોકગીતો અને લોકવાર્તાઓના મૂળ જોવા આપણે ઇચ્છા રાખીએ તો આપણે છેક સૃષ્ટિના સૃજનકાળ સુધી જવુ જોઈએ મનુષ્યના ઇતિહાસના અણુનખાયના પ્રથમ પ્રકરણમા પણ આ લોકસાહિત્યના અસ્તિત્વના ઉલ્લેખો ઊભી શકાય. લોકસાહિત્ય એ લોકજીવનના શ્રુતિગ્રંથો અને સ્મૃતિગ્રંથો છે સૃષ્ટિના સૃજનકાળના આદ્ય માનવોને મન તેમના વર્તમાનની સૃષ્ટિ અનેક અગમ્ય સૌન્દર્યો ને અનાદિ કાવ્યવાર્તાઓથી ભરીભરી લાગતી હતી તેમના ભૂતકાળના અગમ્ય પડદા ઉપર પણ ગવાતી ને બોલાતી લોકવાણીની કવિતા ને વાર્તા પણ તેમને આકર્ષી રહી હતી એકબીજાને અદ્ભુત સૃષ્ટિના ગૂઢ સૌન્દર્યદર્શનો કરાવનાકરાવતા ને તેમનો ઇતિહાસ ઊભતાઊભતા રસથી ભરીભરી કવિતાવાર્તાના આશ્રય તેમને લેવા પડતા. પોતાનો ઇતિહાસ, પોતાના પૂર્વજોનો ઇતિહાસ, આસપાસ આવી રહેલી અનૈકિક સૌન્દર્યલચી પ્રકૃતિનો ઇતિહાસ એ આપણી માનવજાતિની આદ્યકવિતા ને આદ્યવાર્તા છે આમ આપણા સાહિત્યના બે મુખ્ય અંગ–કાવ્ય અને ગદ્ય–એ આપણા લોકસાહિત્યના લોકગીત અને લોકવાર્તા છે જગતના કાવ્યસાહિત્યના જનકજનની આમ લોકગીત અને લોકવાર્તા છે

પૃથ્વી ઉપર વસતા ને વિસ્તરતા લોકજીવનના વિકાસની સાથેસાથે આમ વાર્તાનુ વ્યાપક થતુ જતું સાહિત્ય ખીલવા લાગ્યુ છે. પ્રત્યેક નાનામોટા મનુષ્યને, પ્રત્યેક દેશમા અને પ્રત્યેક કાળે, વાર્તા કહેવાનો, કહેવરાવવાનો, સાભળવાનો ને સભળાવવાનો શોખ હતો એમ જણાયછે. પ્રત્યેક પ્રજાએ, પ્રત્યેક દેશે, પ્રત્યેક ભાષાએ વાર્તા

પ્રત્યેના આ સ્વાભાવિક શોખને ફળવીને ખીલવ્યો છે. વાર્તાએ માનવને આનંદ આપ્યો છે, ભૂતવર્તમાનને સજીવન અને રસિક કર્યાં છે, કલ્પનાને જન્માવી છે અને રસવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરીને પોષી છે. વાર્તામાં અણગણ્યુ કલાઓનુ સુભગ સંમેલન હોય છે. એમાં રસરસના ભંડાર ભરેલા હોય છે. ધર્મઇતિહાસપુરાણના ઉપદેશ જ્યાં પોતાના આજ્ઞાથી, જૂના પુરાણા ડહાપણથી કે શિખામણની લાંબીચોડી ઘાતોથી મનુષ્યજીવનને સંસ્કારી કરવામાં નિષ્ફલ નીવડે છે ત્યાં વાર્તા મનુષ્યસ્વભાવ અને માનવજીવનનો ઇતિહાસ કહીને એને રસમુગ્ધ કરે છે, ઉન્નત કરે છે ને સંસ્કારી બનાવે છે. એમાં માત્ર વિનોદ હોતો નથી. લોકશિક્ષણનું એ પુરાણપ્રસિદ્ધ સબળમાં સબળ સાધન છે. ધર્મને જીવંત રાખવાના પ્રયાસ કરતા ધર્માચાર્યોએ, જગતમાં પ્રવાસ ખેડતા પ્રવાસીઓએ, ગૃહસંસારના ઊગતાં આશાસ્થાન બાળકોને ઊછેરનાર માતાપિતાઓએ, બહેનોએ ભાઇઓને, ભાઇઓએ બહેનોને ને ગુરુઓએ શિષ્યોને સૌએ વાર્તાઓની રસિક કથા કહીકહીને જ ગૃહશિક્ષણ, શાલાશિક્ષણ, સંસ્કારશિક્ષણ, ધર્મનીતિશિક્ષણ, પ્રેમશિક્ષણ અને જીવનશિક્ષણ આપ્યા કર્યું છે અને તેને સતત ચાલુ રાખ્યું છે. વેદના ઋષિયોએ, ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધે કે મહાવીરસ્વામીએ, ઇસુએ કે તેના શિષ્યગણે, શાસ્ત્રીઓએ અને પુરાણીઓએ, વ્યાસોએ અને માણભટ્ટોએ રસિક વાર્તાસાહિત્યદ્વારા જ પોતપોતાના જીવનસંદેશ સંભળાવ્યા છે, અને વાર્તાના પોતાના સ્વાભાવિક રસને લીધે લોકસમૂહોએ તે સાંભળવા યોગ્ય માન્યા છે. વાર્તાનું સાહિત્ય આમ યુગેયુગે ઉત્તરોત્તર વિકાસક્રમે ખીલતું આવ્યું છે અને હજી એમ ખીલતું જ જાય છે.

ઇંદ્ર અને વૃત્રની કથા, ઋગ્વેદમાના દશમા મંડલની ઉર્વશી અને પુરુરવસની પ્રેમકથા, એ વેદયુગની લોકકથાઓ છે.

આ પછી આ કથાઓનો વિસ્તાર ને વિકાસ શતપથ બ્રાહ્મણગ્રંથ કરે છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણ આ પછી શુનઃશેપ અને હરિશ્ચંદ્રની

કથા વર્ણવે છે. શતપથ બ્રાહ્મણમા રામાયણ ને મહાભારતની કથાઓના બીજ વવાય છે. વેદયુગ ને બ્રાહ્મણયુગ પછી રામાયણનો અરણ્યકાડ સંખ્યાબંધ આખ્યાનો ને ઉપાખ્યાનોની નોધ લે છે મહાભારતનુ વનપર્વ તો આખ્યાનઉપાખ્યાનરૂપી વાર્તાઓનું જ વન છે. રામાયણને મહાભારતના યુગો પછી પુરાણ યુગે પણ જૂની દંતકથાઓની પ્રસિદ્ધિ કરીકરી હિન્દના જૂદાજૂદા પ્રાંતોના નવીન કાવ્યોને નવીન પ્રેરણાના વિષયો પૂરા પાડયા છે

(૨) સંસ્કૃત પ્રવાહ

આ પછી સંસ્કૃત સાહિત્યનો યુગ આવે છે. આ સાહિત્યમા પૌરાણિક આખ્યાનોપાખ્યાન ઉપરાત વાર્તાસાહિત્ય પણ ખીલેલુ છે. સંસ્કૃતના મહાકાવ્યો ને નાટકોએ પોતાના વસ્તુ ઇતિહાસપુરાણ ઉપરાત આ લોકપ્રિય વાર્તાસાહિત્યમાથી પણ લીધા છે.

ભાસ કવિએ પોતાના 'સ્વપ્નવાસવદત્તા,' 'પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ' અને 'દરિદ્ર ચારુદત્તમ્,' કાલિદાસે 'માલવિકાગ્નિમિત્ર,' શૂદ્રકે 'મૃચ્છકટિક,' હર્ષદેવે 'રત્નાવલિ,' શ્રી હર્ષે 'નાગાનંદ,' ભવભૂતિએ 'માલતી માધવ,' વિશાખદત્તે મુદ્રારાક્ષસ, રાજશેખરે 'વિદ્ધશાલભંજિકા' અને 'કર્પૂરમંજરી' એમ પોતાની નાટ્યકૃતિયોના વસ્તુ બહુધા લોકસાહિત્યમાની લોકવાર્તાઓમાથી લીધા છે અથવા તો પોતે નવેસરથી કલ્પ્યા છે.

ઉપરના નાટકોના વસ્તુમા વિવિધતા, વિસ્તાર, વિકાસ કે સંકોચ એ પણ તે લોકવાર્તાઓના વિવિધતા, વિસ્તાર, વિકાસ કે સંકોચના ઇતિહાસના પ્રતીકો રૂપે માલમ પડે છે.

આ પછી સુબંધુની 'વાસવદત્તા'ની ગદ્યવાર્તા પણ નાટકોમાથી જાણે ઉદ્દભવી લોકવાર્તાની ત્રીજી કે ચોથી આવૃત્તિ બને છે. દંડીનુ 'દશકુમારચરિત,' બાણની જગદ્વિખ્યાત 'કાદંબરી,' કાશ્મીરના

સોમદેવનો 'કથાસરિત્સાગર' આ પછી સંસ્કૃત સાહિત્યના વાર્તા-સાહિત્યને ઊભરાવી મૂકે છે. કથાસરિત્સાગરકાર નોંધ લે છે કે આગળના પૈશાચી ભાષાના 'બૃહત્કથા' નામના વાર્તાગ્રંથને આધારે મેં આ વાર્તાઓ સંસ્કૃતમાં ઊતારી છે. સોમદેવના સમકાલીન ક્ષેમેન્દ્રે પણ પોતાની 'બૃહત્કથામંજરી' ને એ જ પૈશાચી વાર્તાગ્રંથને આધારે આલેખી છે. આ પહેલાં ચોથા શતકમાં 'બૃહત્કથાશ્લોકસંગ્રહ' નામથી નેપાળના બુદ્ધસ્વામીએ પણ આ પૈશાચી લોકવાર્તાઓમાથી પોતાનું સંસ્કરણ કરેલું કહેવાય છે.

આ પછી વિષ્ણુશર્માની 'પંચતંત્રની વાર્તાઓ' તો ભારતવર્ષ મૂકી ઇ.સ.ના છઠ્ઠા શતકમાં ઈરાનની પ્હેલવી ભાષામાં ઊતારાય છે. પ્હેલવીમાંથી આઠમા સૈકામાં એ વાર્તા ભાષાંતર થઇ આરબીમાં હિન્દ બહાર પ્રવાસ કરે છે. આરબી પછી ત્યાંથી એ વાર્તાઓ ગ્રીક, ઇરાની, સ્પેનિશ, હિબ્રુ એમ તેરમા સૈકા સુધીમાં તો વિશાળ જગતની ભાષાઓના પ્રવાસે નીકળી પડે છે અને વિશ્વમાન્ય બને છે.

પંદરમા શતકમાં હિબ્રુમાંથી લેટિનમાં 'પંચતંત્ર' જન્મ લે છે. લેટિન પછી જર્મન ભાષામાં પણ એ જાય છે. ઇ.સ. ૧૫૫૨માં હિબ્રુ ઉપરથી એક ઇટલિયન ભાષાંતર થયું ને તે પછી તે પરથી ઈ.સ. ૧૫૭૦ મા અંગ્રેજીમાં તે વાર્તા ઊતરી છે. ઇસપ ને ઍગ્રીઅસની ગ્રીક વાર્તાઓ ને આ વાર્તાઓમાં પણ અદ્દભુત સામ્ય છે. આમ આ વાર્તાઓએ આટલી બધી વિસ્તૃત, વ્યાપક ને ઊંડી અસર કરી છે. 'અરેબીઅન નાઇટ્સ'ની કથાઓનાં હાડપિંજર ઉપર ને સ્વરૂપ ઉપર પણ આપણા 'કથાસરિત્સાગર'નાં સ્વરૂપ અને રચનાની અસર છે.

પંચતંત્રના વાર્તાસંગ્રહ જેવો બીજો 'હિતોપદેશ' નામે છે.

પૂર્વ જન્મની કથાઓ તરીકે બૌદ્ધ ધર્મની જાતકકથાઓ અને જૈનોની અહિંસાધર્મકથાઓ પણ આપણા દેશની લોકકથાઓનો

બીજો મહાન અને વિશાળ પ્રદેશ છે. હિંદુ ધર્માનુયાયી લોકોની લોકકથાઓ બૌદ્ધોએ ને જૈનોએ તેમ જ બૌદ્ધોની ને જૈનોની હિંદુઓએ પણ પોતપોતાના ધાર્મિક દષ્ટિબિન્દુથી અપનાવી છે. અને એમ એમણે પોતપોતાના સ્વધનની સમૃદ્ધિ કરી છે.

આ પછી ગુજરાતના સોઢ્ઢલ નામના વાલભ કાયસ્થે અગીઆરમા શતકના પ્રથમાર્ધમા 'ઉદયસુંદરીચંપૂકથા' લખી છે.

આ વધતા જતા વાર્તાસાહિત્યમા મેરુતુંગાચાર્યના 'પ્રબંધચિન્તામણિ'એ, વિક્રમવિષયક 'વેતાલપંચવિંશતિ'એ ને 'સિંહાસનદ્વાત્રિંશિકા'એ તેમ જ 'ભોજપ્રબંધ' અને 'શુકસપ્તતિ'એ વળી અસંખ્ય વાર્તાઓ ઉમેરી આપી છે.

(૩) પ્રાકૃત પ્રવાહ

સંસ્કૃત સાહિત્યમા ગૂંથાતી લોકવાર્તાઓ વળી લોકભાષા પ્રાકૃતમાં તે પછી ગૂંથાવા લાગી. ઈ. સ. પૂ. છઠ્ઠા સૈકામા બુદ્ધ ભગવાન પ્રાકૃત લોકભાષામાં પોતાનો ધર્મોપદેશ કરવા લાગ્યા. એમના પૂર્વજન્મ વિષેની દંતકથાઓ તેમના સ્વમુખેથી તેમ જ તેમના અનુયાયીઓ તરફથી કહેવાઈ પ્રચાર પામવા મંડી. 'બુદ્ધલીલાવિસ્તાર' અથવા 'લલિતવિસ્તાર' નામથી આ વાર્તાસંગ્રહ લોકોમાં ફેલાવા લાગ્યો. વળી ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ લોકભાષા દ્વારા આરંભેલા ઉપદેશને પરિણામે અને તેમના ધર્માચાર્યોને હાથે પણ પ્રાકૃત ભાષાઓનો વિકાસ થવા લાગ્યો. હિંદુઓની અવતારકથાઓને આમ 'બોધિસત્ત્વ'ની બૌદ્ધ કલ્પનાને અને 'તીર્થંકર'ની જૈન કલ્પનાઓનો સંગાથ મળ્યો. એકમેકની ધાર્મિક ભાવનાઓ અનુસાર યથેચ્છ ઘટાવીને હિન્દની આ ધર્મત્રિવેણીએ પોતપોતાની દેવચરિત્રકથાઓને, અવતારકથાઓને અને લોકવાર્તાઓને એકમેકમાં વિસ્તારી, ઉતારી ને અપનાવી. બુદ્ધદેવ પણ હિન્દુધર્મના દસમા અવતાર બની ગયા. જૈન ઋષભદેવજી હિંદુધર્મના ચોવીસમા અવતાર બની ગયા. રામચરિત્રે જૈન ધર્મના નવસંસ્કાર

લઈને 'પઉમચરિયમ્' નામ ધારણ કર્યું. આમ વાર્તાસાહિત્યની રસિક, વિશાળ ને ઉદાર ભૂમિ ઉપર ધર્મો, તેમના ઉદ્દેશો ને ઉપદેશો બહુ જ ઉદારતાપૂર્વક એકમેકને ભેટે છે.

આ કાલમા પાલી, માગધી, અર્ધમાગધી વગેરે પ્રાકૃત ભાષાઓમા લોકવાર્તાનું થોકબંધ સાહિત્ય ખીલ્યું હોય એમ લાગે છે, પણ તેમાના કેટલાક સાહિત્યનો નાશ પણ સંભવે છે. 'બૃહત્કથા'ની પૈશાચી કથાનો ઇતિહાસ આ વાતનો પુરાવો કહેવાય.

આગળ જતા પ્રાકૃત ભાષાઓ ઉપર સંસ્કૃતે પોતાનો પુનઃ સર્વોપરિ અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો ત્યારે આ પ્રાકૃત ભાષાના ગ્રંથોનાં વળી પુનઃ નવીન સંસ્કરણો થવા લાગ્યા. 'બૃહત્કથા'ની માફક બીજા કે ત્રીજા શતકમા રચાયલી એક 'તરંગવતી' નામની સરસ કથાનો પણ રસિક ઇતિહાસ છે. આ પ્રાકૃત 'તરંગલોલા' અથવા 'તરંગવતી' વાર્તા સંસ્કૃત 'વાસવદત્તા' જેટલી જ વાર્તારસિકોમાં લોકપ્રિય હતી. પાદલિપ્તાચાર્ય નામના જૈનાચાર્યની રચેલી આ લોકવાર્તા ગુણાઢ્યની 'બૃહત્કથા' માફક આજ સુધી ગૂમ થઈ ગઈ છે. એની મૂળ કથાના સારરૂપે ૧૭૦૦માં પ્રાકૃત આર્યાઓમાં એક જૈન યતિ નેમિચંદ્રગણિએ એ વાર્તાને ઉગારી લીધી છે અને તેની બે હાથપ્રતોપરથી જર્મન પંડિત ડૉ. અર્નેસ્ટ લોયમેને એનો જર્મન સંક્ષેપ કર્યો છે (ઇ. સ. ૧૯૨૧). તે ઉપરથી શ્રી. નરસિંહભાઈ પટેલે તેને ગુજરાતીમા 'સાધ્વીની કથા' એ નામે ઇ. સ. ૧૯૨૭માં ઊતારી છે. વાર્તારસિકોમા જે વ્યાપક ખ્યાતિ આ વાર્તાએ મેળવી છે તેના પડઘા હજી પણ આ છેલ્લા ગુજરાતી ભાષાન્તરમાં પડે છે.

આમ ઉત્તરોત્તર ખીલતી લોકવાર્તા એના જન્મ, વસ્તુસંકલના, રૂપગુણ અને જીવનવિકાસમાં દિવ્ય જ્યોતિઓનો, દેવ અને માનવ વચ્ચેના સેતુરૂપ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના પુરુષાર્થોનો આશ્રય કરીને, પ્રેમને પોતાનો પ્રિય વિષય બનાવીને માનવજાતિથી

ઘડાતા સમાજના જીવનમા અંગેઅંગે અને આત્માઆત્માએ પ્રવેશ કરે છે. એ દિવ્યકુમારી પોતાનું નિર્દોષ જીવન વિકસાવી કાલક્રમે યુવતી બને છે. પ્રેમનાં અભિલાષા અને આદર્શ ઝામતાં એ પછી નવોઢા બને છે અને ઉદ્યોતન કહે છે તે પ્રમાણે એ નવોઢા, અલંકારવતી, નૂપુરના રુમઝુમ ઝંકાર કરતી, સૌભાગ્યના ઉન્નત ભાવથી ભરીભરી, છટાએ ચાલતી, કોમળ, સુંદર અને ભવ્ય બની પુરુષના મનને અને જીવનને અનુકૂલ બની રહે છે.

(૪) દેશ્ય ભાષાપ્રવાહ

પ્રાકૃત પછી લોકવાર્તા દેશ્ય ભાષાઓમાં હિંદી, બંગાળી અને મુકાબલે થોડા પ્રમાણમાં પણ મરાઠી વગેરે સંસ્કૃતની પુત્રીઓમાં તેમ જ દ્રાવિડ પુત્રીઓમાં જન્મ અને પ્રતિજન્મ ધારણ કરી, ભિન્નભિન્ન લોકરુચિને તેમની પ્રાંતીય લાક્ષણિક રસવૃત્તિ અનુસાર વ્યાપક વિકાસક્રમ સાધે છે. ગુજરાતમાં પણ એ ગુજરાતીઓ જેવી સાહસિક, રસિક, વૈભવવિલાસી અને સંસ્કારી પ્રજાના જીવનના ભીતરમા ઊતરી છે અને અને મહાસંસ્કૃતથી માંડી પ્રાકૃત અને અપભ્રંશમાં ગૂંથાઇ જૂની ને મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષામાં ગૂંથાઈ નરસિંહ યુગમા, નાકરયુગમા, પ્રેમાનંદયુગમા, શામળયુગમાં ને છેલ્લા દયારામયુગમાં એ આવી પહોંચે છે.

'હંસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાહ'ની વાર્તા (સં. ૧૬૧૬) આપણા નાકરયુગ જૂના સાહિત્ય(સં. ૧૬૦૧-૧૬૯૩)ની વાર્તા છે. જૂની ગુજરાતીમાં લખાયેલી આ વાર્તા નરસિંહયુગ (સં. ૧૪૦૧ થી ૧૬૦૦) અને નાકરયુગમાં આલેખાયલા લોકહૃદયમાં સ્થાયી સ્થાન પામેલા વિક્રમાદિત્યના ઐતિહાસિક યુગને લગતી વાર્તા છે.

(૪) આપણી લોકવાર્તાસાહિત્યકૃતિયોના આનુપૂર્વી

વિ. સં.	વાર્તાનું નામ	લેખક
૧–૨ સૈકામાં	બૃહત્કથા (પૈશાચી)	ગુણાઢ્ય
૬–૭ સૈકામાં	પંચતંત્ર (સંસ્કૃત)	વિષ્ણુશર્મા
” ”	દશકુમારચરિત ”	દંડી
” ”	વાસવદત્તા ”	સુબંધુ
” ”	કાદંબરી ”	બાણ
૮૩૫	કુવલયમાલા	દાક્ષિણ્ય ચંદ્રસૂરિ
...	કથાકોશ	ચંદ્રમુનિ
...	ભવિસયત્તકથા (સુપંચમીકહા)	ધનપાલ
૧૦૯૩	બૃહત્કથામંજરી (સંસ્કૃત)	ક્ષેમેન્દ્ર
...	ચોરપંચાશિકા	બિલ્હણ
...	તિલકમંજરી	ધનપાલ
૧૧૨૩	વિલાસવઇકહા [વિલાસવતી કથા]	સાધારણ
...	લીલાવતી	ભૂષણભટ્ટસુત
૧૧૨૬	કથાસરિત્સાગર (સંસ્કૃત)	સોમદેવ
૧૨૫૦ (આશરે)	અંબડસ્થાનક (સંસ્કૃત)	રત્નસૂરિ
૧૨૮૫	વિદ્યાવિલાસિની	વિનયચંદ્ર
૧૪–૧૫મું સૈકું	હિતોપદેશ (સંસ્કૃત)	(?)
૧૪૧૧	હંસવત્સચઉપઇ	વિનયચંદ્ર
૧૪૧૬	વેતાલપંચવિંશતિ	(?)
૧૪૬૩(?)	સિંહાસનદ્વાત્રિંશિકા	(?)
૧૪૬૬	સદયવત્સવીરચરિત્ર	ભીમ
૧૪૮૫	વિદ્યાવિલાસપવાડો	હીરાણંદસૂરિ
...	કાદંબરી	ભાલણ
૧૫૧૩	હંસવત્સકથા	આસાયત
૧૫૧૭	સદયવત્સકથા	હર્ષવર્ધનગણિ

૧૫૧૯	સીંઘાસણબત્રીસી	મલયચંદ્ર
૧૫૨૯	સિંહાસનદ્વાત્રિંશિકા	(?)
૧૫૩૬	„	હીરકલશ
૧૫૪૫	નંદબત્રીસી	નરપતિ
૧૫૫૬	પંચદંડચતુષ્પદી	જીનહર્ષ (?) જીનહર (?)
૧૫૬૦	„ ની વાર્તા (વિક્રમકથા)	નરપતિ
૧૫૬૦	નંદબત્રીસીચઊપઈ	સિંહકુશલ
૧૫૬૦	વિક્રમસેનચઊપઇ	ઉદયભાણુ
૧૫૬૫	વિક્રમરાસ	ઉદયભાનુ
૧૫૭૧	અંબડકથા (ગદ્ય)	જયસોમ
૧૫૭૪	માધવકામકુંડલાપ્રબંધ	નરસાસુત ગણપતિ
૧૫૭૮	પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર	માણિક્યસુંદરસૂરિ
૧૫૯૭	મારુઢોલાચઊપઇ	કુશલલાભ
...	પ્રેમાવતીની ગાથા	(?)
૧૬૦૫	કર્પૂરમંજરી	મતિસાર (જૈનેતર)
૧૬૧૩	„ સાર	કનકસુંદર
૧૬૧૬	હંસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાહ	મધુસૂદન વ્યાસ
„	સિંહાસનદ્વાત્રિંશિકાચઊપઇ	સિદ્ધસૂરિ
„	માધવકામકુંડલારાસ	કુશલલાભ
૧૬૧૭	મારુઢોલાચોપઇ	„
૧૬૧૯	વૈતાલપચીસી	દેવશીલ
૧૬૨૧	વિક્રમપ્રબંધ	રાજધર
૧૬૨૨	પંચોપાખ્યાનચતુષ્પદી	રત્નસુંદર
૧૬૨૬	બિલ્હણપંચાશિકા	જ્ઞાનાચાર્ય
૧૬૩૩	કર્પૂરમંજરીરાસ	કનકસુંદર
૧૬૩૫	રસમંજરી (સ્રીચરિત્ર)	વછરાજ
૧૬૩૬	કર્પૂરમંજરીરાસ	કનકસુંદર

૧૬૩૮	વિક્રમ અને ખાપરા ચોરનો રાસ	મંગલમાણેક
,,	સુડાબોહોતેરી	રત્નસુંદર
૧૬૩૯	અંબડકથારાસ	મગલમાણેક
૧૬૪૧	રૂપસુંદરરાસ	નયસુંદર
,,	કનકાવતી	હેમશ્રી (સ્ત્રી)
૧૬૪૬	સુરસુંદરીરાસ	નયસુંદર
,,	વૈતાલપચીશી (ગદ્ય)	હેમાનંદ
,,	,,	હીરકલશ
૧૬૪૮	પંચાખ્યાનભાષાચઉપઇ	વચ્છરાજ
૧૬૫૧	ભોજપ્રબંધચોપાઇ	સારંગ
૧૬૫૭	મારુઢોલાચોપાઇ	(?)
૧૬૬૭	સગાળસાહરાસ	કનકસુંદર
૧૬૭૦	સ્ત્રીચરિત્રરાસ	જ્ઞાનદાસ
૧૬૭૨	વિદ્યાવિલાસચોપાઇ	માણેક
૧૬૭૩	હંસા ચારખંડી (હંસાવલી)	શિવદાસ
૧૬૭૮	સિંહાસનબત્રીસી	સંઘવિજય
૧૬૮૩	વિક્રમચરિત્રચઉપઇ	મંગલમાણેક
૧૬૯૭	સદયવત્સસાવલિંગાચઉપાઇ	કીર્તિવર્ધન
૧૭૦૦(?)	શીલવતીનો રાસ	નેમવિજય
૧૭૦૦	તરંગવતી	નેમીચંદ્ર
...	શનિશ્ચરવિક્રમરાસ	ધર્મસિંહ
૧૭૦૭	રૂપસુંદરની કથા	માધવદાસ
૧૭૦૮	કુસુમશ્રીરાસ	ગંગવિજય
૧૭૧૧	ચંદનમલયાગરીનો રાસ	સુમતિહંસ
૧૭૧૫	ચંપકસેનચઉપઇ	(?)
,,	વૈતાલપચીસી	(?)
૧૭૨૪	વિક્રમચરિત્રચતુષ્પદિકારાસ	અભયસોમ

૧૭૨૪	વિક્રમચરિત્ર	પરમસાગર
૧૭૨૫	કામાવતીની કથા	વીરજી
૧૭૨૭	માધવાનળની કથા	(?)
૧૭૩૨	વિનેચટની વાર્તા	જૈનબંધુઓ અને સુખબંધુ
૧૭૩૬	ચંદનમલયાગરીનો રાસ	અજિતચંદ્ર
૧૭૪૦	વિક્રમપંચદંડચોપઇ	લક્ષ્મીવલ્લભ
૧૭૬૦	મિત્રધર્માખ્યાન	વલ્લભ
૧૭૭૪	સિંહાસનબત્રીસી (પંદર વાર્તા)	શામળ ભટ્ટ
૧૭૭૭–૮૫	પદ્માવતીની વાર્તા	શામળ ભટ્ટ
૧૭૮૨	નંદબત્રીસી	(?)
૧૮૨૧	સુડાબોતેરી	શામળ ભટ્ટ

વગર સાલની કૃતિઓ

(?)	સિંહાસનદ્વાત્રિંશિકા	ક્ષેમંકર
(?)	સદયવત્સચઉપઈ	નિત્યલાભ

૭

હંસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાહ : વાર્તાસાર

ભૂમંડળવિખ્યાત અવંતીનગરીમાં વિક્રમાદિત્ય રાજાધિરાજ રાજ્યાસને હતો. રાજાધિરાજના આધિપત્ય તળે અવંતીનગરી સર્વ પ્રકારની સમૃદ્ધિઓથી ભરપૂર હતી. રાજા એક દિવસ સભા ભરીને બિરાજ્યા હતા તેવામાં યુવરાજકુમાર વિક્રમચરિત્ર ત્યાં આવ્યો. પોતાના પરાક્રમી વીરપુત્ર અને ભાવિ સમ્રાટ્‌ને યોગ્ય કોઇ સામ્રાજ્ઞી જોઇએ, અને તે વળી પદ્મિની જોઇએ એવી રાજાને ઇચ્છા થઇ. આવી પુત્રવધૂ શોધી કાઢવા મહારાજાએ બીડું ધર્યું અને તે સ્વીકારવા એમનો પ્રધાન રાજપાલ ઊભો થયો. પદ્મિની શોધી કાઢીને સાત જ દિવસમાં પાછા આવવાની પ્રધાને ખાતરી આપી. જોઇતી સાધનસામગ્રી લઇ પ્રધાને પ્રસ્થાન કર્યું. અનેક પ્રદેશો ખૂંદતોખૂંદતો તે ગુજરાતના ખંભાત બંદરે જઈ ચડ્યો. ખંભાતમાં પ્રવેશ કરતાં જ શુભ શકુન જાણે આપતી હોય તેમ માળણ સામી મળી. ખંભાતનો રાજા ત્ર્યંબકરાય અને લક્ષ્મણરાય કરી તેનો પ્રધાન હતો. માલણ અવંતીના અતિથિને લક્ષ્મણરાયને ઘેર લઇ ગઈ. લક્ષ્મણરાયની પત્ની લીલાવતીએ રાજપાલપ્રધાનને આવકાર આપ્યો ને તેના આગમનનું કારણ પૂછી વાકેફ થઈ. ખંભાતપ્રધાન ઘેર આવ્યો ને બન્ને પ્રધાનો અરસપરસ મળ્યા. ખંભાતની રાજકુમારીનું માગું કરવા રાજપાલે લક્ષ્મણને કહ્યું અને રાજાને ખબર કરવા વીનતી કરી. વિક્રમ જેવા રાજાધિરાજના પુત્ર માટે પોતાની પદ્મિનીરાજકુમારીની માગણીથી ત્ર્યંબકસેન રાજાને આનંદ થયો. એક મહીનાની અવધ નક્કી થઇ. એટલામાં વિક્રમચરિત્ર પરણવા માટે નહીં આવે તો પછી પોતાની પરણવા યોગ્ય પુત્રીનો વિવાહ ફોગ ગણાશે.

પ્રવાસમાં ખંભાત આવતાંઆવતાં પ્રધાનને અઢી વર્ષો ને સાત દિવસ થયા. તે ઉતાવળો અવંતી ગયો પણ બહુ જ વખત

ગૂમાવવા માટે વિક્રમરાજના ક્રોધનો પાત્ર થયો. એને નોકરીમાથી છૂટો કરવામા આવ્યો. રાજ્પાવનો પ્રવાસશ્રમ અને મહેનત બરબાદ થવાથી એ નિરાશ થઈ ગયો મહારાજાએ એનું કંઈ જ સાભળવા ચોખ્ખી ના પાડી.

એને માટે હવે એક જ ઉપાય રહ્યો. એ વિક્રમચરિત્ર પાસે ગયો. પદ્મિનીની શોધમા થયેલા પોતાના અપાર શ્રમની અને ઋતુ ઋતુના ચાલુ પ્રવાસની દુ ખવાર્તા તેને સખેદ સંભળાવી છેવટે પદ્મિની શોધવામા હું સફળ થયો ત્યારે અવતી આવતા મારુ સર્વ ઊંધુ વળ્યુ મારા દુ ખનો હવે પાર નથી. પણ પદ્મિનીના ભારોભાર વખાણ કરીને રાજ્પાલે છેવટે રાજકુમારને હંસાના રૂપગુણથી જાણીતો અને પ્રેમમુગ્ધ કર્યો

રાજકુમાર હસાઘેલો થયો એના મુખદર્શન કરુ તો જ અન્ન લઉ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી પોતાના પવનવેગી ગંગાજલ ઘોડા ઉપર એ સવાર થયો અને ખ ભાત તરફ ઊપડી ગયો.

બીજી તરફથી અવધ વીતી ગઇ હતી તેથી ખંભાતરાજાએ હંસાના વિવાહ કનોજના રાજા ભંગનરાયના પુત્ર લીમકરાય સાથે નક્કી કરી દીધા અને જાન તેડાવી કનોજની જાન ખંભાત આવી પહોચવાની તૈયારી હતી વિક્રમચરિત્રને ખંભાતમા પ્રવેશતા પેલી માળણ મળી તે તેને લીલાવતી પાસે લઇ ગઇ. યુવરાજકુમાર માટે જમવાની તૈયારીઓ થઈ પણ એને તો હંસાને મળ્યા વિના જમવાની આખડી હતી. પ્રધાન અને પ્રધાનપત્ની બંને મૂંઝાયા હવે શુ કરવુ ? હંસા પરણીને હમેશની સાસરે જશે માટે રાજાને વીનતી કરી તેને જમવાનુ આમંત્રણ કરવા લીલાએ પ્રધાન સાથે કહેવરાવ્યુ લગનની વરઘોમા બીજે જમવા જવા રાજકન્યાને નહીં મોકલુ એમ પહેલા તો રાજાએ આનાકાની કરી પણ પ્રધાનના આગ્રહને છેવટે માન આપવામા આવ્યુ. રસોઇ તૈયાર થઇ. રાજપુત્રી પ્રધાનને ઘેર

ગઇ અને લીલાવતીએ તેને યુક્તિથી વિક્રમચરિત્ર સાથે મેળવી દીધી. બન્ને એક બીજાને જોઇને પ્રેમલુબ્ધ થયાં. રાજકુમાર હ ́સાને હાથે જમ્યો. બન્ને વચ્ચે કોલ, નિશ્ચય ને સંકેત થયા. હંસાએ કહ્યું:—

'× × રાડિ રહિન્યો આવી સહી.
એક જમાડિ બીજો વરિ, તેહેના પિંડ તે પાપિ ભરિ.
પુરુષ દૂધનિ જાઇ ટલી તે સમ તેહેનિ લાગી વલી.'૩૨૨-૩૨૪

કનોજની જાન આવી ગઈ. વાગતુંવાગતું જાનનું સાજનમંડળ માંડવે ગયું. સાંઝનો વખત થયો. રાજકુમાર ગંગાજળ પલાણીને રાજમહેલની પાસે ગયો. હંસાને નીચે આવતાં વાર થઇ. રાજકુમારે ગઢમાં તપાસ કરવાનો વિચાર કરી ત્યાં ઊભેલા એક પાલાને થોડી વાર ઘોડો ધાર્યો. પણ એટલામાં હંસા નીચે ઊતરી આવી ઘોડે ચડી ગઈ અને પાલાએ ઘોડો મારી મૂક્યો.

કનોજનો રાજકુમાર પોંખાયો પણ પરણવા કોણ આવે? એક દાસી હંસાને બદલે આવી ને ખબર કર્યા કે હંસાને તો કોઈ વીર લઇ ગયો! લગનમાં આવી પડેલા અણધાર્યા વિઘ્ને ભારે ધાંધલ મચવ્યું ને બધે હો હો થઇ.

ભેદમાં ને ભેદમાં હંસા ને પાળો રતોવાઈ આગળ ને આગળ એક દિશામાં ચાલ્યાં જાય છે. ખંભાતમાં વિક્રમચરિત્ર બની ગયો. થોડી વારમાં સંકેતસ્થળે આવ્યો તો હંસા ને ઘોડો બન્નેમાંથી કોઈ મળે નહીં! કનોજનો રાજકુમાર પણ બની ગયો. હંસાએ રસ્તે પાળાને ઊખાણાં ઉપર ઊખાણાં પૂછવા માંડયાં; પણ તેની આગળ પાળાનું ક્યાં સુધી ગજું? એ તો ઠંડો જ થઈ ગયો હતો. ઉત્તર ન મળતાં હંસા ગભરાઈ. એને કંઇક વહેમ આવ્યો. સવાર થયું ને પાળાએ ખરી હકીકત કહી કબૂલાત કરી. હંસાનાં દુ:ખ ને નિરાશાનો હવે છેડો રહ્યો નહીં.

વિક્રમચરિત્ર ગયો. પર પુરુષને અને તે પણ મુડચલને હાથ હંસા પડી. હવે શો ઉપાય? પસ્તાવો થાય છે, પણ હવે શું? કર્મનો દોષ કાઢીકાઢી આગળના સુખ ને વસમી વીતકો યાદ કરીકરી અનાથ રાજકુમારી છાતીફાટ રડવા લાગી.

'રુદન કરિ ઊધ્રસિ ઊર, મહાનદી જિમ આવિ પૂર!
નયણિ નીર ન માઈ ખરૂં, અરે દૈવ! હવિ કિમ કરું? ૪૦૭

× × ×

વર વંસહ કાં હૂં અવતરી? વિક્રમચરિત્ર કાં હૂં અનુસરી?
કા મિ મહિયરસુખ પરહર્યૂં? અરે દૈવ! હવિ સ્યૂં કરું?' ૪૧૦

ખીચારી હંસા રડીરડીને થાકી. રાત પીતી જવાની થઈ. શું કરવું તેનો મનથી ઘાટ ઘડવા મંડી: કોઇ પણ રીતે આ ભૂતથી તો હું ભાગું જ.

એક ગામ આવ્યું. તે પાલાને કહે છે: અહીં ઊતરો. આગળ શું ખાઇશું? હવે થનાર વસ્તુ થઈ ગઈ. મન મૂકી મારી સાથે મળો. જરા મને કહેશો કે આ ઘોડાનો અસવાર ક્યા ગયો? પાળાએ બધીએ બાબીની કબૂલાત કરી દીધી. હંસા ફરીથી કપાળ કૂટીને સરલ સ્વરે ગાઢ વિલાપ કરવા લાગી:

'હૈ! હૈ! દૈવ! તિ સ્યૂં કર્યૂં? આમ કાં નાખ્યા હો રાનિ?
કનક સોહાવ્યૂં રે કાગનિ! માણિક્ય મીનીનિ કાનિ!
રુદન કરે રે હંસાવતી! ૪૪૦

× × ×

નિર્મલ કુલમા હું ઊપની, કર્મિં દીધી ઊપરાટિ;
સ્યારયા દુઃખ રે મઝ સાભરિ, હૈયડા! હવિ સિ ન ફાટિ? રુદન. ૪૪૨

× × ×

મઝ મુખ માઠી નીહાલતાં, કહિતા કૂંઅરીસોભાગ;
પુરુષ પનોતો કો પામસિ જેહનું હોસિ રે ભાગિ! રુદન. ૪૪૭

× × ×

વર વરાેા રે જો મલિ, સાંભલિ લખમણુ! વાત;
અમ્હ ધરિ આવી રહેજો નહિ તો આપું સઘલી ગુજરાતિ.
રુદન. ૪૫૧

× × ×

વિષયારૂપી રે શાકિની! હજ્ય ન મૂકિ રે પૂંઠી?
નેહ લગાડો રે નાહસૂં, હવિ કિમ કિજિ રે ત્રૂટિ? રુદન. ૪૫૪

× × ×

મહિયર મેહેલી નીસરી, કાંઈ ન સીધૂં રે કાજ!
પુહોક ન ખાધો હાથિ બલી, રાત્રંબક લાગી રે લાજ. રુદન. ૪૬૧
ટિલડૂં બિંદૂં રે તાતનિ, ચોખિ કુલિ લાગી રે લાખ;
માંચી બિઠા રે મૂઢ થકી, ખાંપણુ લાગૂં રે સાખ! રુદન. ૪૬૨

સદાની શુદ્ધ પદ્મિની થાકી છેવટ કહે છે: કર્મ કરે તે હોય. એણે હૈયું હેઠું કર્યું અને ધીરજ રાખી કે દુઃખ પાછળ સુખ આવશે જ આવશે.

હંસાએ યુક્તિ કરી સાત ટંકા આપી, પાલાને ગામમા ખાવાનું લેવા મોકલ્યો. એ ગયો કે પોતે પુરુષવેષ લઈ લીધો. ગંગાજલને પગે પડી ભવેભવે વિક્રમચરિત્રને જ ભરતાર માગ્યો. સૂર્યોદય જોઈ એણે પૂર્વ દિશા ભણી ગંગાયમુનાના સંગમ તરફ ઘોડો મારી મૂક્યો.

એચાર દિવસ વીત્યા. એક ભયંકર મહાવન આવ્યું. રાત્રિ પડી. એક વડને થડ ઊતરી પડી હંસા વિશ્રામ લેવા બેઠી.

વડ ઉપર એક ગરુડપંખી રહે છે. તેના ચાર પુત્રો ચારે દિશામાં પ્રવાસે જાય છે અને પાછા આવી દરેક દિશાનો ઇતિહાસ પોતાના પિતાને કહે છે. તે રાતે બધા જ પુત્રો સામટા ઘેર આવ્યા હતા.

ઊજેણી જઈ આવનાર ગરુડપુત્રે વિક્રમાદિત્યની ને પુત્રવિજોગી સત્યવતીરાણીના કુમાર વિક્રમચરિત્ર ગૂમ થવાની દુ:ખદ વાર્તા કહી. સાતવન કરવા વિક્રમે બધે શોધાશોધ કરાવી પણ કઇ જ ન વલ્યુ. રાણી સાથે બધો રણવાસ રુદન કરવા લાગ્યો. એક બ્રાહ્મણે આવી રાણીને પુત્રવિયોગ દૂર કરવા માટે શક્તિપૂજા કરવાની ભલામણ કરી. રાણીએ અનશન વ્રત લીધુ છે અને તે શક્તિપૂજામા રોકાઇ ગઇ છે.

બીજો ગરુડપુત્ર જે પશ્ચિમ ગુજરાત તરફથી–ખંભાત તરફથી–આવ્યો હતો તે બોલ્યો: પિતાજી ! એક અસંભવ વાત બની ગઈ છે. ખંભાતના ત્ર્યંબકસેનરાજાની કુંવરી માટે કનોજથી ભભકાભેર જાન આવી હતી. ભીમકરાય આવી માહ્યરામા બેઠા અને કન્યાની પધરામણી થવાની હતી એટલામા તો કોઇએ એ જ કન્યાનું હરણ કર્યું કન્યાને બદલે કોઈ દાસી પરણવા આવી ! કન્યા ગૂમ થવાથી બન્ને પક્ષમા હાહાકાર થયો. કન્યાની બધે બહુ શોધ કરવામા આવી; પણ પત્તો જ લાગતો નથી. પરણવા આવનાર બિચારો બની જવાથી આશાભંગ થઇ ગયો છે. એને વીલે મોએ પાછા કનોજ જવું નથી. કન્યાના ભારે વિરહનો માર્યો તે જાનથી છૂટો પડી કહી નીકળી ગયો છે અને તેનો પણ પત્તો નથી. વર વગરની જાન પાછી કનોજ ફરી છે.

ગરુડનો ત્રીજો પુત્ર કનોજ ભણીથી આવ્યો હતો. મંગલસેન રાજાનો પુત્ર ભીમક જાન લઇ ખંભાત ગયો ત્યાં કન્યાનું અચિંત્યું હરણ થયું. જાનૈયા વર વગર ડાધુ જેવા પાછા આવ્યા છે ને રાજાના શોકનો પાર રહ્યો નથી. રાજા પુત્રવિરહના શોકથી ઝૂરવા લાગ્યો છે. એક પુરોહિતે તેને ત્રણ દિવસનુ અશોકવ્રત લેવાનુ કહેવાથી એણે ત્રણ દિવસના ઉપવાસ આદર્યા છે.

ચોથો ગરુડપુત્ર જે ગંગાયમુનાના સંગમ ઉપર પ્રયાગરાજ જઈ આવ્યો હતો તે બોલ્યો : પ્રયાગરાજ જેવુ પૃથ્વીતટે કોઈ તીર્થ નથી. એ સ્વર્ગની વાટ જેવું છે. ત્યાનો રાજા વૃદ્ધ હોવા છતા ને

તેના સુખનો પાર ન હોવા છતાં એ અપુત્ર છે. પુત્ર વગરના પિતાના દુઃખની શી વાત કરવી? રાજા અંતે કંટાળી રાજ્ય ત્યાગી ત્રિવેણી જઇને કરવત મૂકાવવા તૈયાર થયો. એ કરવત મૂકાવતો હતો ત્યાં તો આકાશવાણી થઈ: "શા માટે તમે ખાલી જીવની હત્યાનું પાપ વહોરો છો? તમે કોઇને ધર્મપુત્ર કરી લો."

સવાર થયું. હંસાકુમારી વિચાર કરે છે: મારી ઓળખ છૂપાવી છૂપાવી શકાશે નહીં. ચાલ જીવ! હું પણ ત્રિવેણી જઈ કરવત મૂકાવું ને દુઃખનો આરો લાવું. એ પ્રયાગ ગઈ. સ્નાન કર્યું. બ્રાહ્મણોને દાન દીધા. કરવત મૂકાવે છે એટલામા ત્યા દસવીસ બ્રાહ્મણો આવ્યા. તે બોલ્યા: આ તો આપણા રાજાજીનો કુંવર થવા યોગ્ય છે. એકે જઇને રાજાને વધામણી આપી. રાજાએ એકદમ કરવતના મનાઇ-હૂકમ કાઢ્યા. હંસાને રાજગઢમા બોલાવવામા આવી. રાજાએ ગુરુ આગળ જાહેર કર્યું: હું આ સુંદર કુમારને મારો ધર્મપુત્ર કરીશ. ગુરુએ પણ તેમાં સંમતિ આપી ને ઉજ્જવળ ભવિષ્યવાણી ભાખી. રાણીઓ પણ ખુશખુશ થઇ ગઇ. હંસાને આમ રાજ્ય મળ્યું. એની આણ વર્તાવવા સમસ્ત દેશમા જાહેરાત કરવામા આવી. કરવતની ક્રૂર પ્રથા પણ બંધ કરવામા આવી.

પાછળ રહી ગયેલો પેલો ગંડુ પાળો ગામમા ગયો. વિવિધ જાતિના પકવાન ત્યા મળતા હતા છતા ફરીફરીને દાળિયા ને ગોળની તેણે મોટી ખરીદી કરી. આખું બજાર એને જોઇ હસવા લાગ્યું. એ પાદરે આવી જુએ છે તો હંસા પણ પલાયન કરી ગઈ છે. હવે એ શું કરે? પોતાના અભાગિયા કર્મને દોષ દઇ ભારે વિલાપ કરી એ રડવા લાગ્યો. આપઘાત કરવાની એણે તૈયારી કરી. છેવટે એણે પણ નિશ્ચય કર્યો:

> 'પ્રાગે જઇને પ્રાણ તજું આપવકેરે રે બારિ;
> થોડો માહાર્ બેસણું, હૂં માગું એક ઘરનારી!
> અભાગિયા કર્મ! ન પોહોતી આસ!' ૫૯૩

દુઃખનો માર્યો એ ત્રિવેણીપરના કરવત ભણી ચાલ્યો. કરવત મૂકાવતા પહેલા એણે સ્વાભાવિક પોતાને મળેલા ઘોડાની અને સ્ત્રીની વાત કહી. પ્રયાગરાજના રાજાએ કહ્યુ: લે આ ચારસો ટંકા ને બીજા ઘોડો ને સ્ત્રી લાવજે. પાલાભાઇ તો ખુશખુશ થઇ પોતાને રસ્તે ચાલતા થયા.

પણ એટલામા કરવત ઉપર કનોજનો રાજા પણ આવ્યો. તેણે પોતાના મહાદુઃખની વાત કહી. એને આશ્વાસક જવાબ મળ્યો

'સુણિ ભૂપતિરાય' તાહારી હોય તો કિહા ન જાઇ, ૬૦૮

× × ×

આપુ ટંકા સહસ્ર ત્રીસ, ઊપરિ આપુ ઘોડા વીસ,
જો જાત્રા કરિ ઘરિ જાય, બેટિ દેસિ કોએક રાય'

કહેવા પ્રમાણે ટંકા આપીને ભીમકરાયને વિદાય કરવામા આવ્યો.

આ પછી વિક્રમચરિત્ર પણ કરવત પાસે આવ્યો એ મરવા તૈયાર થયો. આ ખબર હંસા આગળ ગયા. તે એકદમ પોતાના પુરુષવેશ માટે મનમા હસતીહસતી ત્યા આવી પોતે રાજકુમારને પોતાને આવાસે લઈ ગઇ. હંસા પુરુષવેશ બદલી 'હંસા' બની ગઇ. બંનેના આનંદનો પાર રહ્યો નહીં આમ ત્રણ માસ વીતી ગયા. વૃદ્ધ રાજાને સમાચાર મોકલવામા આવ્યા કે પુરુષવેશમા એક અપ્સરા જેવી કોઈ સ્ત્રી આવી હતી તેને મેં મારી પાસે રાખી છે. એને પરણવાની તમે મને રજા આપો તો જ હું તમારા સિંહાસને બેસુ. રાજાએ ખુશ થઈ એમા સંમતિ આપી. લગ્નના મુહૂર્તના ૭ દિન બાકી રહ્યા છે. બધી સજાઈઓ સજવામા આવી છે.

હંસાવિક્રમચરિત્રના ધામધૂમથી હસ્તમેળાપ થયા એમનું જોડું રતિ અને કામદેવ જેવુ શોભવા લાગ્યુ.

લગ્નને ત્રણ માસ વીતી ગયા. હવે વિક્રમચરિત્રે પિતાને મળવુ જોઇએ. એક મંત્ર રચાયો. વૃદ્ધ રાજાને કહેવડાવ્યું કે તમારી ભૂમિ કબાવનાર વિક્રમ ઉપર ચાલો આપણે સેના સાથે આક્રમણ કરી

રાજાએ મહાભાગ્ય માની હા કહી. વળી વધુ રજા માગવામાં આવી : કહો તો સાથે આપની પુત્રવધૂને પણ લઈ લઉં તેમ કરવાની પણ રજા મળી. લશ્કર માલવદેશ ભણી ધમધોકાર ધપવા લાગ્યું.

ઊજેણી આગળ મુકામ નંખાયો. વિક્રમદેવને જમવાનું આમંત્રણ મોકલવામાં આવ્યું. તમે નહીં જમવા આવો તો અમે રાજ્યમાં પેસીશુ ને રાજ્ય સર કરીશુ. વિક્રમ જમવા આવ્યો તો પુત્રમુખ જોઇને રાજીગજી થઇ ગયો. સ્થળેસ્થળે આનંદ ફેલાયો. વિક્રમે રાજપાલને પુનઃ તેડું કર્યું. ખંભાતનરેશને વધામણી આપવા રાજપાલને જ મોકલવામા આવ્યો. પેલો વૃદ્ધ રાજા તો વિચારમાં જ પડી ગયો.

રાજપાલ, લક્ષ્મણ, લીલા અને ખંભાતનરેશ સૌ મળ્યાં. ગુજરાતના રાજાએ વિક્રમાદિત્ય અને જમાઇને શોભે તેવી કંઈકંઈ ભેટો મોકલી આપી. આઠદસ દિવસે પ્રધાન પાછો ઊજેણી આવી ગયો.

દીવાળી જેવા આનંદોત્સવથી ઊજેણી શોભવા લાગ્યું. રાજ્યમા જ્યાંત્યાં લગ્નોત્સવનાં પર્વ મંડાયાં. સુખનો સાગર છલકાયો.

અહીં કાવ્યમહિમા ગાઈ વ્યાસ કથાની સમાપ્તિ કરે છે.

૮

મધૂસૂદન વ્યાસની કાવ્યસૃષ્ટિ

'હંસાવતીવિક્રમચરિત્ર'ની કાવ્યસૃષ્ટિનું થોડુંક અહીં અવલોકન કરી લઇએ. નરસિંહયુગમાં સળંગ કાવ્યોની સંખ્યા જૂજ હતી. અને તે સળંગ કાવ્યો પણ છૂટક પદોને ગોઠવીગોઠવીને રચવામાં આવેલાં હતા. નરસિંહ મહેતાનાં લાંબા કાવ્યો—સુરતસંગ્રામ, ગોવિંદગમન વગેરે—આ હકીકતની સત્યતા દૃઢ કરે છે. આ પછી ભાલણે કાદંબરીના અનુવાદરૂપે અને નળાખ્યાન, ધ્રુવાખ્યાન, ચંડીઆખ્યાન વગેરે તથા બીજા કવિઓએ આખ્યાનના કાવ્યસ્વરૂપનું મંડાણ કર્યું. નાકરે એ પ્રથાને ચાલુ રાખી. મધુસૂદન વ્યાસ નાકરયુગના કવિ

છે. વિક્રમચરિત્રના વિવાહને પવિત્ર દેવકથા જેવું માની એ એના માહાત્મ્યને આ કાવ્યદ્વારા બહલાવે છે. આ વિવાહકાવ્યનું સ્વરૂપ આખ્યાનનું છે. આ આખ્યાનને રસ, અલંકાર અને કલાથી સાદી પણ સુંદર રીતે ખીલવી એમાં એ પોતાની સરસ કાવ્યસૃષ્ટિ રચે છે. આગળ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ એણે કાવ્યસ્વરૂપને ઘડવામાં કોઈ નવીન પ્રથા પાડી નથી. મંગલાચરણ, દેવ, ગુરુ, માતપિતા, ઊજેણી, વિક્રમરાજા: એ સૌને પૂજ્યભાવથી યાદ કરી, એ પોતાના આખ્યાનનો આરંભ કરે છે. ખંભાત વિષે એ કહે છે:

'સ્તંભતીર્થ ત્રંબાવટી, સુદૃ ખંડિ જાણુંત,
આગલિ રયણાર ગડગડિ મહીય નદીનો કંથ.' ૧૮૯

જૂના ગુજરાતનું ખંભાત એક સમૃદ્ધ બંદર હોવાથી ચારે ખંડમાં એની નામના થઈ રહી છે. મહી નદીનો કંથ રત્નાકર ત્યાં રોજરોજ ગડગડી રહ્યો છે. એ નગર બીજાં નગરોને ઝાંખાં પાડી તેજસ્વી બની ઝળહળી રહ્યું છે. ત્યાં દરિયાની ભરતી આવે છે. વળી તે બધાં તીર્થોનું ભૂષણ છે:

'અગ્નિતેજ અધારિ જસ્યુ, પુર ઝલહલતૂં દીસિ અસ્યુ;
મહીસંગમનૂં આવિ ભરણુ, સઘલાં તીર્થ તણૂં આભરણ.' ૧૯૨

આ પછી જૂના બંદરની દીપમાળનું ને ફરફરતી ધ્વજાઓનું એ ટૂંકું પણ કેવું સરસ વર્ણન કરે છે!

'દીઠો કલસ હેમમય સ્તંભ, દીઠી પતાકા લિહિકંતિ તિમ.' ૧૯૮

પોતાની પ્યારી વતનભૂમી ગુજરાત માટે કવિને અભિમાન છે. દેશો બીજા ઘણા છે પણ ગુજરાતે તો એમાં હદ વાળી છે. દેશમાં નગરો ઘણાં હશે પણ નગર તો ખંભાત જ:—

'દેસમાંહિ સીમ ગુજરાતી, નગરમાંહિ શ્રી ખંભાતિ.'

કવિની દૃષ્ટિ દરિયાપરનાં બીજા તીર્થો તરફ જોવાનું ચૂકી નથી. તીર્થ અને તીર્થોના સ્નાનમહિમાનાં એ ગાન ગાય છે:

'સમીપઇ મહીસાગર પ્રભાસ, સ્નાનમાત્રે અવિચલ વાસ.'

રાજપાલ પ્રધાનને પાછા વળવાનું મોડું થયું. તેને નોકરીથી છૂટો કરવામાં આવ્યો. રાજાનું ભલું કરવા જતાં એની મહેનત બરબાદ ગઈ ને ઊલટો ગુનો ગણાયો. એના દુઃખની વાત એ રાજકુમાર આગળ કેટલી દર્દભરી કરુણતાથી કહે છે? કવિએ કરેલું સુંદર વર્ણન કોઈ પણ કાવ્યને રસવંતું કરે એવું છે:

'રાજા! તુમ્હ કારણિ કરી મિ દમિઊ બહૂ દેહ;
વરસાતિ વગડિ વસો, માહારા ઊપરિ વૂઠા મેહ. ૧૬૧
હેમિ હડખા ગડગડિ, ટાઢિ કંપિ દેહ,
ઝાકલઢાર પડિ દરિ, જાણિ વૂઠા મેહ! ૧૬૨
સેહેજ સીયાલિ સાંભરિ સ્યામા કેરાં મુખ;
રાજા! તુમ્હ કારણિ કરી મિ વેઠ્યાં બહૂ દુઃખ. ૧૬૩
સિર સૂરજ, તલિ વેલૂ તપિ, અગ્નિ સમોવડિ થાય;
સિર ઊઘાડિ ચાલિયો, ભરઊન્હાલાનિ માંહિ. ૧૬૪
ઝલ જલિ, ઝાંઝવા બલિ, નહિ સીતોદક વાય;
આઠ દિસિ દવ ઊછલિ, ભરિ ઊન્હાલામાંહિ.' ૧૬૫

'માધવાનલકામકુંદલા'ના સ્વરૂપસુંદર નાયક માધવ વિષે પણ પરદેશના પ્રવાસ વિષે આવા જ ઉલ્લેખો છે.

પ્રધાનપત્ની લીલા અને રાજકુમારી હંસાનો સંવાદ કેવો રસિક છે?

'હંસાકૂંઅરી એકલી લઇ લીલાવતી તિહાં ગુઝિ ગઈ.
"તૂં રુઠી નિ રાજકુમારી, તૂં સરખી નવિ દીસિ નારી. ૨૫૬
તૂં નાહાનાથી નરતૂં બોલતી, છોરુમાંહિ ન જાણતી છતી;
તૂં ગરઢામાંહિ ગરવી દીસિ, કુંઅરી! બુદ્ધિ ન ચઢિ રીસ. ૨૫૭
જુ એક તૂં માહારી વાત લહૂં, તુ એક વાત હમ આગલિ કહૂં."
હંસા કહિ, "સખિ લીલામાય! મૂઝથી વાત ન જાણી રાય. ૨૫૮

જે મન માંહિ હોઇ તિ કહો વાત, ઘર માહિ બાધું રાજા સાત;
તે છોડી મેહેલું પરભાતિ, સ્રીની કોય ન જાણિ વાત. ૨૫૯
મૂઝથી વાત ન બાહિરિ પડિ, મૂઝથી વાત ન ચઊરિ ચઢિ;
મૂઝથી વાત ન જાણિ કોય, સાચી વાત કહો મૂઝ સોય.' ૨૬૦

હંસાના રૂપના વર્ણનનું કવિ ઘણું જ સુંદર ચિત્ર આલેખે છે:

'દેખિ ચંદ્રસરીખૂં વદન, દેખિ હીરાસરીખાં નયણ;
દેખિ માંગ સિંદૂરિ ભર્યો, મધ્યલંક જાણિ ચિત્રાતણો! ૨૬૯
દેખિ અધુર જિસા પરવાલ, દેખિ વેણિ સુરંગી વાલ;
દેખિ મણિ માથિ રાખડી, ખરે હીરિહેમિ જડી.' ૨૭૦

હંસા ને ઘોડો એકાએક અદ્દશ્ય થયાં જોઇ રાજકુમારના દુઃખનો પાર રહ્યો નહીં. કુબુદ્ધિયા કર્મ ને પોતાની મૂર્ખાઇને એ નિંદે છે. છેવટે હૈડાને એ ધીરજ આપે છે.

'હૈડા! તૂં સબલૂં થાએ જિમ દુઃખ ઊપડિ ભાર;
આસાસાયર ઊતરી જાવું પેલી પાર.' ૩૪૮

કર્મ કરાવે તે કોઈ કરાવે નહીં. વિક્રમચરિત્ર કર્મથી શિક્ષાપાત્ર બનેલાની નામાવલિ ગણે છે:

'કર્મિ રામિ લીધો વનવાસ, કર્મિં દમયંતી છાડિ આસ;
કર્મિં ભૂઝ્યા મછા તરિ, કર્મિં હરિશ્ચંદ્ર પાણી ભરિ.' ૩૫૧

× × ×

કર્મિં રાઉ કાયાવિણુ હોય, કર્મિં કરિ તે ન કરિ કોય;
કર્મિં ઊછો તપ મૂઝતણો, કર્મિં વિછોહ હૂઓ કન્યા તણો.' ૩૬૧

રાજકુમાર વિયોગબાણથી સખ્ત રીતે વીંધાયો છે. દેવદેવેશ્વરને સંભારી પ્રેમવિયોગની અસહ્ય વેદના એ વર્ણવે છે:

'માહેસમહાસુર જે એહેવા મ સરજે માનુખજન્મ;
આ જન્મમાં જે પ્રેહવા તે પ્રેહવા વિયોગ. ૩૬૨
કરવતડી! કિરતાર જો સિર મેલ્હત તાહારિ;
તો તું જાણત સાર વેદના વિછોહાતણી!' ૩૬૩

કનોજનો રાજકુમાર ભીમકરાય પણ પોતાના અપમાન ને પ્રેમનિરાશાના દુખનો કોઇ જાણુનાર નથી તેથી અફસોસ કરે છે '

'વિરલા જાણુ તિ ગુણા, વિરલા પાલતિ નિધણાનેહા !
વિરલા પરકાજ્જકારણ્ણા, પરદુખિ દુખિયા વિરલા !' ૩૭૪

ભીમકરાય પોતાના પાપના વિકલ્પો કેવા ગણાવે છે ?

'કિ મિ બ્રાહ્મણવાટ ઊગટી લીદ્ધ ?
કિ મિ મુખિ માનૂ આપણૂ ન દીદ્ધ ?
કિ વુદ્દુરા તણૂ મિ નાખ્યૂ બ્યાજ ?
કિ મિ બિહિનિ તણી ન આણી લાજ ? ૩૭૬
કિ મિ ગોચર ભાજી વાવી સાલિ ?
કિ મિ ભર્યાં સરોવર ફોડી પાલિ ?
કિ મિ રણુ મેહેલ્યો સ્વામી આપણો ?
કિ બાધવ હણ્યો પાપ લાગ્યો ઘણો ? ૩૭૭
કિ મિ બાલસ્ત્રીગૌહત્યાં કરી ?
કિ મિ નારિ પિયારી આણિ હરી ?
કિ મિ ગોત્રગોહિરો કિઉ ?
કિ ગોત્રી હણીનિ આસ જ લિઉ ? ૩૭૮
કિ મિ દાણુ આપવૂ ન દીધૂ ઘાટ ?
કિ મિ અણુપરણ્યા ઊઠાડયા પાટ ?'

× × × ૩૭૯

કિ મિ માત વિછોહ્યાં બાલ ? કિ મિ સતી ચઢાવ્યા આલ ?
કિ મિ ફેડ્યૂં સૈરોવર ભર્યૂં ? અરે દૈવ! હવે સ્યૂં કરું ? ૪૧૭
કિ મિ પારકી થાપણિ હરી ? કૂડી સાખિ પિયારી ભરી ?
કિ પેલિ ભવિ પરધન હર્યૂં ? અરે દૈવ! હવે સ્યૂં કરું ?'' ૪૧૮

પ્રયાગના અપુત્ર રાજાના દુઃખને કવિ વર્ણવે છેઃ—

'એક દુઃખ મોહોટૂં રાજન, જે નહિ એક પુત્રસંતાન;
અપુત્રવંતની મોહોટી ખોડિ, બીજૂં દુઃખ ન આવિ જોડિ. ૫૪૯
તેણિ દુઃખઇ રાજા ગલિ, હૈયામાંહિ સગડિ બલિ;
રાજા વિના સેના યથા, પુત્ર વિના ઘર સૂનૂં તથા. ૫૫૦
સસિ વિનો જિમ સૂનિ રાતિ, સૂર્ય વિના સૂનો પરભાત;
મહાનદી પાણી વિણ યથા, પુત્ર વિના ઘર સૂનૂં તથા.' ૫૫૧

હંસા છટકી જતાં પાલો વિયોગી થયો. એ દૈવને કેવો વીનવે છે ? હંસાને યાદ કરતા આ ગરીબ પાલાનાં દુઃખ જોઈ આપણને હસવું આવ્યા વગર રહેતું નથી :

''સ્વામીદુઃખિ દુઃખિયા થયા રે, દયા ન કીધી રે દૈવ !
વિણલષ્યૂં કિમ પામીઇ ? માહારા કર્મમા લિખ્યૂં એહ. ૫૮૪
અરે કર્મ ! એ સ્યૂં કર્યૂં ? નયણિ ન દેખું રે નારી !''
ઝાડિ ચઢો ઊંચેરડો, દિસિ નિહાલિ રે ચ્યારિ.
અભાગિયા કર્મ ! ન પોહોતી આસ ! ૫૮૫
અસ્ત્રી પિયારી જે હરિ રે તિ કિમ પામિ ઘરવાસ ? અભાગિયા. ૫૮૬
પગલાં નીહાલિ પદમણીનાં હઇડિ લાગી રે ઝાલિ;
ફિરિફિરિ નીહાલિ પાલ્હીઊરે, પડ્યૂં સરોવરપાલિ. અભાગિયા. ૫૮૭
ઇમ કહીનિ આકલો રે ભૂમિ પડચો આલોટ;
પાંજરમાંથો પરજલિ જિમ વાંઝણિકેરૂં પેટ. અભાગિયા. ૫૯૨
''પ્રાગે જઈનિ પ્રાણ તજૂં, માધવકેરે રે બારિ;
મોડો માહારૂં બેસણું, હૂં માગું એક ઘરનારી !'' અભાગિયા. ૫૯૩

રાજકુમારી પોતાનાં લગ્ન વખતે પોતાના ખંભાતની ઉત્પત્તિનાં જ વસ્ત્રો વિશેષ ચાહે છે. પરણતી હંસાનું ચિત્ર કોઈ પણ ગુજરાતી રાજકુમારીનું મનોહર ચિત્ર છે :

'સહિયર દેખાડિ અનેક જાતિ, કૂંઅરી તે ન ગમિ ભાતિ;
હંસાનિ અંબર તે રુચિ જેતલા ખંભાયતિ નીપજિ. ૬૮૧
પીલી પીતાંબરની જાતિ, ચરણામાં ચાંદરણી ભાતિ;
જાયું જાદર સિંદૂરૂં રંગ, ચોલી માંહિ ન માઈ અંગ. ૬૮૨
ચૂંનડીઈ ચાપાનો વાન, અતિરુડો નિ રંગનિધાન;
વીણતણી વિતપતિ છિ ઘણી, ઢલવલતી ઢલકિ ગોફણી.' ૬૮૩

કવિની કાવ્યસૃષ્ટિનું આટલું દર્શન બસ થશે. કવિએ પદ્યબંધ તરીકે દુહા, ચઉપઈ ઉપરાંત સામેરી, વસ્તુ, રામગ્રી ગાથા, ગોઠી, ધુલ, દુઢિ, પ્રબંધ વગેરેવગેરે એના કાલના પ્રચલિત પદ્યબંધોનો ઔચિત્યાનુસાર ઉપયોગ કર્યો છે. એનાં વિલાપગીતો રાગબદ્ધ, સરસ, સુંદર, પ્રવાહી અને તેથી અસરકારક છે.

૯

'હંસાવતી'માં પ્રતિબિંબિત સમાજજીવન

હંસાવતીની વાર્તામાં કવિના જીવનકાલનું ગુજરાતી સમાજ-જીવન કેટલું પ્રતિબિંબિત થયું છે તે હવે જોઈએ.

ઉપર કહી ગયા તેમ કવિના વખતના ગુજરાતમાં દીલ્હીથી સ્વતંત્ર થઈ ગયેલા ગુજરાતના સુલતાનોનો રાજકીય યુગ પ્રવર્તતો હતો. આ કાલના સાહિત્યનાં ઝરણાં ઓછાં અને છાછરાં પાણીથી ભરેલાં હતાં એ જૂનો અભિપ્રાય આ અને આવી બીજી સંખ્યાબંધ જૂની સાહિત્યકૃતિઓ હાથ આવ્યા પછી અને તેમના પ્રકાશન પછી હવે ખોટો ઠરતો જાય છે. આ યુગનું વિપુલ સાહિત્ય હમણાંહમણાંનું

એટલું બધું તો પ્રકાશમાં આવતું જાય છે કે એથી આપણાં એ દેશકાલ-નાં ભાષા, સાહિત્ય, સમાજજીવન, લોકનાં રીતરીવાજ અને રુઢિયો ઉપર વધુ ને વધુ પ્રકાશ પડતો જાય છે. માત્ર એકમાર્ગી ધર્મથી જ રંગાયલું સાહિત્ય પહેલાં ખેડાતું હતું તે મતને ઐતિહાસિક અને લોકવાર્તાનાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં સંખ્યાબંધ કાવ્યોએ હવે ફેરવ્યો છે.

મધુસૂદન વ્યાસ વિક્રમના પ્રતાપી અને સુસમૃદ્ધ સુરાજ્યના દેશકાલને એના કાવ્યમાં પ્રતિબિંબિત કરવાનું માથે લે છે. એ પ્રાચીન સુવર્ણ કાલનાં આછાંઝાંખાં ચિત્રો આપીને એની કૃતિમાં વિશેષ બહાર પડી આવતાં એના જ વખતનાં સમાજચિત્રો આલેખતો એ જણાય છે.

પ્રવાસીઓને ગામમાં પેસતાં જ મળનારી શુભ શકુન આપનારી, રાજ્યના કાવાદાવામાં વિચક્ષણ દૂતી તરીકે ખબર મેળવતી અને આપતી માલણનું ચિત્ર કવિના કાલનું ને છેક હાલના કાલના ગુજરાતનું એક અતિપરિચિત ચિત્ર છે. નટખટ પ્રધાનપત્ની તરીકે પતિના ને રાજાના કુટુંબને સાકળતી પ્રધાનપત્ની લીલાવતી તે પછી બીજું આગળ પડતું એક ચિત્ર ખડું કરે છે. રાજપુત્રો અને રાજપુત્રી-ઓના વિવાહસંબંધમાં રસથી ભાગ લેતા પ્રધાનો રાજપાલ અને લક્ષ્મણ પણ કવિના જ કાળના પ્રધાનો છે. તેઓ બન્ને બાજૂએથી ઢોલ વગારતા જણાય છે. તીર્થનાં સ્થળ અને સૌંદર્યધામ સ્ત્રીઓનાં વિવિધ પ્રાંતનાં વિવિધતામય ચિત્રો આ પછી આપણું ધ્યાન ખેંચે છે.

મુસલમાનયુગમાં જ બાલલગ્નની પ્રથા ગુજરાતમાં પડેલી તે હંસાની તેર વર્ષની નાની ઉમ્મર આપી કવિ પોતાના જીવનકાળનું ચિત્ર દોરે છે. સ્ત્રીનાં ન સમઝાય એવાં ચરિત્રો હોય છે અને કવિએ હંસાની બાબતમાં તે રજૂ કર્યાં છે. હંસા લીલાવતીને કહે છે:

'જે મન માંહિ હોઈ તિ કહો વાત, ઘર માંહિ બાંધુ રાજા સાત;
તે છોડી મેહેલું પરભાતિ, સ્ત્રીની કોઈ ન જાણિ વાત'. ૨૫૦

લગ્નના રીવાજોનું ચિત્ર પણ ગુજરાતી છે. ચોરીમાં કંસાર જમવો એ ગુજરાતનો લોકાચાર છે અને હજીએ તે ચાલુ છે.

વ્યાસજીની કાવ્યસૃષ્ટિના આટલા જ સરસ ખંડો જોઈ અહીં આપણે અટકીશું. પોતાની સૃષ્ટિ સાથે સર્જક એકતાન ને એકલીન છે. એણે એમા એનો આત્મા ઊતાર્યો છે. આમ આખીએ કાવ્યસૃષ્ટિ એણે સાદી છતાં સુંદર, સુશ્લિષ્ટ અને સુભગ બનાવી છે. એનો મનોહર ઊઠાવ હૃદયને રસલીન કર્યા વગર રહેતો નથી.

મધુસૂદન વ્યાસની કાવ્યસૃષ્ટિ એના કર્તાની સફળ સર્જનકલા છે. એમા સૌંદર્યદર્શન ઉપરાંત એના કાલની કાવ્યસમૃદ્ધિમાં ધર્મ, જ્ઞાન, નીતિ, વ્યવહાર, લોક, પરલોક, સુખદુઃખ વગેરેવગેરે એમાં કલાપૂર્વક ગૂંથાયું છે. એમાનું જ્ઞાન શુષ્ક થઈ જતું નથી. એમાં રસ, અલંકાર,શબ્દ, અર્થ સૌ રસિકતાથી ભળી એ સૃષ્ટિને ઓર રીતે શોભાવે છે અને એના નિર્માતાને યશસ્વી કવિ બનાવે છે.

લોકજીવન મુસલમાની પરરાજ્ય તળે કચડાઇ ગયું છે. એનાં પ્રતાપી તેજ ઝાંખાં થઈ ગયા છે. દુઃખનાં કારણોનાં મૂળ પોતાનાં ભૂંડા કર્મમાં જ જોવાતાં. આ કર્મના સિદ્ધાંતને હંસા, ભીમકસેન, વિક્રમચરિત્ર, પ્રયાગનો વૃદ્ધરાજાઃ સૌકોઈ ચર્ચે છે. પેલા ભવનાં પાપનું તેઓ સ્મરણ કર્યા વગર રહેતાં નથી. પ્રત્યેક પાત્ર કર્મનાં બંધન ઉપર બહુ જ ભાર મૂકે છે. કવિ પંખીઓને પણ વાર્તામાં ભૂમિકા આપવાનું વિસર્યા નથી. ગરુડના ચારે પુત્રોના લોકવાયકાદ્વારા જાણેલા સમાચાર આ પંખીઓ પોતાના પિતાને કહે છે ને હેઠે બેઠેલી હંસા તે સાંભળે છે પણ ખરી. વ્રત વગેરે તરફ લોકશ્રદ્ધા પુષ્કળ હતી. શક્તિનું આરાધન, અશોકવ્રતના આચાર, લગ્નના મંગળવિધિ, પોતાનાં પ્રાંત ને પ્રાંતની વસ્તુ માટે પ્રેમ અને પક્ષપાત : એ જૂના, મધ્યકાલીન ને હાલના અદ્દલ ગુજરાતી જીવનના હૂબહૂ સાંસારિક ચિત્રો છે.

એ કાલના ગુજરાતનાં સ્ત્રીપુરુષોનાં લગ્નનો પ્રદેશ સંકુચિત નહીં પણ વિશાળ જણાય છે. ખંભાતની રાજપુત્રી ઊજેણીના દૂર વસતા

રાજકુમારને સુખેથી પરણવા તૈયાર થાય છે. તેનાં માતપિતા પણ તેમાં બહાલી આપે છે. સ્ત્રીઓ નિડર હતી. રાત્રિનાં તેમ જ જંગલના પ્રવાસો વેઠવા એ હામ બીડી શકતી. યાત્રાઓનું અને તીર્થોનું માહાત્મ્ય પણ બહુ જ મનાતું હતું.

કરવત મૂકાવવાની જૂની પ્રથા પણ તે કાલના શ્રદ્ધાળુ લોકોના જીવનની એક બાજૂ પ્રગટ કરે છે.

આવાંઆવા વિવિધ સામાજિક જીવનચિત્રો આ વાર્તાકાવ્યમાં અહીંતહીં ગૂંથાઇને તે કાળના ગુજરાતી સમાજના ઇતિહાસનું યથાસ્થિત દર્શન આપણને કરાવે છે.

૧૦

મધુસૂદન વ્યાસની ભાષા : જૂની ગુજરાતી

મધુસૂદન વ્યાસ નાકરયુગનો (વિ. સં. ૧૬૦૧–૧૬૯૭) કવિ છે. જૂની ગુજરાતીનું સ્વરૂપ નાકરયુગમાં જેવું આલેખાયલું છે તેવું જ મધુસૂદન વ્યાસ એની આ કાવ્યકૃતિમા આલેખે છે. નાકરની ભાષાનું સ્વરૂપ જોઇએ :—

(૧) 'પૃથ્વીનિ પાવન કરવાનિ અવતરીઆ શ્રીરામજી;
ઍણિ તાં અજામેલ ઊધર્યો, વાસ્યો વૈકુંઠધામજી.
માહરિ સાસુનિ ઘણુંઘણું કિહિયો કૌસલ્યા કૃપાલજી;
વણ અપરાધિ તિજિ હૂં બાઈ ! મિથ્યા દીધી આલજી.
આત્મહત્યા દોષથી બીહૂં છૂં, નહિતર હવડા આણું કાલજી.
વલી માહારિ એક કારણ મોહોટૂં ઉદર માંહિ બિ બાલજી.'
—નાકર : લવકુશાખ્યાન : રચ્યાસંવત (?)

(૨) 'મિ જાણું તૂં કૂંઅર ડાહીો, ભૂંડો પુત્ર અગ્નાન;
ભાગિ પત્ર માથિ મૂકી આવો, તજૂં તલશીપાન.
જાતિપુષ્પ અને ચંપક, કેતકી, કેશર કુશમ વિશાલ;

તેહેનિ નાંખી અલપધી ! કંઠે ધાતી અણુમોલ માલ.
ધિક ધિક ! એ અશ્વ તાહરો, ધિક ધિક ! તાહારૂં ધીર;
નીઝરણ માંહિ નાહિયો તજી ગંગાનીર.
શ્રીફલફલ નિ કદલીફલ સહી કરિ ફૂલ વિશાલ;
તેહને નાખી અલપધી ! લઈ આવો ફૂલ તાલ.
માહારી વાણી જે કહું તે પુત્ર ! માનો સાચ;
ચંતામણય નથી કરી કરિ, ગ્રહી આવો કાચ.'

—ભાનુસુખરામ મહેતાસંપાદિત નાકરકૃત મોરધ્વજાખ્યાન: કડવું ૮૪
સાહિત્યમાળા : મણકો સાતમો :

(૩) 'પુત્ર વિના કરુણા નહિ અંગ, પુત્ર વિના નહિ મોક્ષપ્રસંગ.
પુત્ર વિના પૂર્વજ નહિ લહે, પુત્ર વિના કુલ નિશ્ચે દહે.
પુત્ર વિના સર્ગ નહિ કોય, પુત્ર વિના કો સુખ નવ જોય.
પુત્ર વિના સહુ નિંદા કરે, પુત્ર વિના દુઃખ કોણ પરહરે ?
પુત્ર વિના કોણ પાએ નીર ? પુત્ર વિના અગ્નિ ન પામે શરીર.'

—નાકર: ઓખાહરણ: બુદ્ધિપ્રકાશ: ૧૯૨૩: પૃ. ૩૫૫

'પ્રાચીન કાવ્યમાળા'ના તેમ જ બીજા જૂના સંપાદકોએ ભાષાને આધુનિક કરી નાંખી છે, એ હકીકત નજર આગળ રાખ્યા છતાં એકંદર નાકરના યુગની ભાષાનું આ સ્વરૂપ છે. આ હકીકતને વિશેષ દૃઢ કરવાને નાકરયુગના બીજા કવિઓમાંના કેટલાકની ભાષાના નમૂના પણ જોઈ લઇએ:—

'બિ કીજઈ જઈ કિમઇ કલત્ર ? મનસા હોઈ સહી વિચિત્ર.
ઇક આવી ઇક પાછી કરઇ, તિણિ પાપઇ નર ગૂડા ભરઇ.
ઇક ઘરણી તાં ઘરની મેઢિ, બીજી હુઇ તવ વાધઇ વેઢિ.
ઘરની કલિ કુણ આગલિ કહઈ ? ચોરમાઈ જિમ છાનઊ રુઅઇ.'

—જયશેખરસૂરિ : પ્રબોધચિંતામણિ : સં. ૧૫૮૧ (આશરે)

"નિમિષ એક દિન હુયા, રયણ હુઈ છ માસિ;
વાલિંભ ! વિરહ તૂઝ તણુઇ જીવ જલઇ નીસાસ !
હીયડા ! ફૂટી પસાળિ કરિ, કેતા દુઃખ સહેસ ?
વાલભ પ્રી વિછોહીયો જીવી કાહ કરેસિ ?

કેહી કીજઇ વાતડી ? કેહી કીજઇ કત્થ ?
જેહા સજણુ વિછડઇ તેહા ન ચડસ્યૈ હત્થ.
રે હીયા ! વજૂઇ ઘડો કઇ પાષાણકુરંડ !
વાલંભનરવિછોહિતા ફૂટો ન ખંડોખંડ!

કરવતડી! કિરતાર જઉ સિર દીસઈ તાહારઇ
તો તૂં જાણિ સાર વેદન વિછોહયા તણુઇ!'

—કુશલલાભ : માધવાનલની કથા :
કામકદલા વિરહ : રચ્યાસંવત ૧૬૧૬

'કરવતડી' એ શબ્દથી શરૂ થતી કડી જૂના સાહિત્યમા ઘણી જ લોકપ્રિય હતી અને ઘણા કવિયો એક જૂના મુક્તક તરીકે એનો સ્થળેસ્થળે ઉપયોગ કરે છે.

'હૈયડા કરો' પધામણા સહી સુખરિયા કાજ;
જે સુપનાંતર દીસતા તે નયણે દીઠા આજ.

મારવણી ઢોલઇ મિલી....................
ચકવીમન આણંદ હુયો જાંણે ઊગો સૂરિ !

મન મલીયા, તન રંજ્યા, દોહગ દૂર થયાહ:
સજન વાણો વાણિમઇ ખેલી ખીર હુયાહ.

\+ + + +

ઢોલામારુ એકઠા કરઇ કુતુહલકેલિ?
જાણે ચંદનરુખડઇ ચઢિત નાગરવેલ !

\+ + +

પંચાયનઇ પાખર્યો, મેધલનઇ મદ પીધ,
મોહણવેલી મારુવી કંત સોહાગિણ કીધ.'

—કુશલલાભ: ઢોલામારવણીની કથા: ઢોલામારવણી–
સંયોગ: રચ્યાસંવત ૧૬૧૭

'ગુણગણધર પંડિત વયરાગી નયસુંદર ઋષિરાય;
વાચક માહિ મુખ્ય ભણિજ્ઇ, તસ શિષ્યણી ગુણ ગાય.
કથા માંહઇ કહઉ રસાલુ કનકાવતીગંબંધ ;
કનકાવતીઆખ્યાન રચઉ મઇ સુઅલાં સરસ સબંદ.'

—હેમશ્રી: કનકાવતી : રચ્યાસંવત ૧૬૪૧

ઉપરના અવતરણોમા મધુસૂદન વ્યાસની આસપાસના કાલની સાઠ સીત્તેર વર્ષની જૂની ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપનાં સ્પષ્ટ દર્શન થશે જ. ફરીથી કહેવાની જરૂર નથી કે મધુસૂદનની ભાષા જૂની ગુજરાતી ભાષા છે.

૧૧

મધુસુદન વ્યાસઃ જૂના ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થાન

મધુસૂદન વ્યાસ નરસિંહનાકરયુગના કવિમંડળના નામાંકિત નરસિંહ, મીરા, ભાલણ, પદ્મનાભ, મતિશેખર, બ્રહ્મઅનદાસ, કર્મણ, જ્ઞાનસાગર, ભીમ, વચ્છ, જનાર્દન, માંડણ, શ્રીધર, ગણપતિ, જયશેખરસૂરિ, વિજયશેખરસૂરિ, નાકર, કુશલલાભ, હેમશ્રી, સંઘવિજય, એ કવિઓ અને સ્ત્રીકવિઓના મંડલનો માનવંતો કવિસભાસદ છે. જૂના વાર્તાકાર કવિઓમાં એણે પણ વિક્રમના યુવરાજનો ને પોતાના પ્રિય ગુજરાતની રાજકુમારી હંસાનો પ્રેમ ગાઇ પોતાના જીવનને સાર્થ કર્યું છે. એની કવિત્વશક્તિ ઊંચી છે. એનામાં લોકપ્રિય થવાના ગુણો છે ને તેથી જ એ લોકપ્રિય થઇ ગુજરાતની લોકવાર્તાના ભંડારમાં એક વધુ રસિક સાહિત્યરત્નનો વધારો કરે છે.

૧૨

ઉપકારદર્શન

જૂની ગુજરાતીમા આલેખાયલા આપણા લોકસાહિત્યની આ રસિક વાર્તાનું સશોધન અને સપાદન કરવાનુ કાર્ય શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ મને તા. ૧૪-૧૨-૧૯૨૯ ને રોજ નરપતિકૃત 'પંચદંડની વાર્તા' સાથે જ સોપ્યુ હતુ. તેમાથી 'પંચદંડ' ૧૯૩૨ની આખરમા અને આ વાર્તાનુ પ્રકાશન આ વર્ષે ઘણે લાબે વખતે હું પૂરૂ કરી શકું છુ. આ સાહિત્યકૃતિને અંગે જૂની ગુજરાતીના અભ્યાસનો એક વધુ પ્રસંગ મને મળ્યો છે તે માટે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના ઇતિહાસમા નિરંતર રસ લેતી અને તે માટે પ્રત્યેક ઉપયોગી સામગ્રીનુ પ્રકાશન કરી ગુજરાતના વિદ્વાન સમાજ આગળ રજૂ કરતી એ સભાનો અને એના વિદ્વાન અધિકારીમંડલનો હું એક વાર ફરીથી બહુ જ ઋણી થયો છુ.

નરસિંહ મહેતા અને નાકરના યુગની જૂની ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસ માટે જોઇતા પૂરેપૂરા સાધનો પૂરા પાડે એવી પુસ્તકાલયસંસ્થા મુંબાઇ જેવી ગુજરાતીઓની સમૃદ્ધિથી છલકાતી નગરીમા પણ નથી તેથી મિત્રોની મદદ વગર આવા કાર્યને સાગોપાગ પાર પાડવુ એ બહુ જ મુશ્કેલીભર્યું કાર્ય થઈ પડે છે. આ મુશ્કેલીઓમાથી પસાર થવાને મને હમેશા જ્યારે ને ત્યારે જોઈતું સાહાય્ય આપવા સભા તેમ જ પોતાના તરફથી શ્રી અંબાલાલ બુ. જાની ઉદારતા બતાવે છે તે માટે તેમનો હું ખાસ આભાર માનુ છુ આ ઉપરાત મારા પરમ સ્નેહી શ્રી. હીરાલાલ પારેખે પ્રતોપુસ્તકો વગેરે મે જ્યારેત્યારે જેકંઈ માગ્યા તે સાધન પૂરા પાડીને અને શ્રી. મંજુલાલ મજમુદારે વડોદરા સેન્ટ્રલ લાઇબ્રેરીમાની પ્રતિની નકલ ઊતરાવી મોકલીને મારા ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે તેની પણ હું અહીં આભાર સાથે નોધ લઉ છુ.

જૂની ગુજરાતીની જોડણીને અનુરૂપ બીબાથી તથા મુદ્રણકલાથી આ પુસ્તકને યોગ્ય રીતે છાપી આપી, અમદાવાદના જ્ઞાનમન્દિર પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના માલીક શ્રી. શંકરરામભાઈ, તેમના પુત્ર શ્રી. સુબોધચંદ્રભાઇ ઉપરાંત મુદ્રણાલયના ઉત્સાહી સંચાલક શ્રી. શકરાભાઈ પટેલે કરી આપેલી અનુકૂલતા માટે પણ ઉપકારના બે બોલ બોલવાનું હું અહીં યોગ્ય ધારું છું.

જૂની ગુજરાતીના ધીમા પણ દૃઢતાથી આગળ વધતા જતા અભ્યાસમાં મારા આ નમ્ર સંશોધન ને સંપાદનકાર્યથી હું કોઇ પણ જૂની ગુજરાતીના રસિકને જરા મદદગાર થઈ શકીશ તો મારા આ દીર્ઘકાલના શ્રમથી હું મને કૃતાર્થ થયો સમજીશ. એમાં ઘણેઘણે સ્થલે કંઈકંઈ ક્ષતિઓ રહી ગઇ છે તે જોઇવિચારી મારા સાહિત્યપ્રિય વિદ્વાનબંધુઓ મને કંઇ ઉપયોગી સૂચનાઓ કરશે તો તે માટે તેમનો હું અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનીશ.

સી. પી. ટૅંક, અનંત ટેરેસ,
મુંબાઈ નં. ૪
તા. ૧૫—૩—૧૯૩૫ } શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવલ

૧૩

પ્રસ્તાવના : અનુપૂર્તિ

'હંસાવતી'કાર મધુસૂદન વ્યાસ કયો ?

પ્રસ્તાવનાના પૃષ્ઠ ૧૬ ઉપર આ પ્રશ્નની કેટલીક ચર્ચા કરવામાં આવી છે. 'શુદ્દકાંડ'કાર મધુસૂદન વ્યાસ એના શુદ્દકાંડની સાલ સં. ૧૬૮૭ આપે છે. ઉપલબ્ધ સાધનો ઉપરથી 'હંસાવતી'-કારનો જીવનકાળ મેં સં. ૧૫૮૦ થી ૧૬૫૦ સુધીનો અડસટ્ટે આપ્યો છે. વળી તે સાથે મેં કહ્યું છે કે બન્ને મધુસૂદનો એક જ હોય

તો આ જીવનકાળને સં. ૧૬૮૭ સુધી કે તેથી વધારે વખત સુધી લંબાવવો પડે. આ સાથે શ્રી. હીરાલાલ પારેખવાળી પ્રતિ ૪૭ ફ્નો **રચનસં. ૧૯૨૫** છે. તે હકીકત દલીલ ખાતર સાચી માની 'યુદ્ધકાંડ'કાર મધુસૂદનને 'હંસાવતી'કાર મધુસૂદન માનીએ તો તેના જીવનકાલને હદથી જાદે લંબાવવાની ફરજ પડે છે. સંવત ૧૬૧૬માં 'હંસાવતી'ની વાર્તા લખનાર મધુસૂદન અને સં. ૧૯૨૫માં એ જ વાર્તા લખનાર મધુસૂદન એક હોય, એ તો સંભવતું નથી. જૂની ભાષાનો પુરાવો અને બીજા ઘણા પુરાવા સં. ૧૬૧૬ તરફ વધારે બંધબેસતા લાગે છે. આમ આ પ્રશ્નનું ટૂંકું વર્ણવેલું જ અહીં રાખી, 'યુદ્ધકાંડ'-કાર મધુસૂદન વ્યાસનો જરા વધુ પરિચય તેના જ શબ્દોમાં આપી, આ ચર્ચાને વધારે સાધનો મળે ત્યા સુધી અહીં મુલ્તવી રાખીશું.

'યુદ્ધકાંડ'કાર મધુસૂદન વ્યાસ યુદ્ધકાંડને અંતે લખે છે :—

'ગુર્જર ભાષાએ કહ્યું બુધ સારુ મધુસૂદન;
કર્ણપુર ગ્રામ તાતનું, મોસાલ પાટણપુર પાવન.

જ્ઞાત સર્વ ભટ વર્તિયો વાગુવાણીનો દાસ;
તેની પુત્રીને પુત્રે કહ્યૂં : કહી કથા ભીમજી વ્યાસ.

જ્ઞાત રામસ્થલ વાડવ વારુ, મુજાલદે નામે વ્યાસ;
તેના કુલમાં રામજી, મુખે શારદાનો વાસ.

હરખાબ્રી તેને સાધવી, કુંવર જનમ્યા ચાર;
તેમાહે એક ભીમજી યુદ્ધકાંડ સંભળાવ્યું સાર.

પ્રાકૃત ભાષાએ સુણીને કહ્યું મધુસૂદન;
સંવત સોળ સત્યાશીએ ફાલ્ગુન વદી તૃતીયા દિન.

ગુરૂવાર તે દિવસ હતો, પૂરણ કર્યો ગ્રંથ સહી;
સત્તાવન કડવાં કર્યાં, સાઠી અઠાવીસે ચોપાઈ કહી.

સાભળતા સુખ ઊપજે, પાતક સઘળા જાય;
વાગ્વાણીપ્રસાદે રામજીના ગુણ મધુસૂદનજન ગાય,'

—હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા તથા નાથાલાલ શાસ્ત્રી સંપાદિત વાલ્મીકિસુત ઉદ્ધવકવિકૃત રામાયણ: પૃ૪ ૬૫૧

આ ચર્ચાની અહીં સમાપ્તિ કરી 'યુદ્ધકાંડ'કાર મધુસૂદન વ્યાસની આ યુદ્ધકાંડ કૃતિને વિસ્તારથી અવલોકવા તેમ જ મળે તો કંઈ વધુ બાહ્ય અને આંતર પ્રમાણો તારવી કાઢવા કોઈ બીજે પ્રસંગે હું ઇચ્છા રાખુ છું. દરમિયાન આ પ્રશ્ન વિષે વધુ ચર્ચા કરવા અને તે ઉપર વધુ પ્રકાશ નાખવા જૂની ગુજરાતીના આપણા રસિક વિદ્વાનબંધુઓને હું નમ્ર વીનતી કરું છું.

૫–૬–૬૫ } શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવલ

મધુસૂદન વ્યાસકૃત

હંસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાહ

મંગલાચરણ

પ્રાસ્તાવિક

ભૂપાલી દૂહા

પ્રથમિ સારદા! પાયિ નમું, વાગવાણીવર દેઉ!
હંસગમની! હરખિ કરિ સારૂં અક્ષર મઝ દેઉ! ૧
વીણાપુસ્તક કરિ ધરિ તૂં બ્રહ્મકૂંઅરી! અવિધાર્ય,
વ્યાસ ભણિ ગુણ વરણવું જ મતિ આપિ માય! ૨
ગુણ વૈ ગૌરીનંદના! વરદાયક વર આપુ!
અવિચલ વાણી આનંદસૂં તોરી ચરણિ થાપુ. ૩

૧—ગ-આરંભની કડી નીચે મુજબ છે :—
'દાતા તૂં સુગંધે ત્રિપુરા તાહારૂં નામ,
બાલ જાણી દયા આણી વેગિ દ્ય વરદાન
દદમય કાપિ બુધ્ય આપિ, આપિ નિર્મલ ગ્નાન,
હૂં બાલક આઈ તણો બુધ્યહીન અસન્ન.'
"પ્રણામ તાં સેવક તણો એહ વિભય (અભય ?) કરંત."
'વાગ', 'વાક્ય'. ઉત્તરાર્ધ: હંસગમની ! હરખિ સ્તવું,
સારો અક્ષર સેય.

૨—ખ-પૂર્વાર્ધનું પહેલું ચરણ : કર વીણાપુસ્તક ધરિ. બીજું ચરણ : 'બ્રહ્મકૂંઅરી વર દીઉ' ગ-પૂર્વાર્ધ : વીણાપુસ્તકધારણી તૂં બ્રહ્મ-કુમારી અવિધારય.

૩—ક-'ગુણ વે' ખ-'આનંદસૂં' ને બદલે 'આઈ ! દીઓ.' ગ-'ગુણ-વદો ગૌરીનંદન.' 'થાપુ' ને બદલે 'સ્થિર થાપું.'

આગિ એક અનેકિ હૂવા કવિબધ જેણિ બદ્ધ;
મતિ માગિ મધુસૂદન, બોલું અક્ષરબધ. ૪

માયબાપગુરુનિ નમુ, સુર તેત્રિસે કોડિ,
વિક્રમચરિત્રવિવાહ કતુ, રખિ મૂઝ આવિ ખોડિ[1] ૫

વિક્રમાદિત્ય વસિ જિહા ઊજેણીઅહિઠાણુ,
વ્યાસ ભણિ રસના વસી સરમા અક્ષર આણિ. ૬

શ્લોક

अयंतीनगरं श्रेष्ठं विक्रमादित्यभूपतिः ।
प्रधानो भट्टमात्रश्च द्वितीयो राजपालकः ॥ ७

षट्त्रिंशत्क्रोशविस्तारा, द्विक्रोशलविका ।
तेन मालवके देशे, अयंती सुभगा पुरी ॥ ८

यत्र स्थाने महालिंगं महाकालो महेश्वरः ।
तेन लिंगप्रभावेन, अवंती सुभगा पुरी ॥ ९

यत्र स्थाने महादेवी हरसिद्धिर्हि भट्टिका ।
तेन मातृप्रभावेन अवंती सुदरी पुरी ॥ १०

૪—ખ–'અનેકિ' ને બદલે 'એક અનેકિ' ઉત્તરાર્ધ 'મઝ મતિ મધુસૂદન ભણિ બોલુ અક્ષરબધ' ગ–'એક અનેકિ' 'અક્ષરબધ' ને બદલે 'અક્ષર સુદ્ધ'

૫—ખ–'માય બાપ ગુરુનિ' ને સ્થળે 'માય સુદત્તગુરુનિ.' 'સુર' ને ને બદલે 'નમુ' ગ–ઉત્તરાર્ધ 'ગ્રંથ આરભુ ગુણવત તણો, બુદ્ધ આપો રણછોડ!'

૬—ક–ખ–'સરસ સુઅક્ષર' 'ઊજેણી અહિઠાણ' ને બદલે 'ઊજેણીનગરી અહિઠાણ' ઉત્તરાર્ધનું બીજુ ચરણ 'રસિયા અક્ષર આણિ.' ગ–'સરસા અક્ષર.'

૭થી૧૦—ખ–આ શ્લોકો નથી ગ–શ્લોકોમાં કોઈ કોઈ સ્થલે શબ્દફેર છે.

ચઉપઈ

ઊજેણીનયરી અતિરૂપ, વસિ જિહા વિક્રમનરભૂપ;
બ્રાહ્મણ વેદવંત બહૂ વસિ, અવર શાસ્ત્ર ચોતિક અભ્યસિ. ૧૧
કરિ સ્નાન નેમ ન ચૂકિ નિત્ય, નિર્મલ મનસા, નિર્મલ ચિત્ત;
અગ્નિહોત્રસૂં સંધ્યાકર્મ, યતિસન્યાસી જાણિ ધર્મ. ૧૨
સુવર્ણ કલશ સિરિ શોભિત ઘણા, સાત સહિસ્ર ઘર બ્રાહ્મણ તણાં.
ગંધર્વ, ભાટ વસિ અતિઘણા, મેરાઈની નહિ કો મણા. ૧૩
પટુલિઆ પરીઅટ તિ સાર, છીપા વાસિ સહસ્ર બાર,
વિહિવારીઆ વસિ દો લાખ, જિ મુખિ ન બોલિ જૂઠી ભાખ. ૧૪
સત્યધર્મસૂં વુહરિ વાટ, લાભ ન દીઇ બ્રાહ્મણભાટ;
લખેસરી ન લાભિ પાર, કોટિધજ વાસિ મિં બાર. ૧૫
તીર્થયાત્રા કરિ બહુ યતિ, જૈનધરમી નિ જૈનશાસની.
કૂઆ નવાણિ વાવિ બહૂ કરિ, પૂર્વજનિ આપિ ઊદ્ધરિ. ૧૬

૧૧—ખ-ગ-ઉત્તરાર્ધનું બીજું ચરણ: 'અનરિ એક જ્યોતિસ અભ્યાસી.'

૧૨—ક-પૂર્વાર્ધનું પ્રથમ ચરણ: 'કરિ સ્નાન નઇ નિમન સુનિત્ય' ખ-ઉત્તરાર્ધ: 'સૂં' ને બદલે 'નિ' 'યતિસંન્યાસી' ને બદલે 'યતિ સનીના' ગ-પૂર્વાર્ધનું બીજું ચરણ: 'નિર્ભે મનસા ન ચવિ ચિત્ત.' ઉત્તરાર્ધ પ્રથમ ચરણ: 'સૂં' ને બદલે 'કરિ.'

૧૩—ક-'સુવર્ણ કલસૂં સાતિ ઘણા' ખ-સુવર્ણ કવસ સિરિ શોભિત ઘણા.' ઉત્તરાર્ધ નથી ગ-ઉત્તરાર્ધ નથી 'ખ' અને 'ગ'માં જ્ઞાતિઓ સંબંધી ચરણોમાં કેટલેક સ્થળે સ્થાનફેર છે.

૧૪—ખ-પૂર્વાર્ધ નથી. ઉત્તરાર્ધ બીજું ચરણ: 'જે ભણિ ન લીહિ જૂઠી સાખ.' ગ-પૂર્વાર્ધ નથી આ પછી નીચેની અર્ધી કડી: 'અતિઘણું દોસીનાં હાટ, લાભ ન લિજે બ્રાહ્મણભાટ.'

૧૫—ખ-'દીઇ' ને બદલે 'લીજિ.' ગ-ઉત્તરાર્ધનું બીજું ચરણ 'કોટિ-ધ્વજ વસિ વર્ણ અઢાર.'

૧૬—ક-'જૈન ધરમી નિ જૈન શાસની. ખ-'યતિ' ને બદલે 'ધની.' ગ-'તીર્થયાત્રા કરિ બહુ સત્ય, જેહનો ધર્મ નિશ્ચલ મનમત્ય.' 'પૂર્વજનિ' બદલે 'પૂર્વજન્મ' એમ 'ક'મુજબ પાઠ છે.

રાજાનિ રાઊત નવરંગ, પરરાષ્ટ્ર તણૂં નહિ ભયભંગ.
દાન દીઇ અદ્વારિ વર્ણ, માસ દિવસનૂં માનિ કર્ણ. ૧૭
નેમ ન ચૂકિ નર વૈ ઘણા, ત્રણિ કોડિ રાઊત રાય તણા;
સાતસહસ્ર ઘરિ સોનિવાસ, સુનારુપાસૂં વુહુરિ તાસ. ૧૮
વીસસહિસ્સ કંસારા સાર, મરહૂંડીઆ મંગણ અપાર;
રસણીઆ વસિ અતિઅઙુ, સરહીઆ ઘર પાર ન લહૂં. ૧૯
ચૌદ સહિસ્સ ભિસાયત વસિ, વીસ સહસ્સ હથીઆરા ધસિ.
વિજાણુની વાત સી કહું? ઘરમાલીના પાર ન લહૂં. ૨૦
કંદોઈ કહીઇ કેતલા જે મોદિક માડિ અતિભલા!
સનૂરા ગાછીની ન્યાતિ, સહસ્સ પાંચ ઘર વાજિ તાંતિ. ૨૧
જુઉ નગર તણો વિસ્તાર, સાતસહસ્સ વાસિ સૂતાર.
મોઈ ભલા કહું જેતલા, કો જાણિ ગોલા કેતલા? ૨૨
ધાંછી, વણુકર નિ વેલાર, તેહના કો ન લહિ પાર;
ચૂનારા, ચીતારા સૂણી, મર્દનિઆની ન્યાતિ જ ઘણી. ૨૩
પ્રજાપતિનો પાર ન લહું, પનર સહિસ્સ ઘર મોચી કહું;
પલ્હાણી મોજાગર સાર, ખેડાગર વાસિ સિ બાર. ૨૪

૧૭—ખ-પૂર્વાર્ધનું બીજું ચરણ : 'જસા ઉર તણા ન હોઇ ભંગ.' ઉત્તરાર્ધનું બીજું ચરણ: 'માસદિવસ રા માંડિ કરણ.' ગ-રાવત. 'પરરાષ્ટ્ તણૂં' ને બદલે 'વસિયર તણૂં.' 'માનિ' ને બદલે 'માંડિ.'

૧૮—ગ-'નર વૈ ઘણા' ને બદલે 'નીર વઢિ ઘણાં.'

૧૯—ખ-૧૯ થી ૨૫ સુધીની કડીઓ નથી ગ-'સાર' ને બદલે 'વાસ.' પૂર્વાર્ધનું બીજું ચરણ: 'મોહોરદીઆ માગણ આસ.'

૨૦—ગ-'ચૌદ' ને બદલે 'વીસ.' 'વનોણા.'

૨૧—ક-કડી ૨૧, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭ તથા ૨૮ ના ઘણાએક શબ્દો ઘસાઈ ગયા છે તે 'ગ' માંથી લીધા છે. ગ-'સનૂરા' ને બદલે 'સૂતરિયા.'

૨૩—ગ 'વેલાર' ને બદલે 'પૂનાર.' 'સૂણી' બદલે 'સૂણા.' 'ઘણી' બદલે 'ઘણા'

૨૪—ગ-ઉત્તરાર્ધ બીજું ચરણ: 'પંચોલા વસિ ગહિસ્સ અગિયાર.'

સવા લાખ ઘર ગુણકા તણાં, અંગ સ્વરૂપી આભરણુ ઘણાં.
જૂઆરી વસિ જૂવટિ, કોલાહલ હુઇ ચોહટિ. ૨૫
ત્રીસસહિસ્ર તંબોલી જિહાં, વાસિ વરણુ અઢારિ તિહાં.
રાજદ્વારિ સાંકલિયા સિંહ, નયરિ જાણિ નિશિ ઊગૂં દીહ ! ૨૬
પોલિ પગાર સુવર્ણ નિસંદ્ધ, લક્ષ એક હયશાલા બદ્ધ
હસ્તીશાલા હસ્તી અતિઘણા, માણુકઠીક નહિ કો મણા. ૨૭
ત્રણિસઈ સાઠિ અંતેઊરિ તાસ, રૂપિ કંદર્પ લીલવિલાસ.
સભા પૂરી સિંહાસનિ બિઠા, વિક્રમચરિત્રસુત નયણિ દીઠા. ૨૮
સાહામું જોઇ સંતોષ્યા રાય, વનહી કેલિ જસા દોઈ પાય;
નયણિ દીઠો નવરંગ સુત, વાણી કોમલ વયણુ વિચિત્ર. ૨૯
અતિસ્વરૂપિ માનિની મોહવિ, ચૌદ વિદ્યા જાં મુખિ ચવિ.
કંદર્પ અભિનવ કુમાર, વિક્રમાદિત્ય મન કરિ વિચાર, ૩૦

દૂહા

સુત દેખી સાહામૂં જોઇ રાજા બોલિ ઇમ :
વિક્રમચરિત્રવિવાહનૂં કહો કરીસિ કિમ ? ૩૧
સભા માંહિ સહૂ સાંગલો : ઇમ બોલિ નરનાથ;
કોઈ જુઇ પદમની ? આપું સંબલ સાથ. ૩૨

૨૫—પ્રમાણભૂત પ્રતિમાં કેટલાક શબ્દો ત્રુટિત છે ને ઘસાઈ ગયા છે.
૨૬—ખ-ઉત્તરાર્ધનું બીજું ચરણુ: 'નગરમાંહિ જ્યમ ઊગ્યૂં દીહ !'
'સાંકલિયા સિંહ' એ શબ્દો 'ક'માં ઘસાઈ ગયેલા હોવાથી 'ખ'માંથી લીધા છે.
૨૭—ખ-'માણુક ઠીક નહિ કો ગણ્યા.' ગ 'નિસદ્ધ' ને બદલે 'કાસંધ.'
૨૮—ખ-'કૂંવર જાસ.' ગ-'અંતેઊરિ તાસ.'
૨૯—ગ-ઉત્તરાર્ધ : નયણિ દીઠો નવ નવરંગ વિક્રમચરિત્ર સુત કોમલઅંગ.'
૩૦—ખ-'કંદર્પભવન જશો કુમાર' ગ-'ચૌદવિદ્યાગુણ જિ સ્તવે.' 'કંદર્પ અભિનવ કુમાર.'
૩૧—પ્રતોમાં આ અને બીજે સ્થલે કોઈ સ્થલે દૂહા તો કોઇ સ્થલે 'પૂર્વછાયુ' છે.
૩૨—ખ-ગ-'માંહિ' ને બદલે 'સહિત.' 'સંબલ,' 'સંપલ.'

કો કન્યાનિ કારણિ, દેખિ દેસવિદેસ;
બોલી કરી વલી બીડૂ ધરૂં વિક્રમાદિત્યનરેસ. ૩૩

ચઉપઈ

રાજપાલ રાજા પ્રતિ કીહિ: "આપો બીડૂં આયસ લહિ."
ત્રણિસઇ રાઉત પાલા અસવાર, તેજી આસનનૂં તોખાર. ૩૪
આપૂં એકાઉલિનૂં હાર, આપો અંગતણૂં સણગાર.
સાત સાંઢિ સોનઈયિ ભરી, એતલૂં આપૂં આગલિ કરી. ૩૫
રાજપાલ જોડિ બિ હાથ, વલતા વીનવીઆ નરનાથ:
"સાતિ દિવસિ સ્વામી! અવધારિ, હૂં રુડી જોઇસિ રાજકુમારી. ૩૬
પદ્મની તણી પરીક્ષા કરી, હાથપગ હૂં જોઇસિ ફરી;
જો તૂઠે બ્રહ્મા નિ ઈસ તો લાભિ લક્ષણ બત્રીસ. ૩૭
જે માગિ તે આપિ રાય, સુક્તિસૂં દેસાઉરિ જાય.
ઉત્તર દેસ કીધૂં પઇયાણુ, ગઢ ચીત્રોઢ કીધૂં મેહેલાણુ. ૩૮
કુંભલમેર, ઇડર, સીરોહી, આબુ નિ જાલ્લોર, સિંધ જોઇ;
જૂનોગઢ જોયો અજમેર, મંડલગઢ મથુરાનૂં ફેર. ૩૯
ઢીલીનગર છિઇ તે નવરંગ, આગલિ રણથંભર અભંગ.
દીઠૂં દેલવાણૂં રાણપુર, કઇરિવાડૂં કહીઇ નાદૂર. ૪૦

૩૪—ક-'પાવા' ને બદલે 'ભલા.'
૩૫—ખ-પૂર્વાર્ધ નથી. 'આગલિ' ને બદલે 'આદર.'
૩૬—ખ-પૂર્વાર્ધ નથી. ઉત્તરાર્ધ: 'સ્વામી' ને બદલે 'રાજા' 'હૂં' શબ્દ નથી. ગ-'સાતિ દિવસિ સ્વામી!' ને બદલે 'આદેસ રાજા! અવિધારિ.'
૩૭—ખ-'લાભિ' ને બદલે 'જોઇસ.'
૩૮—ખ-'ગઢ ચિત્રોઢ કીધૂં' ને બદલે 'ચિત્રકોટ જઇ કરૂં મેહેલાણ.'
૩૯—ખ-'કુંભનેર.' 'સિંધ' નથી. 'મંડલગઢ' ને બદલે 'માંડવગઢ.' ગ-કુંભનેર. 'નિ જાલ્લોર' ને બદલે 'જાલંધર.'
૪૦—ગ-'મથુરા.'

માગહાટ નિ મુગલ્લ, વિજાનગર નઈ ગુંદીયાનલ્લ.
મુંગીપટ્ટણ દેઊલકુંડ, કાહાલરપાટણ નિ કરહંડ. ૪૭
રાજકુંડ નિ રાગોમતી, સીંગલ, જાવા, ચંદ્રોમતી.
શ્વેતબંધ રામેસર રામ, કલહથપુર નિ કંદલીગામ. ૪૮
સંજાણ, સીકોત્તર, મલબાર, ચૂડા, કોયલાપુર, ચૌઆલ,
જંબીરી, સેવંત્રી સાર, દીવા, દીવીડ, સોલ અપાર. ૪૯
કૂકણ નાસિકત્રંબક નામ, અગાસી, સોપારાગામ,
વૈતરણી વિમલા જલ અંભ, મધ્યમેશ્વર ઊઝરમા ખંભ. ૫૦
એરંડવેલિ દેવગિરિ દેસ, માડવગઢ માલવીઊ દેસ.
કલહથ કલવર ગયો આસેદ, થાલનેર બદરી દેવેર. ૫૧
પાટણ લાંગપુર પિહિઠાણ, ભરુઅચ ધોધા ભલૂં વખાણ;
ગિરુઊ પાવો નિ ગંધાર, ઊના મઊહા દીવ અપાર. ૫૨

૪૭—ખ-'મુગલ્ય' ને બદલે 'મુહુલ્ય.' 'કાહાલર' ને બદલે 'કાહાલ.' ગ-'મગહર વૈ નિ મદગલા.' 'ગોદા અનલા,' 'કેહેરાપાટણ.'

૪૮—ખ-'રાગોમતી' ને બદલે 'સંગગોમતી.' 'ચંદ્રોમતી' સ્થાને 'ચંદ્રાવતી.' ગ-'રાજેવતા.'

૪૯—ખ-'જંબીર.' 'દીવાડ'ને બદલે 'દીપક.' ગ-પૂર્વાર્ધ બીજું ચરણ: 'વેવલ કેવાપુર કેઆલ.' ઉત્તરાર્ધ બીજું ચરણ: 'દાવા દેવલ ભલૂં અપાર.'

૫૦—ખ-'અગાસ'. 'ઊઝરમા ખંભ' ને બદલે 'નિ માંહિ ખંભ.' ગ-'સોપારા' બદલે 'ખોપારા.' ઉત્તરાર્ધ: 'વૈતરણી લાધી ત્યાં ખંભ, માંહિ માહેશ્વરનૂં બિંબ.'

૫૧—ખ-ઉત્તરાર્ધ પ્રથમ ચરણ: 'ગયો આસર' ને બદલે 'નિ આસેર.' 'બદરી' ને બદલે 'બેદરા.' 'રામેસ' ને બદલે 'દેવેર' પાઠ 'ક' નો છે. ગ-'દેવલદેસ.' 'થાલનેર' બદલે 'થાલમેર.' 'બદરી દેવેર' બદલે 'બદરીકેદાર.'

૫૨—ક-'પાટણપુર નિ પિઠાણ.' ખ-'પાટણ લાંગપુર પિહિઠાણ.' 'દીહૂ' ને બદલે 'દીવ' પાઠ 'ક' નો છે. ગ-'પાટણ લાઉપોર પટાંણા.' ઉત્તરાર્ધ બીજું ચરણ: 'ઊના મહી ને દૈત્ય અપાર.'

સવિ સણગાર અનિ અતિરૂપ, એ ભૂલો કો આવ્યો ભુપ!
ફૂલફલ લેઇ આગલિ રહિ, "કેહિ આવા?" માલણિ કહિ. ૬૦

"અમ્હો આવા ઊજેણીગામ, ત્રંબસેનરાજાસ્યું કામ."
માલણિ કીહિ! "સુણિ માહારી વાત, ભલો અમ ઘરિ આવુ રાતિ! ૬૧

ભોજન કરુ, ભૂખા કાં મલો? સારી કાજ તુમ્હારૂં વલો."
સબદ સૂણી લેઇ કરો જૂહાર, માલણિ! મૂઝ મ લાઉ વાર. ૬૨

ચાલો ઘરિ પ્રધાનહ તણિ, કહિ વાત તે કાઠીઊ સુણિ.
કહિં કાઠીઆ કુણ પ્રધાન? તસ અસ્ત્રીનૂં કુણ છઇ નામ? ૬૩

કહિ પરદાર: સ્વામી! સુણો વાત, લીલાનારી નઇ લખમણરાત.
લખમણ છિ રાજાનિ આવાસિ, ઘરિ લીલા વસિ દાસદાસી. ૬૪

કહિ પરદાર જઇનિ માહિ, પુરુખ એક ઊભો છિ આંહિ.
લીલાવતીઇ લક્ષણ જોય. બાધવ ભણી બોલાવૂં સોયઃ ૬૫

"કહો ભાઈ! દિસિ આવા કોણ?" "બાઈ! અમ્હિ આવા નગર ઊજેણિ.
ત્રંબકસેનનિ કહીઇ કુમારિ, વિક્રમચરિત્રવર જોઈઇ નારી." ૬૬

૬૦—ખ-કડીનાં ચરણો ઊલટાંસુલટાં છે :—

"અમ્હો આવા ઊજેણીગામ, ત્રંબસેન રાજાસ્યું કામ."
માલણી કીહિ : "સુણ અમ્હ વાત, આવુ અમ્હ ઘરિ ચાલુ રાત!"

૬૧—ખ-" ભોજન કરુ, ભૂખાં કાં મહુ? સારી કાજ તમ્હારું વહુ."
સબદ સુણી લીઇ કરૂં જૂહાર, 'બાઈ! અમ્હ લાગિ વાર.'

૬૨—ખ-'પુહુતો ઘરિ પ્રધાનહ તણી કીહિવા વાત તે કાહાઢિઊં સુણી;
કીહિ કાહાઢિયા કવણ પ્રધાન, તસ સ્ત્રી તણૂં કવણ છિ નામ?

૬૩—ક-ઉત્તરાર્ધમાં કેટલાક શબ્દો ઘસાઈ ગયા છે.

ખ-'કીહિ કાહાઢિઊ સાંભલિ રાત! લીલાનારી નિ લક્ષમણરાત,
લક્ષમણ છિ રાજાની પાસિ, ઘિરિ લીલા વસિ દાસદાસી.'

તવ દીધી ઊન્હી અંઘોલી સાલિદાલિઘ્રત ભોજન ઘોલ.
ખાટ તલાઇઇ બિઠો જિમ, લખમણરાત પધારા તિમ. ૬૭
લીલાવતીઇં કારણ કીહિઃ "એ આવૂં ઉજેણીરા સહી.
એ વિક્રમાદિત્ય તણૂં પરધાન, આધા થઇ તુમ્હે દેજો માન. ૬૮
હંસાવતીકન્યાનિ કાજિ, એ મોકલા છિ આપણિ કાજિ.
તિમ કરજો જિમ હોઇ સહી," લીલાવતીઇ ઇમ વાત કહી. ૬૯
રાજપાલ લખમણ દોઈ મલા, ભાઈ ભણી ભલેરા ભલાઃ
"તૂં વિક્રમાદિત્ય તણૂં પરધાન, ત્રંબસેન તુમ્હ દેસિ માન. ૭૦
એક વાર રાજાનિ કહુ, તુમ્હ મિલવાનુ આયસ લહૂં."
લખમણરાત તવ તિહા ગયો, જાઇ રા આગલિ ઊભો રહ્યો. ૭૧
"રાજાન! એક વાત અવધારિ, હવિ પોઢી થઇ રાજકૂંઆરી.
આવો વિક્રમતણૂં પ્રધાન, આધા થઇ તુમ્હે દેયો માન. ૭૨
અમ્હ ધરિ છિ ઊહરૂં તેડીઇ, મેલાપક જોઇ જોઈઇ."
રાજપાલ તેડો તમ ઠાય, માન દેઇ બોલાવિ રાય. ૭૩
રાજા પૂછિઃ "સૂણો રાજપાલ! તમ્હો કેતા ઘોડા, કેતા પાલ?
કહો ઊતારા કીહિ ઠામિ? તુમ્હે આવ્યા છો કોણઇ કામિ?"૭૪
"સાત સાહાઠી અસવારહ ઘણા, અમ્હ કેતલા નહિ કો મણા.
સાથ રહો સરોવરપાલિ, રાજા! અમ્હ વસ્ત છિ દેવલિ." ૭૫

'તુ રાજમંત્રિ' રાજા કહિ, 'કન્યા કહીં કૂંઆરી રહિ?
અનેક માગા આવિ ઈહાં, જિ સરજ્યૂં તિ હૂસિ તિહાં.' ૭૬

તતખણુ ગુરુ બોલાવો તામ, વરકન્યાના પૂછા નામ.
મેલાપક જોયૂં મનસુધિ, સવિ વાતની હોઇ સિદ્ધિ. ૭૭

તાહા હંસાનારી નીરક્ષણુ કરી, રાજપાલિ ઊછંગિ ધરિ.
હંસાવતીહાથિ ફલ દીદ્ધ, સકલ કાજ અમ્હારા સિદ્ધ. ૭૮

રાજપાલ પ્રતિ રાજા કીહિ: 'એક માસ અમ્હ બોલ જ વહિ.
માસ દિવસ નહિ આવુ તુમ્હે, અવર ઠામિ પરણાવું અમ્હે. ૭૯

વિક્રમચરિત્રવર કન્યા ઘણી, એ મોહોટા ઊજેણીધણી.
વિક્રમચરિત્ર નહિ આવિ ઇહા, એવડી અલગતિ ઘાલું કિહાં? ૮૦

અવધિ એક માસની હૂઇ, માસ પૂંઠિ રખિ આવુ કોઈ.'
કરી જૂહાર ઊતારિ ગયો, પરધાન ઊઠી ઊભો થયો. ૮૧

પરધાન આગલિ એહેવૂં કીહિ, 'એક વાત મિ કીધી સહી.
આય ન કરી થાઉ અસવાર, મિ કીધો માસદિવસનો કાર.' ૮૨

૭૭—ખ-ઉત્તરાર્ધ બીજું ચરણુ: 'સહી વાત હોઇ પ્રસિદ્ધ'

૭૮—ખ-પૂર્વાર્ધ: 'હંસાનારીનિ નીરખી કરી.' ઉત્તરાર્ધ બીજું ચરણુ: 'આજ કામ અમ્હારું સિદ્ધ.'

૭૯—ખ-પૂર્વાર્ધનું બીજું ચરણુ: 'આપૂં બીડૂં આયસ લહી.' ઉત્તરાર્ધ: 'નહિ' ને બદલે 'જુ ન.'

૮૦—ખ-ગ-પૂર્વાર્ધનું પ્રથમ ચરણુ: 'ગોહેટો' ને બદલે 'રાજ.' 'ઈહાં' ને બદલે 'આંહાં.' બીજું ચરણુ: 'કીહિ સા વિદેસ જાસુ કાંહાં': ગ

૮૧—ખ-ઉત્તરાર્ધ: 'રાજપાલ મૂકલાવો રાય, લક્ષમણુ બાંહિ વલગૂં જાય.' આ પછી નીચેની કડી છે:

'લક્ષમણુ ધરિ બિહૂ પુહુતા જાય, તાં મુકલાવી લીલામાય.
કીહિ જાં જૂહાર વલીઆ જિમ પર ઘોડી ઊઠી ઊભૂં તિમ.'

૮૨—ક-'એહેવૂં' ને બદલે 'કારણુ' ઉત્તરાર્ધ: 'આય ન' ને બદલે 'આયત.' ગ-કડી નથી.

ઊજેણિ જઇ ઊભૂં રહૂં, રાજા આગેલિ કારણ કહૂં.
આવો ઊજેણીઅહિઠાણ, જઇ રાજાનિ કીધૂં જાણ. ૮૩
ફરી જૂહાર જવ કારણ કહૂં, તવ રાજા ઊફરાટા થયૂં.
રીસ ભરી રાજા ઇમ કહિ, "ત્રીસ માસ રાઊત! કિહાં રહિ? ૮૪
તૂનિ તીરથનૂં હૂતૂં જાણ, તુ તિ પાછૂં સે ન કીદ્ધ પ્રયાણ?
તીરથ કાજિ દ્રામ હૂ દેત, બિહા પુન્યનૂં લાભ હૂં લેહેત. ૮૫
રાજપાલ! તૂં સાંભલી વાત, જુ તૂં મૂઝનિ પૂછી જાત. ૮૫+૧
તૂં તાહરા કાજિ ગયૂં, અમ્હ આગલિ અનેરૂં કહૂં.
રાજપાલ! ધરિ જાઉ તુમ્હે, એ કાજ કીધૂં છઇ અમ્હે." ૮૬

પૂર્વછાયુ

રાજપાલ અરંજિયો, અનિ અતિ હૂઓ ઊદાસ.
દેસાઊરિ દુઃખ દેખિઊં, ધરિ ચૂકો ધરવાસ. ૮૭
કર્મવિહુણો કાં લવિ? બોલા છઇ ઇમ બોલ.
સભા સહિત સાચૂં કહૂં, કુડૂં કરિ નિટોલ. ૮૮
વિક્રમચરિત્ર જઇ વીનવૂંઃ "સાભલો રાજા! બોલ.
પરતક્ષ લક્ષમી પરહરી, નીરસ તમ્હે નિટોલ. ૮૯
તુમ્હે લહુયા નિ લાડિકા, સ્રીય ન જાણો વાત;
પુન્યિ લાભિ પદમની જુ સરજિઊં છઠ્ઠી રાત. ૯૦
હેમાચલ તન ચૂરિઉં, કરવત કરિ કેદાર.
ભૂખો થઇ ભિરવ પડિ, તિ નર પામિ નારી. ૯૧

૮૪—ખ-ઉત્તરાર્ધ: 'રીસ ભરી' બદલે 'રીસાવૂં.'
૮૭—ક-'અરંગિયો.' ખ-'મનિ રાજિઊં.' ગ-'દેખિઊ' બદલે 'વેઠિઊં.'
૮૮—ક-'કુડૂં કરિ નિટોલ' ને બદલે ખ-'કુડૂં નહિ નકુલ.'
૮૯—ખ-પૂર્વાર્ધનું બીજું ચરણઃ સુણિ રાજા! અહ્મ બોલ. ઉત્તરાર્ધનું બીજું ચરણઃ ન રહી સકૂં નિટોલ.
૯૦—ખ-'વાત' ને બદલે 'તાત!'
૯૧—ખ-ગ-'નર' ને બદલે 'જિનિ.' 'પામિ' ને બદલે 'લાભિ.'

અસી નહિ બીજી કોય, મિ જોઈયા દેસવિદેસ.
મોરકલા મૃગલોચની, વપુ છિ મોહનવેસ. ૯૨
દેસદેસાઉરિ હૂં ભમો, નવખંડ નીરખી નારી.
તોલિ નાવિ તારુણી હંસ તણિ આકારિ. ૯૩
હે હે દૈવ! તિ સૂ કરૂં! અવલી ગતિ સંસારિ!
રામારુપ વખાણતા, મોરૂં હઈડૂં આવિ બાહારિ. ૯૪
વરસ લગિ હૂં વર્ણવુ, તોહિ ન આવિ છેક;
કીહી પિરિ રુપ વખાણીઇ, જુ મુખિ જિહ્વા એક? ૯૫

ચઉપઈ

દેસદેસાઉરિ જોયા ફિરી, તે તહ્મનિ બોલું વિસ્તરી;
મિ મનમાથી છાડૂં રાગ, પ્રથમ દેસ જોયો પ્રયાગ. ૯૬
જોઇ અયોધ્યા સરયૂતીર, મિથિલા, ચંપા નિ આહીર,
મધ્ય દેસની જોઇ નારી, નહિ સમોવડિ હંસકૂંઆરી. ૯૭

શ્લોક

आहीर मगहा चंपा कौसंबा कौशिनी तथा।
कान्यकुब्जे प्रयागे च मेखला मध्यदेशगा ॥ ९८
कालंपीय गुरुक्षेत्र कनुजं हस्तिनापुरम् ।
पतन्मध्ये न दृश्यते हसातुल्या हि सुंदरी ॥ ९९

૯૨—ખ-'વપુ છિ મોહનવેસ' સ્થાને 'નારી ઇણિ વેસ.' આ પછી નીચેની કડી છે:

'એક કન્યા વર રેયો વરી વરકન્યા સઇ સાત,
પિરિ સૂં જાણુ તેહ તણી? રહુ અણબોલા રાત!'

અને તે ૧૭૪ મી કડી તરીકે 'ક' માં આગળ આવે છે.

૯૩—ખ-આ કડીથી ૧૭૨ કડી સુધીની કડીઓ નથી.

૯૪—ગ-'મોરૂં હઈડૂં આવિ બાહારિ.'

૯૭—ગ-પૂર્વાર્ધ બીજું ચરણ: 'મહીરથલી ચંપા લોહીર.'

ચઉપઈ

ગોડદેસ જોયો કામરુ, હસ્તિનાપુર મિં જોયૂં ખરૂ.
પંચરાટ નિ વાગણુસી, માધર જોયૂં બહુ દિન વસી. ૧૦૦
ઊડીમાની ઉત્તમ નારી, યાદા વાસિ શ્રીદેવમોગરિ.
રેવાતટ મિં જોયૂં ભમી, નહિ નારી કો હંસા સમી. ૧૦૧

શ્લોક

सगोड हस्तिबंधं च, पंचराटं च कामरु: ।
वाराणसी प्रयागं च मध्यप्रस्य तथैव च ॥ १०२
मगधेपु मानिनी रम्या रूपलावण्यसंयुता ।
पूर्वदेशे निरीक्षेत, हंसातुल्या न सुंदरी ॥१०३॥

ચઉપઈ

અંગ, વંગ, કુરુક્ષેત્ર, કલિંગ, મેસન, ડાહલ જોયૂં તિલંગ,
જાલંધર, ઊડાણુ, વિરાટ, નહિ નારી મેં હંસનિ ઘાટિ. ૧૦૪

શ્લોક

अगवंगकलिंगेपु, कुरुजुकर्थेय कौसल ।
डाहलोडाणकर्थेय, जालधरो वराटकम् ॥ १०५ ॥
यमप्रस्थं निरीक्षते, नगरं सर्वशोभनम् ।
एतद्देशे न दृश्यते नार्यो हंसासमा ध्रुवम् ॥ १०६ ॥

ચઉપઈ

દક્ષિણમાહિ દુદ્દરદેસ, જિહ્વા નારી નવયૌવનવેસ,
ત્રિકૂટ માળવાની મધ્ય થેહ, નીરત કરી નિ નીરખી તેહ. ૧૦૭

૧૦૦—ગ-'માધર' ને બદલે 'મનહ'
૧૦૩—ગ-'મગધ' ને બદલે 'મડગ'
૧૦૪—ગ-નથી
૧૦૭—ખ-'મધ્ય' ને બદલે 'શિખ' 'નૃત્ય.' ગ-'દક્ષિણ દેસ માંહિ દ્રવિડ દેસ.' 'નિરત.'

તાપીતટ જોયું વિસ્તાર, શ્રીપર્વતની નીરખી નારી;
સવિ દેસ ।મ જોયો ભમી, નહિ નારી કો હંસા સમી. १०८

શ્લોક

पूरे चैप महेंद्रम्र पनथासम्र सिंधुलः ।
तापी भैरवममगाहाटं त्रिकूटं मालवं तथा ॥१०९॥
श्री पर्वतश्च विष्कधा विष्कंधा मुद्गलो गुदि ।
पतद्देशो निरीक्ष्यते हंसातुल्या न सुंदरी ॥ ११० ॥

ચઉપઈ

કૂકણુ કેરો દેસ નિદાન, જિહાં ફોફલ શ્રીફલ અતિપાન;
ત્રંબક નાસિક જોયાં ફિરી, સૌરાષ્ટ્રકુલસુંદરી. १११
પુર પિઠાણુ જોયું દિન બાર, મરહઠ બીજાપુરની નારી;
વિજાનગર જોયું પ્રહમી, નહિ નારી કો હંસા સમી. ११२

શ્લોક

नाशिकं चैव साराष्ट्रं धृतं च मालकं तथा ।
प्रकाशं मरहट्ठं च पिठाण कुकणं तथा ॥ ११३ ॥
पेटाचटं च मोटारं कनडी बीजापुरं गता ।
दृष्टा बहुविधा नार्यो हंसातुल्या न सुंदरी ॥ ११४ ॥

ચઉપઈ

પવિત્ર દેસ જિ ગંગાદ્વાર, કુરુખેત્ર પૃથિવિમાં સાર.
અતિપુહલું પ્રથિવીનું પીઠ, અશ્વમુખાં તિહાં માણુસ દીઠ. ११५

१११—ग–'પૂર્વાર્ધનું બીજું ચરણ : ' જિહાં શ્રીફલ સાર અનાગર પાન.' 'સુરાષ્ટ્ર કેરી જોઇ સુંદરી.'

११२—ग 'પિઠાણુ' ને બદલે ' પદ્દણ.'

११५—ग–' પવિત્રમાં ' બદલે 'પૃથિવિમાં.' ઉત્તરાર્ધ' પહેલું ચરણ : ' વિપુલપીઠ પૃથિવિની પીઠ.'

એકકર્ણ દીઠા ગજકર્ણ, સ્વાનમુખા નિ વિયુઆસર્ણ
વેસરમુખા ખરનિ આકારિ, જલિનિંદ્ર દીઠા નગનારી. ૧૧૬
તે દેખીનિ રાણિત ખલભલ્યા, વિમાસીનિ પાછા વલ્યા;
પણિ પિરિ ધૂમ કારણ દેહ દમો, અન્યા વિકટ દેસાઉરિ ભમો. ૧૧૭

શ્લોક

गंगाद्वारं, कुरुक्षेत्रं, श्रीकंट, हस्तिनापुरम् ।
ईशाने अश्ववक्त्राश्च, एकपादा तथैव च ॥ ११८
श्वानवक्त्रा करिकर्णा, मत्स्यवक्त्रा दुरानना. ।
पुंस्त्रीसंपुटाकारा दृश्यन्ते नग्नका इव ॥ ११९

ઈડરગઢ જોયૂ અજમેર, આબુગઢ છિ જોયણુ તેર;
કુંભલમેર જોયૂ અમ્હો ભમી, નહિ નારી કો હસાસમી. ૧૨૫

ચિત્રકૂટ પહિલૂ ખપ કરો, ઊજેણી જાઇનિ અનુસરો,
મછદેસ મિ જોયો ભમી, નહિ નારી કો હસાસમી ૧૨૬

સીરોહી, જોયૂ નાધોર, જાલધર, રત્નાકરપુર,
રાણપુર, મડનગઢ સાર, નહિ નારી હસાનિ આકારિ. ૧૨૭

મિ ઘણો દેમ નિરખ્યો નરનાથ! અઢી વરસ ઊપરિ દિન સાત,
દેસમાહિ સીમ ગુજરાતિ, નગરમાહિ શ્રીખભાતિ. ૧૨૮

એ સત્ય વચન માનુ રાજાન! જીના તેહ તણા પરિમાણ,
સમીપઇ મહીસાગર પ્રભાસ, સ્નાનમાત્રે અવિચલપદવાસ. ૧૨૯

ત્રંબસેન મોહોટો રાજાન, તેહતણો લખમણ પરધાન·
બત્રીસલક્ષણી પૂરી સતી, લખમણનિ ઘરિ લીલાવતી ૧૩૦

હૂ તેહ તણિ ઘિરિ જઇ ઊતરો, પ્રથમ મંત્ર લીનાસૂં કરો.
લખમણ પ્રેરો લીનાવતી, તુ મિ દેખી હસાવતી ૧૩૧

૧૨૪—ગ 'ચત્ન' બદલે 'મન' જાલોર' બદલે 'ભોહોલેર.' 'મિ પોહોર' બદલે 'ચ્યાફેર'

૧૨૫—ગ 'કુભલદેસ'

૧૨૬—ગ-કડી નથી

૧૨૭—ગ 'નાગોર' પૂર્વાર્ધનુ બીજુ ચરણ જાલધર જોયૂં તિ પોહોર ઉત્તરાર્ધ રાણાપુર ભવમવાડૂ સાર, ત્યાહા નારી નવિ હસકુમાર આ પછી નીચેના ભ્રષ્ટ સંસ્કૃત શ્લોક છે

'त्रिचित्रकोटि मेरुश्वरमुरुदेशे सरस्वती ।
ज्ञालधरो वैराटश्च वालुकोदधौच ॥
अजमेर सारो देश ईडरगढ शुभमडल ।
एतन्मध्ये न दृष्टवान् हंसातुल्या हि सुदरीम् ' ॥

તેજ તનતણી સી કહીઇ વાત? શિવાનૅષ પાખલિ ગઢ સાર;
તે માહિ મોહોરા આવાસ, સાત ભૂમિ ઊંચો આકાશ ૧૩૨
ભસ્લ કમાડ લોહડાના પાટિ, ભોગલિ લોહોડ સિ મણુ સાત.
સપુટ તાલા ભીડા સાર, તે કૂચી મૂકિ ભડારિ ૧૩૩
પોહોર બિઇની નોખતિ ફરિ, ઇણિ પિરિ રાજા રક્ષા કરિ,
તે ઊપર રહિ પદમની, અસી ત્રિભોવનિ નહિ કામિની. ૧૩૪
ચિત્રગયંદા આદિ અનેક, સેવા કરિ દાસી શત એક,
રમતિ કરિનિ દિન નિગમિ, કરિ કાજ જિ મનનિ ગમિ ૧૩૫
અસી નારી નહિ નવખડમાહિ, રુપિ ગવિમડલ રુધીય,
તેણ વરમનીવેસે ચઢી, સ્વય વિધાતા હાથિ ઘડી ૧૩૬
વદન મનોહર ચદ્ર સમાન, નવયૌવનભર, બીનિ વાનિ,
સ્તન ઉત્તુગ અધુર પ્રવાન, વેણિ દડ યસૂ મહાકાલ ૧૩૭
શિમ રાખડી જડિત લાય, ગાલિ ખિસતી ઝમકિ ઝાલિ,
કહિ મુક્તાફલહાર અમૂલ, નિર્મલ નાસિકા ઊપરિ ફૂલ ૧૩૮
ચક્ષુ ચાલતા પ્રથિવી ચલિ, તેજિ કરિ ત્રિભોવન ખલભલિ,
આખિ વખાણુ કહુ કિમ કરી? અણીઆલી નિ અજનભરી ૧૩૯
તિ જોતા મન નરહ ધરિ, આખિ જોઇ ઇંદ્રાદિક પડિ,
નિમેર કરતા ઝમકિ વીજ, ગગા દાત દાડિમના બીજ ૧૪૦
સિહતણી તિ સવિમે કોહિ, તિ આગલિ મહી કુઠી લહિ;
યતિ ચલિ જોતા કટિલક, કામી પુરુષ તણો સુ વક? ૧૪૧

૧૩૨—ગ-'ભૂમિ ને બદલે 'આકાર'
૧૩૪—ગ-'બિઇની' ને બદલે 'પોહોરનિ' 'કામિનિ' બદલે 'ભામનિ'
૧૩૫—ગ-'કાજ' ને બદલે 'વાત'
૧૩૭—ગ-'મનોહર' ને બદલે 'મોહન'
૧૩૮—ક-'જિન બાલ' ને બદલે ગ-'લાલ'
૧૪૦—ક-'તિ જોતાં મન ખલભલિ'

કાંકણચૂડી નિ મૂદડી, રત્ન અમૂલક હીરઇ જડી.
ચરણચિર પીતાંબરતણો, ચોલીઇ ખાપ કીધો ઘણો. ૧૪૨
નાભિ જોયંતા નર ખલભલિ, સુકસનકાદિકનાં મન ચલિ;
હંસાતણું મુખ જોવું અસ્યું, જાણિ સોનિ કુંદણ રસ્યું ! ૧૪૩
લીલાઇ પાગ ભરિ સુંદરી, ગજગતિ પાગ ખલકિ નેઉરી.
નવ ખંડિ બત્રીસી નારી પામિ જિ પૂજે ત્રિપુરારિ. ૧૪૪

શ્લોક

श्यामाङ्गी, नययौवना, शशिमुखी, कामिमनोहारिणी,
कंठे मौक्तिकमालिका सुविमला, या शुद्धवंशोद्भवा।
हस्ते कंकणमुद्रिकासुजडिता, केयूरदिव्यांबरा,
बिंबौष्ठोपीनकुचभारनमिता, पादौ रणन्नुपुरौ॥ १४५

ચઉપઈ

શ્યામામુખ સસિયર સમાન, મદન સુલોચન રૂપનિધાન;
સ્તન ઉતુંગ અધરે બિંબ, જંઘ જસી બિહૂ કદલીસ્તંભ. ૧૪૬

(આર્યા)

સ્યામા સુંદરવદના ગજગતિમંદા સુલોચનાખ્ય તણી;
સુભગા પીનનિતંબા આદ્ય જનિતા બિંબાધરા તરૂણી. ૧૪૭
મદમૃગ સ્વરૂપિ મદા ગાભરી, મદભર ચાલિ લોચન તરિ;
લહિરિ ખાતી પગલાં ભરિ, તેહનાં વિઘ્ન ભવાની હરિ. ૧૪૮

૧૪૨—ક–'વિચિત્ર' ગ–'ચિર.'
૧૪૩—ક–'હસંતાં મુખ દીસિ અસ્યું.' ગ–'હંસાતણું મુખ જોવું અસ્યું.'
૧૪૬—ગ-પૂર્વાર્ધ બીજું ચરણ: 'મનસા લોચન ઊપરિ ધામ.' 'કદલી' ને બદલે 'કેલના.'
૧૪૭—ગ–આ કડીને બદલે નીચેનો શ્લોક છે :—
'स्यामा सुंदरवदना गजगतिमंदा सुलोचना सा सा।
सुभगा तन्नानना तरलयती नितंबधारिणी॥'
૧૪૮—ગ–આ કડીને બદલે એક શ્લોક છે.

વચન બોલિ સીપ સાસતી, મુગધા સહિજે સ્મરિ ઉન્મેતી.
હાવભાવ દેખાડઇ હસી, જાણુિ છત્રતણી ઉરવસી! ૧૪૯
હસતી દીસિ બારે કાલ, પ્રેમ વધારિ નેત્ર વિશાલ.
હંસાવદન નિરખિ એક વાર, સફલ જન્મ તેહનો અવતાર. ૧૫૦
સંગ કરિનિ સોહામૂં જોય, તવ કામી નર બિમણો હોય.
કામિનિ કામ તણો ભંડાર, પુન્ય વિના કિમ પામિ નાર? ૧૫૧

શ્લોક

भोगे प्रवृत्तिऽपि तथैव वृत्ते, संपद्यते यस्य मुखाम्बिभिर्ष्टा।
सा कामिनी कामिजनस्य जीविनी, न लभ्यते पुण्यशते-
गुणैर्नरैः ॥ १५२

ચઉપઈ

ધિક કવિતા જે એહેવૂ કવિ, જે શ્યામામુખ સસિયર ભીઠવિ;
હાવભાવ સોહાવિ ગાત્ર તે આગલિ સસિયર કુણુ માત્ર? ૧૫૩

શ્લોક

धिक् ते हे मंदमतयः कुरु ते च सर्वे
यः स्त्रीमुखं च शशिनां प्रकरोति दक्षी ।
लावण्यसभ्रमकटाक्ष निरीक्षितानि
कोपप्रसादहसितानि कुत' शशांके ॥ १५४

ચઉપઈ

સુરતસમિ ઊપજાવિ રંગ, કાંઈ લાજિ કાંઈ આપિ અંગ.
ચપલ ચક્ષ ઉનમિલન કરી, દીન વચન ભાખિ સુંદરીઃ ૧૫૫

૧૫૦—અ-'બારે કાલ' બદલે 'દ' માં 'દ્વારપાલ' છે.
૧૫૧—અ-'બિમણો' બદલે 'બમનો' છે.

શ્રવણ વીણિ વિક્ષાત જ ચાલ, સુરતસ્વેદ પ્રસીકિ ગાલ;
ઇસા ભાવ કરિ સા જેહ, પુન્યવંત નર પામિ તેહ. ૧૫૬

શ્લોક

उपरोत्यतितानां किंचिदुन्नमितस्तनीनाम् ।
मधुरस्वरा मधुररसं पिबंति पुण्यजनाः केचित् ॥ १५७

ચઉપઈ

સાંભલિ રાજા ! સાચૂં કહું, સંખ્યા રૂપતણી નવિ લહું;
ધુરિ થકી મિ જેહવી કહી, જાણિ મૂઝ આગલિ ઊભી રહી ! ૧૫૮
મુખ જોતાં જોગીસ્વર ચલિ, શિવસનકાદિનાં મન ખલભલિ.
તેહતણૂં કિમ કરું વિવેક? કીહિતાં રૂપનિ ન આવિ છેક. ૧૫૯
મનમા હૂતો ઊલટ ઘણો, તે પરમેસ્વરિ અવગણો.
હૈ! હૈ! દૈવ ન પોહોતિ આસ, કાત્યંપીન્યૂં થયૂં કપાસ ! ૧૬૦

દૂહા

રાજા! તુહ્મ કારણિ કરી, મિ દમિઊં બહૂ દેહ;
વરસાલિ વગડિ વસો, માહરા ઊપરિ વૂઠા મેહ. ૧૬૧
હેમિ હડબા ગડગડિ, ટાઢિ કંપિ દેહ,
ઝાકલ ઠાર પડિ દિરિ, જાણિ વૂઠા મેહ ! ૧૬૨
સેજ સીયાલિ સાંભરિ સ્વામા કેરાં મુખ;
રાજા ! તુમ્હ કારણિ કરી મિ વેઠાં બહુ દુઃખ. ૧૬૩
સીર સૂરજ, તલિ વેલ તપિ, અગ્નિ સમોવડિ થાય;
સીર ઊઘાડિ ચાલિયો ભરઊંહાલાનિ માંહિ. ૧૬૪
ઝલ જલિ, ઝાંઝવા ખલિ, નહિ સીતોદક વાય;
આઠ દિસિ દવ ઊછલિ, ભરિઊંહાલા માંહિ. ૧૬૫

૧૫૬—ગ-કરી નીચે મુજબ છે :
'ગલરથલ વિખરાયા વાલ, સુરતસમે પરસીને આલ;
અસા ભાવ કરિ તાં જેહ, પુન્ય વિના ક્યમ પામિ તેહ?'
૧૬૧—ક ઉત્તરાર્ધ બીજું ચરણ : 'ઊપરિ મૂઝ વૂઠા મેહ'

ઈણિ પિરિ દિન દોહિલિ ગમિ, કીધૂં હૂતૂં કામ,
જો મુખ દેખત તેહનૂં તો આપત મૂઝ અનામ. ૧૬૬
અવધિ માસ તણી ગઈ, ભોમિ પડા મૂઝ હાથ;
રલૂંખખ્યૂં ફોકટ થયૂં, જિંમ કૃપણનિ ઘરિ આથિ" ૧૬૭

ચઉપઈ

વિક્રમ ચરિત્ર વયતા બોલીઆઃ "અવિધિ ઊપરિ દિન કેતા થયા?"
કહિ પ્રધાન નામીનિ સીસ, "સ્વામી! દિન હૂયા ચાલીસ." ૧૬૮
વિરહવેધ લાગી રાજન, અગ અનંગ જાગો સપરાણ,
વિરાગ્યો મન કરો વિચાર, જ્યાહા દેખૂં ત્યાંહા હંસકુમારી ૧૬૯
રાજપાલ વખાણી જસી, રૂપિ મનોહર નિરખું અસી;
જાઊં પલ્હાણી વેગિ વાજિ, તજુ પ્રાણ હમાનિ કાજિ. ૧૭૦
રાજપાલસૂં ત્રોડો તાગ, વાત કરતા જોયો લાગ.
દિન એતના સૂં કીધૂં તુમ્હે, આવી આજ જગાવા અમ્હિ?" ૧૭૧
હાથ ઘસિ નિ ધૂણિ સીસ, અવધિ વહી ગ્યા દાહા ત્રીસ
જોગીનિ પિરિ લાગૂં ધ્યાન, ઉત્તર દેઈ વાલો પરધાન. ૧૭૨

દૂહા

"રાજપાલ! વસુ તુમ્હે, કર્મ કરિ તે હોય,
વણુસરજ્યૂં કિમ પામીઇ? લખ્યૂં ન છૂટિ કોય." ૧૭૩
"એક કન્યા વર સુ વરિ, વર કન્યા સિ સાત;
પિરિ સૂં જાણિ કર્મની? રહુ અણુબોલા રાજ!" ૧૭૪

ચઉપઈ

દિવસિ ઘણા વહિ ગયા અંતરિ, મંત્રીવચન સંભારા કૂંઅરિ;
વિક્રમચરિત્ર વિમાસણ કરિઃ એક વાર તે જોઊં સુંદરી. ૧૭૫

૧૬૯—ગ-પૂર્વાધ' બીજું ચરણ : 'અંગઅંગિ જાગિ કામ.'
૧૭૩—ખ-'આ કડી નથી'
૧૭૫—ક-ઉત્તરાધ' : 'સાંભરાં જ' ને બદલે ખ-માં 'સંભારાં.' 'પિરિ' ને બદલે 'ખ' માં 'કૂંઅરિ.'

પસ્ચિમ દિસિ જો ઊગિ ભાણુ તો મુખ દીઠિ ખાઊં ખાણું;
વલી પ્રતન્યા લીહિ વડવીર, તુ મુખ દીઠિ પીઊં નીર. ૧૭૬

ઈમ કરતો ઘોડારિ જાય, પાણીપંથા લાગી પાય.
પાય લાગી જોડયા દોય હાથ, સૂણ સાહાણપતિ તુ મૂઝ સાથ. ૧૭૭

સુવર્ણ પલ્હાણ પલ્હાણો પૂંઠિ, તવ તાજણો લીધો કરમૂઠિ.
વારુ વાગો બગચિ બંધિ, કરવાલ ઊડણી દોઍ કંધિ. ૧૭૮

પાકાં પાનિ પોહોરરડો ભરી વિક્રમચરિત્રે હયવાગ જે ધરી.
પૂંઠિ થાપડી થયો અસવાર, ચેત્યો પંથ ચાલ્યો તોખાર. ૧૭૯

પૂંછ ઝાટકીનિ પગલાં ભરિ, નાક વજાડિ નિ કર્મ કરિ;
ખુરતલ જીવન મારિ મૂલિ, ધસમસ હિંડિ ઊડિ ધૂલિ. ૧૮૦

રાતિદિવસ રમતો પંથિ પલિ, દીઠિ વિઘ્ન ન આડો ટલિ.
પર્વત પોલિ દીઠો જિમ, પોહિ ફૂટિ રવિ ઊગો તિમ. ૧૮૧

વસતિવાસિ ગયો વડવીર, દીઠું સરોવર વારુનીર.
દાતણુ કરી આરોગાં પાન, મનસુદ્ધિ દિ ઘોડાનિ માન. ૧૮૨

૧૭૬—ક–'લીહિ' ને બદલે ખ– કરિ.' ઉત્તરાર્ધનું બીજું ચરણ: નયણિ દેખિ. 'ગ–' પ્રતિજ્ઞા.

૧૭૭—ખ–'પાણીપંથા' બદલે 'ગંગાજલનિ.' ઉત્તરાર્ધનું બીજું ચરણ નથી. ગ–'ગંગાજલનિ.'

૧૭૮—ખ-કડીનો ઉત્તરાર્ધ નથી. ગ-ઉત્તરાર્ધ બીજું ચરણ: 'રત્ન સોવર્ણ સાથ લીધ'

૧૭૯—ક–'ચાંપ્યો પંથિ વલિ તોખાર.' ખ–'પોહોરરડા'ને બદલે 'પુહુરો.' ઉત્તરાર્ધનું બીજું ચરણ: 'ચમકતો ચાલિ તોખાર.' ગ–'પોહો.' 'ચેત્યો પંથ ચાલ્યો તોખાર.'

૧૮૦—ખ–'વજાડિ' ને બદલે 'ચડાવિ' ઉત્તરાર્ધ: 'ધસમસ' ને બદલે 'મસ નિ વલિ.' ગ–'નાક ચડાવિ નિ ચટપડિ.'

૧૮૧—ખ–'દીઠો' બદલે 'છાડિ.' ઉત્તરાર્ધનું ચોથું ચરણ નથી.

૧૮૨—ખ–'વારુ' ને બદલે 'સીતલ.' ગ–'વારુ' બદલે 'નિર્મલ'.

"તૂં ઊતાવલો પલ અનાર," પૂંઠિ થાપડી થયો અસવાર;
ઠામનામ ન જાણિ રાય, સૂર્યપસાયિ નિરખતો જાય. ૧૮૩

પૂર્વછાયુ

આવ્યૂં નગર અતિઠૂકડું, રૂડા પોલિપગાર.
સોના કેરિ કલસતેજે ઝલકિ રાજદ્વાર. ૧૮૪
દીઠો પ્રાતઃકાલે કરિ ત્રાંબાનો ગઢ સાર;
દૂર થકો દીસે અસો તેજતણો ભંડાર. ૧૮૪+૧
વાડીમાંહિ વનસ્પતિ ઘણી, ચોહો પક્ષ નિરખિ રાય.
છાયાઇ જઇ ઊભો રહ્યો, ક્ષુધાતૃષાર્ત ઝંપાઇ. ૧૮૫
રંગિત ઝાડ સોહામણાં, રાતાં, નીલાં, સ્વેત,
પીલાં, કાલાં, જાંબૂઆં, પીરોજાં સંકેત ૧૮૬
છાયા દીઠી માલણી, ચાંપા કેરિ ઝાડિ;
સોલ વરિષનિ સુંદરી, મોતી તપિ નિલાડિ. ૧૮૭
રાજા પૂછ્યઃ "સુંદરી! કુણ નગરી? કુણ ભૂપ?
આડિ દષ્ટિ અતિઘણું, નારી નિરખિ રૂપ. ૧૮૮
સ્તંભતીર્થ ત્રંબાવટી, સુદ્દ ખંડિ જાણંત.
આગલિ રયણાર ગડગડિ મહીયનદીનો કંચ. ૧૮૯
માલણીવાણી સાંભલી રાય ચંપાવ્યો તોખાર.
તિહાં વિતપતિ દીસિ ઘણી, નગરતણો વિસ્તાર. ૧૯૦
રૂડા તોરણ ત્રિકલસાં, સહસ સ્તંભ, ગઢ બાર;
મણિમાંણિકહીરે જડાં, તેજ કરિ ઝબકાર. ૧૯૧

૧૮૩—ખ-'પૂર્વાર્ધ' નથી. ઉત્તરાર્ધ : 'ઠામ' ને બદલે 'ગામ.'
૧૮૪—ખ-કડીઓ ૧૮૪ થી ૧૯૭ સુધીની નથી. ગ—આ પછીની કડી 'ક'
'ખ'માં નથી.
૧૮૬—ક-'પીલાં.'
૧૮૭—ગ-'લલાટ.'
૧૮૯—ગ-'ખંભાયતિનગર.' મહાનદીનો.

ચઉપઈ

અગ્નિતેજ અંધારિ જસ્યું, પુર ઝલહલતૂં દીસિ અસ્યું;
મહીસંગમનૂં આવિ ભરણ, સઘલાં તીર્થતણૂં આભરણ. ૧૯૨
દીઠૂં નગર જસ્યૂં કૈલાસ, દૂરિ થકૂં દીસિ આકાશિ.
જોયણ બાર પાખલિ પ્રાકાર, હેમરતનમણિતેજ અપાર. ૧૯૩
ધવલહર ગોખ માલીઆ માહિ, સિંહાસન સોવન્નમિ ત્યાહિ.
જાલમાલ મોતીમણિતણાં, ટોડા તોરણ દીસિ ઘણાં. ૧૯૪
ચિત્રસાલા નાનાનવરંગ, પંચશબ્દસ્યૂં વાજિ ચંગ.
ઇંદ્રનીલમણિ નીલિ વાનિ, કૌસ્તુભમણિ પીતાંબર જાણિ ! ૧૯૫
વૈડુર્યમણિતેજ મહારંગ, ચંદ્રકાન્તિ મણિ અમૃતમય અંગ.
હીરાહેમરતનમય ઘડા, તે ઊપરિ ત્રિકલસાં જડા. ૧૯૬
ગઢ મંદિર કોસીસાં જોય, ગગન ગોખ જ્યોતિ મન મોહિ.
ચંદ્રઅર્ક પ્રત્યક્ષ તિહાં દીઠ, મહાવિચિત્ર અનોપમ પીઠ. ૧૯૭
દીઠા કલસ, હેમમય સ્તંભ, દીઠી પતાકા લિહિકંતિ તિમ.
દીઠાં તોરણ નવાં સાંતરાં, દીઠાં સરોવર ખણિયાં તિહાં. ૧૯૮
દીઠી કેલિઆંબ વનિ રાય, દીઠી ચંપક જામલી જાય.
દીઠાં વાહાણ નિ વાવટા, દીઠા અરહટ નિ પાવટા. ૧૯૯

૧૯૨—ગ-'મહીસંગમનૂં' ને બદલે 'મહીસાગરનૂં.'
૧૯૩—ગ-'પાખલિ પ્રાકાર' બદલે 'તણો વિસ્તાર.'
૧૯૪—ગ-'સોવન્નમિ' ને બદલે 'સોનાનાં.' 'ટોડા' ને બદલે 'રૂડા.'
૧૯૬—ગ-પૂર્વાર્ધ : 'મણિવૈડર્યતેજતરંગ ચંદ્રકાંતિ અમૃતમય રંગ.'
ઉત્તરાર્ધનું બીજું ચરણ : 'ઊપરિ સુંદર ઘાટિ ઘડા.'
૧૯૭—ગ-'મહાવિચિત્ર' બદલે 'મહાચિત્ર.'
૧૯૮—ખ—ગ-ઉત્તરાર્ધ-દીઠાં તોરણ નર વે જિહાં દીઠાં સરોવર ખણિયાં તિહાં' ને બદલે 'દીઠાં તોરણ નવાં સાંતરાં, દીઠાં સરોવર વાડિ તહાં.' ગ—'વાડિ તહાં' બદલે 'વાડીમાંહિ.'
૧૯૯—ગ-'જામલિ' ને બદલે 'જાડિ.'

દીઠી પોલિ હેમમય સ્તંભ, દીઠી દસવિધ નાચિ રંભ.
દીઠાં હાટ જસા કૈલાસ, દીઠા નયણિ વિચિત્ર આવાસ. ૨૦૦
દીઠી સેરી રૂઅડી રાય, લખમણરાઊત તણિ ઘિરિ જાય.
લખમણનિ ઘરિ પોહોતો જિમ, લીલાવતીઇ દીઠો તિમ. ૨૦૧

સુવર્ણ કરવી બિહૂ કર ધરી, સુકસેણી સાહામી સંચરી.
બેટો ભણી બોલાવ્યો જિમ, કરી જૂહાર નિ ઊભો તિમ. ૨૦૨
અશ્વ આપો પોલિયાનિ હાથિ, લીનાવતીઇ લીધો હાથિ.
ખાટિ તલાઈ નિરખિ જિમ, તતક્ષણ રાઊત બિહૂં તિમ. ૨૦૩

અશ્વ ઊતારિ બાંધો એહ, ખાણચાસણી દીધી તેહ.
પૂછી વાત પરહૂણાગતિ કરિઃ કવણ દેસ છઇ તુમ્હતણિ? ૨૦૪
કવણ કારણિ એકલા આજ આવ્યા આહાં તે કહો મહારાજ?
વિક્રમચરિત્ર કહિ, 'લીલામાત! વિક્રમાદિત્ય અહ્માર। તાત. ૨૦૫

ઊજેણીદિસિથી આવા આમ, સહી છિ એક તુમ્હ સરીખૂં કામ.'
મેહેલા મર્દન કરિ વિચાર, એક લેઇ આવી તાતૂં વાર. ૨૦૬
પાટ પોતીઊં આદરિ કરી, ત્રાબાકૂંડી પાણી ભરી.
અઘોલિ કરી માંડી આડણી, તાહાં પુહુતો ઊજેણીઘણી. ૨૦૭

૨૦૦—ખ-' નયણિ ' ને બદલે ' મનહર ' ગ—' વિચિત્ર ' બદલે ' ચિત્ર.'
૨૦૧—ખ-ઉત્તરાર્ધનું પ્રથમ ચરણ : ' પોલિ રાય પધારો જિમ '
૨૦૨—ક-' દોઇ.' ખ—' બિહૂ '. ક—' બેટા '- ખ—' બાંધવ. ' ગ—' કરવી ' બદલે ' કરવડી '. ' સુકસેણી ' બદલે ' સકલ વિદ્યા.'
૨૦૩—ખ-' પાસિ ' ને બદલે ' હાથિ. ' ઉત્તરાર્ધ: ' પાડિ. '
૨૦૪—ક-' ઊતારિ.' ખ—' ઊરડિ.' ઉત્તરાર્ધ—' પરહૂણાગતિ કરી ' એ ' ક 'માંના પાઠને બદલે ' કવણ પરગણિ. ' ગ—' પરહૂણાગતિ ' ને બદલે ' પડીગણ.'
૨૦૫—ખ-ગ-' કારણ ' ને બદલે ' પ્રકારિ ' પૂર્વાર્ધનું બીજું ચરણઃ અહ્મો ભણી છિ કસૂં કાજ?
૨૦૭—ખ-" પાણી ' બદલે ' નીરિ '

લીલા કહિઃ "રાજા! અવધારિ, ભોજન કરુ તુમ્હિ કુલ બિચ્યાર."
રાજા કહિ, "હૂં ભૂખ્યો સહી, હું કુલ બિચ્યાર ભરીઇ કહી? ૨૦૮
નયણે નિદ્રા આવિ માત! વેલા એક મ કરસ્યો વાત."
લીલા કહિ, "સવિ મેહલી સૂણો, લીલી ભાવિ રખિ ભણો." ૨૦૯
અણબોલ્યો આવો ઇણિ દાય, જાંહા મર્ગિ ઊજેણીરાય;
દીધૂં દ્વાર નીકલીઆં જેહ, રાજા રેવંત ધસહર બેય. ૨૧૦
આવી લીલા ઊભી જિમ, લખમણરાઊત પધારા તિમ.
તવ દીધી ઊન્હી અંઘોલી, શાલિદાલિ ભોજન ઘૃતઘોલ. ૨૧૧
ભોજન લેઇ ભલી પિરિ કહિ, લીલા લાજિ બોલ ન લહિઃ
"સુણો સ્વામી! અમ્હારી ભાખ, પોડા એક લહિ ગિંહ લાખ. ૨૧૨
પુરુષ એક પ્રાહોણો રાય, મિ પોઢાડયૂં છિ ઘરમાંહિ.
જોતા મોહ લાગો મનમાહિ અસ્યો અર્થ નહિ ભૂતલમાંહિ. ૨૧૩
જઇ જુઉ મ લાઉ વાર, તેજી તે નિરખો તોખાર."
લીલા બોલિ લખમણ ગયો, બાર ઊઘાડી ઊભો રહો. ૨૧૪
પાણીપંથો નિરખો જિમ, હેમ પલ્હાણી દીઠો તિમ;
જો આઘેરા લખમણ જાય, રત્નઢોલ્યૂં પોઢયો રાય. ૨૧૫
દીધૂં દ્વાર આવ્યો આગણિ, 'ભક્તિ ભલી પિરિ કરજ્યો ભણિ;
એ કહીઇ ઊજેણીધણી, હય ચઢી આવ્યો હંસા ભણી.' ૨૧૬
લખમણ કહિ, "લજા પરહરો, એ બાંધવ તુમ્હ બાંહિ ધરો;
મૂઝ પરિવાર નહીં અધઘડી, મિ આપોપૂં આપ્યૂં જડી. ૨૧૭

૨૧૦—ખ-'રેવંત ઘોડૂં ધવહરિ બેય.'
૨૧૨—ખ-'દેઇ' ને બદલે 'મુક્ત.'
૨૧૩—ખ-ઉત્તરાર્ધ નથી. ગ—'મન ઘણો.' 'ભૂતલતણો.'
૨૧૪—ખ-પૂર્વાર્ધઃ જાઉ જુઉ મ લાઉ વાર, તહીં તિ જુઉ કસો તોખાર!
૨૧૫—ખ-'નિરખિ' ને બદલે 'પરખિ'
૨૧૭—ખ-'ધરો' બદલે 'ગ્રહો'

ભોજન દ્યો ભક્તિ ભલી કરો, એ રાજબીજ રખિ મનિ ડરો;
એ લહુઊ લોપાવ્યો લાજ, કહિસિઇ તુહ્મ જે હોસિ કાજ. ૨૧૮
તે પૂછિ અમ્હ આગલિ કહો, રાતિદિવસ તુમ્હે જમલાં રહો."
લખમણુ ચાલૂં રાજદ્વારિ, જઇ જગવૂં લીલાનારિ. ૨૧૯
"મુખ છાંટો, નિદ્રા પરહરો, ભોજન કવલ બિચ્ચાર જ કરો."
રાજા કહિઃ "સુણિ લીલાનારી! જાં ન દેખું હંસાકુમારી. ૨૨૦
ભોજનનીર મિ નીમ જ લિઊં, પોહોર વીસ હય ઊપરિ રહ્યો;
પાલ્યો નેમ, કરુ પરમાણ, ભોજન કરું તુ સિવની આણ." ૨૨૧
લીલાવતીનિ વિમાસણ પરી, અણબોલી રહી અધઘડીઃ
"હોસિ કમ્મં જો મોહોટી વાત, હવિ હંસાનો સાહાસિ હાથ." ૨૨૨

દૂહા

ચિંતિ ચટકો નીસર્યો, મનસ્યૂં કરિ વિચાર;
રાઊતિ રાજસભા થકો ધરિ આવ્યો ભરતાર. ૨૨૩
નર વયણિ મન ચૂકસિ, અમ્હ આગલિ કહૂં ઈમ;
લીલા લખમણનિ કહિ, "કહો કરીસિ કિમ? ૨૨૪
જમીઇ તો જુગતૂં નહીં, એ અસત્ય એક વાર;
એ ભૂખ્યો આપણ જમું એ કાહિ અવિચાર." ૨૨૫

૨૧૮—અ-ઉત્તરાર્ધઃ એ લહુઅડો લોપાવુ લાજ, કહિસઈ જે મનમાંહિ કાજ.
૨૨૧—ખ-ઉત્તરાર્ધ નથી. ગ—'હય ઊપરિ' બદલે 'એ પૂંઠિ' 'ભોજન કરુ તુ' બદલે 'પાછું નહિ તો.'
૨૨૨—ગ-'અધઘડી' બદલે 'એક જ ઘડી.'
૨૨૩—ખ-કડી નથી. ગ—'ચિંતાઇ ચીવટ પડિ.'
૨૨૫—ગ-પૂર્વાર્ધ બીજું ચરણઃ 'અસત્ય એવી વાત.' ઉત્તરાર્ધઃ 'એ ભૂખ્યા ભોજન કરીએ એ આપણિ અવિખ્યાત.' ખ—પૂર્વાર્ધ પછી નીચેની કડી છેઃ—
ભોજન નીર નીમ ઈણિ લીયો, પુહુર વિસ ઈણિ પિરિ રહ્યો.
નર કરિ છિ સદાસિવની આણ, અહ્ય નીમ કરૂં પ્રમાણ.

ચઉપઈ

લીલા કહિ, "કંત ! અવધારિ, હવિ કિમ દાખવો હંસકુમારી ?
હવિ જાઉ કાઈ કરો ઉપાય, જેણિ પ્રકારિ જમિ રાય." ૨૨૬
લખમણ કહિ, "લીલા ! સાંભળવો, એ કહીઇ કૂયા કાંબલો;
માસદિવસની અવધિ ગઇ, હંસાકૂંઅરી અનેરી થઇ. ૨૨૭
કનોજનો આવ્યો પરધાન, પગ પખાલી આપ્યાં પાન;
લીધા લગન હૂઆ દિન બાર, આગલિ ઊભા દિન અઢાર. ૨૨૮
કનુજનો રા આવિ ઇહાં, એવડી ગ્રહિગતિ ઘાલું કિહાં ?
ત્રબસેનરાજા જાણસિ, અણુખૂટિ આપણનિ આણસિ." ૨૨૯
અસી વાત લીલા અવધારિ, બિહૂ પિરિ માદલ વાજિ બારિ.
લીલા કહિ, "કંત ! તુમ્હે સુણો, અસ્યા બોલ કસ્યાનિ ભણો ? ૨૩૦
કૂંઅરી વાતો કહી તેડીઇ, રાયનિ દર્શનિ દેખાડીઇ."
લીલાબોલિ લખમણ ગયું, રાય આગલિ જઈ ઊભો રહ્યું. ૨૩૧
નામી સીસ નિ દીઇ નોહોતરૂં, હંસકૂંઅરીનાઇ વાતો કરૂં;
રાજા કહિ, "સુણિ લખમણરાત, એ બીજી વાર મ કરસ્યો વાત. ૨૩૨
હંસા હેઠી તો ઊતરિ જે પરણી તે ચાલિ સાસરિ;
ઘરિઘરિ તેડાં આવિ ઘણાં, લાડકોડ એ પરણ્યા તણાં." ૨૩૩
લખમણિ રઢ માંડિ ઘણી, વાયક વલ્યો ખંભાયતધણી;
કહિ પ્રધાન, "સૂણો નરનાથ ! રાજ્ય આપણૂં હંસાનિ હાથિ. ૨૩૪

૨૨૬—ગ-' હવિ બદલે ' હવડાં થકા.' ' જયમ રાયનિ ભોજન કરાય.'
૨૨૭—ખ-ગ-ઉત્તરાર્ધ: ' અવધિ ' ને બદલે ' મહોલત.'
૨૨૯—ગ-' અણુખૂટિ આપણનિ આણસિ ' બદલે ' તો અણખૂટિ મરણ આણસિ.'
૨૩૦—ખ-ઉત્તરાર્ધ બીજું ચરણ: ' હીણ ભાખ કસા મ્હનિ ભણ ?'
૨૩૧—ખ-ઉત્તરાર્ધનું પ્રથમ ચરણ: લક્ષમણરાઊત તતક્ષણ ગયૂં.'
૨૩૨—ગ-' કરસ્યો ' બદલે ' કહેસ્યો '
૨૩૩—ગ-ઉત્તરાર્ધ: 'આમ ઘેર તેડાં આવિ ઘણાં લાડકોડ પહોચે પરણાતણાં,'
૨૩૪—ખ-આ કડી નથી. ખ—' હંસાની ' બદલે ' એહનિ.'

તમ્હ સરખૂં ભોજન કરસ્યૂં અમ્હે, આગ્રહિથી પધારો તુમ્હે."
રાય કીહિઃ કા ન આવીઈંઈ ? છોરું ઘિરિ સૂખૂં ચાખીઇ. ૨૩૫
રાય કહિઃ હંસા નોતરો, જાઉ જઇ સજાઈ કરો.
તાં રાજલોક મંભલાણૂં સહૂ, રાણીદરવાહીગ બહૂ. ૨૩૬
કહિ નોહોતરું નિ ઘરિ જાય, કરિ સજાઈ જે જ્યમ થાય;
ઊઠી લીયા આદર કરઇ, તે સહૂકો તિમ અણુસરિ. ૨૩૭
અન્નપાનની આયત થાય, લખમણ જઈનિ લાગો પાય;
તેહનિ ઊલટ અંગિ ન માય, "તૂં ભલિ પધાર્યો ભૂપતિરાય ! ૨૩૮
અમ્હ ઘિરિ આજ યત્ર નિ યાગ, પુન્યિ અમ્હે પામા પ્રયાગ;
અમ્હ ઘિરિ આજ બ્રહ્મ નિ ઈસ, અમ્હ ઘિરિ આજ
સ્વયં જગદીસ. ૨૩૯
અમ્હ ઘિરિ આજ ઇંદ્ર નિ અપછરા, અમ્હ ઘિરિ આજ આકા નિ ધરા;
અમ્હ ઘિરિ ઊછવ મંગલ બહૂ, રાય આવિ આનંદૂં સહૂ. ૨૪૦
ધનિ હૂં નિ માહરૂં પરિવાર, અમ્હ ઘિરિ આજ ભયો કેદાર;
કૃતારથ થઇ રુધિ અમ્હ તણી, ઘિરિ આવ્યો ઊજેણીધણી." ૨૪૧
મોહોલ માલીયા થયા પવિત્ર, ભલિ પધાર્યા વિક્રમચરિત્ર,
પુરુષ પોહોઢો હેઠિ યોગિનીપીઠ, વિક્રમચરિત્ર તે નયણે દીઠ. ૨૪૨

૨૩૫—ક-ઉત્તરાર્ધ: 'રાય કહિ કિ મનાવીઈ છોરું રહિ લેઇ રહૂ હઇઇ.'

૨૩૮—ખ-ઉત્તરાર્ધનું પ્રથમ ચરણ 'વિક્રમચરિત્રનિ લાગૂં પાય.' ગ—'અન્નનીરની આરત થાય.'

૨૩૯—ક-ઉત્તરાર્ધનું બીજું ચરણ ખૂટે છે. ગ—'બ્રહ્મનિ ઈસ' બદલે 'અબા નિ ઈસ.' 'સ્વયં' બદલે 'મુક્તિ' કડી ૨૩૯ થી ૨૪૨ નાં ચરણો 'ખ'–'ગ'માં ઊલટાંસૂલટાં છે.

૨૪૦—ખ-ઉત્તરાર્ધ: અમ્હ ઘરિ હુઉ અતિરંગ, અમ્હ ઘરિ આજ આણંદ માંહિ ગંગ' ગ—ઉત્તરાર્ધ: અમ્હ ઘરિ આજ હુઉ અતિરંગ, અમ ઘરિ પ્રસન્ન હુઆ મહીગંગ'

૨૪૧—ખ-કડીઓ ૨૪૧, ૨૪૨ નથી ગ—પૂર્વાર્ધ: અમ ઘરિ આજ હૂઆ ઉદાર, અમ ઘરિ આજ હુઓ કેદાર.'

૨૪૨—ખ-ઉત્તરાર્ધનું બીજું ચરણ: 'કહૂં તમ્હારું રાજ કરિ.'

વિક્રમચરિત્ર વલતા ઇમિ કહિ, "રાજપ્રધાન! તૂં ઊભો રહિ,
તુમ પ્રસિધ સાંભલી પરિ તો હૂં આવ્યો તુમ્હારિ ઘરિ." ૨૪૩

જોઇ નીચૂં વલી કર્યો જૂહાર, "ભૂપતિ! અમ્હસૂં એવડો ભાર?
કહ્યૂં અમ્હારૂં જુ તુમ્હે કરુ, બાર ઊઘાડિ રખિ નીસરુ." ૨૪૪

રાય પોઢાડી આવ્યો જિમ, કહે નારીઃ હવિ કરીસિ કિમ?
હૂઇ રસોઈ તમ્હે તેડો રાય, જે જિમ આવિ તે તિમ જાય. ૨૪૫
રાજા આવ્યૂં સપરિવાર, પાલખીતણો ન લાભિ પાર;
ઘડી ચ્યાર ચઢી છિ જિમ, ત્રંબસેનરા આવ્યૂં તિમ. ૨૪૬

એક તાતિ પાણી કરિ અંઘોલિ, એક ચંદન સુકડિ ઘોલ;
કસ્તૂરીકેસરસૂં સાર ઊગટ રાજાઅંગિ અપાર. ૨૪૭
ભોજન કરી પધારા રાય, જે જિમ આવિ તે તિમ જાય;
સહસ વીસ આવ્યા અસવાર, પાલાતણો ન લાભિ પાર. ૨૪૮

સહસ વીસ આવી પાલખી, રાણીયર પૂંઠિ સુસ સખી;
લખમણરાઊત તાં પૂંઠિ ગયો, રાજા આગલિ ઊભો રહ્યો. ૨૪૯
"રાજાજી! જુ આયસ હોય, હંસકૂંઅરી પધારિ સોય."
વડ વેગિ આણી પાલખી, એક સાહેલી પૂંઠિ સુસ સખી. ૨૫૦

પાયક સાથિ છિ પંચાસ, પાલખી મેહેલી કહિ મ જાસ્યો તાસ;
રીત કરી વલાવિ રાય, પાખલિ સહૂકો વીંટિ જાય. ૨૫૧

લખમણની તિ પોલિ ગયા, પાયક સઘલા ઊભા રહ્યા;
મંદિરમાંહિ પુહુતા જિમ, લીલા માન દીધ છિ તિમ. ૨૫૨

૨૪૪—ખ–'ભૂપતિ' ને બદલે 'રાજા.'
૨૪૭—ગ–પૂર્વાર્ધ બીજું ચરણઃ 'સુકડચંદન સરસા ઘોલ.'
૨૪૮—ખ–ગ–ચરણો ઊલટાંસૂલટાં છે.
૨૫૦—ગ–ઉત્તરાર્ધ બીજું ચરણઃ 'એક કૂંઅરી પૂંઠિ સુસ સખી.'
૨૫૧—ગ–'ચલાવિ.'
૨૫૨—ખ–'મંડપ મંહિ.' ગ–'મંદિરમાંહિ.'

આગલિ આવી ઊભી રહિ, "હંસા ! પધારો" લીલા કહિ.
બાંહિ ધરી બિસારા પાટિ, કસ્તૂરી આણી ખલિ વાટિ. ૨૫૩
ત્રાંબાકૂંડિ તાતૂં વારિ, હર્ષે નાહી હંસકુમારી;
આણી આપૂં કોરૂં ચીર, પંચવરણ કાચલીઇ હીર. ૨૫૪
લીલા બુદ્ધિ વિમાસિ ઘણી, રસોઇણિ તેડી આપણી;
દૂતી સહેલી જિ હંસા સાથિ, જમાડવા આવી તેહનિ હાથિ. ૨૫૫
હંસકૂંઅરી એકલી લઇ, લીલાવતી તિહાં ગૂઝિ ગઇ.
"તૂં રૂડી નિ રાજકુમારી, તૂં સરખી નવિ દીસિ નારી. ૨૫૬
તૂં નાહાનાથી નરતૂં બોલતી, છોરૂં માહિ ન જણાતી છતી;
તૂં ગરઢામાહિ ગરવી દીસિ, કૂંઅરી ! તુન્હિ ન ચઢિ રીસ. ૨૫૭
જુ એક તૂં માહારી વાત લહૂં, તુ એક વાત ત્હમ આગલિ કહું."
હંસા કહિ, "સુણિ લીલામાય ! મૂઝથી વાત ન જાણિ રાય. ૨૫૮
જે મનમાંહિ હોઇ તિ કહો વાત, ઘરમાહિ બાધુ રાજા સાત;
તે છોડી મેહેલું પરભાતિ, સ્ત્રીની કોય ન જાણિ વાત. ૨૫૯
મૂઝથી વાત ન બાહિરિ પડિ, મૂઝથી વાત ન ચઊરિ ચઢિ;
મૂઝથી વાત ન જાણિ કોય, સાચી વાત કહો મૂઝ સોય." ૨૬૦
લીલાં કહિ, "સુણિ હંસામાય ! વિક્રમાદિત્ય ઊજેણીરાય.
વિક્રમચરિત્ર તેહેનૂં સૂત હોય, ત્રંબસેનરા જાણિ સોય. ૨૬૧
રાજપાલ તેહેનો પરધાન, જે તુન્હિ આપા ફોફલપાન,
માસદિવસ કેહેડ બોલી ગયૂં, ત્રંબસેન ત્યાહા નવિ રહૂં. ૨૬૨

૨૫૪—ક-ઉત્તરાર્ધનું બીજું ચરણ ખૂટે છે તે 'ખ'માંથી લીધુ છે.
ગ--ઉત્તરાર્ધ પ્રથમ ચરણ: "આવ્યૂં ઉત્તમ કોરૂં ચીર."
૨૫૫—ખ-આ કડી નથી.
૨૫૬—ગ-'ગુઝિ' બદલે 'ગુહે.' 'દીસિ' ને બદલે 'દીઠી'
૨૫૮—ક-'વાચા' ને બદલે 'વાત.'
૨૫૯—ખ-'સ્ત્રીનિ' ને સાનિ.'
૨૬૦—ગ-'ચઊરિ' બ લે 'ચહુટિ.'
૨૬૨—ગ-'કેહેડે' બ-ને 'ગઇ.'

કેહેઉ બોલીનિ કીધૂં નાત્ર, તે વર આવ્યો તૂઝ મુખયાત્ર;
અન્નનીર આવ્યો છિ તજી, પસી પાણી નથી પીધૂં અજી. ૨૬૩
તૂઝ મુખ દીઠિ ભોજન કરિ, નહિ તો રા અણુખૂટઇ મરિ.
હેઠૂં જોઇનિ હસા કહિ, "ગજકૂઅર તે કિહા રહિ?" ૨૬૪
લીલા કહિ, "હસા ' અવધારિ, અમ્હે બોલૂં છૂં તિ આધારિ;
અતુલરૂપ ઊજ્જેણીરાય, તિ પોઢાડો છિ ઘરમાહિ. ૨૬૫
જુ ચાલો જઇઇ તેણિ ઠાય, તુન્હિ દેખાડું ઊજ્જેણીરાય.
હંસા ઊઠી આગલિ થાય, બાહિ વલગી બિહૂ જાય. ૨૬૬
બાર ઊઘાટી ઘરમા જાય, જિહા પોઢ્યા છિ ઊજ્જેણીરાય.
હંસા હેઠૂં જોઇ રહી, લીલાવતીઇ વાત ઇમ કહીઃ ૨૬૭
"જાં જઇ આવૂં ઘરનૂં કામ, તા મ હંસા ! છોડસિ ઠામ."
દીઇ દૂઆર ગઇ લીલાનારી, રાજા નિરખિ હંસાકુમારી. ૨૬૮

રાગ સામેરી

દેખિ ચંદ્ર સરીખૂં વદન, દેખિ હીરા સરીખાં નયણ;
દેખિ માંગ સિંદૂરિ ભર્યો, મય્યલંક જાણિ ચિત્રા તણો ! ૨૬૯
દેખિ અધુર જિમ્યા પરવાલ, દેખિ વેણિ સુરંગી વાલ;
દેખિ મણિ માથિ રાખડી, ખરે હીરિહેમિ જડી. ૨૭૦

૨૬૫—ખ-'અતુતરૂપ' ને બદલે 'જિ ડીહિ.' 'ઘર' ને બદલે 'મંદિર.'
ગ—'અતુલરૂપ' બદલે 'મહારૂપ.'
૨૬૭—ખ-'પોઢ્યા' ને બદલે 'બિઠા'
૨૬૮—ખ-'દૂઆર' ને બદલે 'બાર'
૨૬૯—ખ-આ ઉપરનો રાગ સામેરી 'ક'માં નથી. 'સરીસાં' ને બદલે 'ઝલકિ.' 'ચિત્રા' ને બદલે 'ચીતડ.' કખમાં હંસાવતીના સૌંદર્યવર્ણનની પંક્તિયોમાં ફેરફેર છે. ગ—ભરી. 'ચિત્રામણિ' બદલે 'ચાતુરી'
૨૭૦—ખ-'વેણી' ને બદલે 'ઝીણા.' ઉત્તરાર્ધનું બીજું ચરણઃ 'ખરી લાલ કોસીસિ જડી' ને બદલે 'ખરે હિરલે હેમિ જડી' ગ-'દેખિ વેણુ સુરંગી વ્યાલ.' 'ખરિ લાલ કોસીસે જડી'

દેખિ નાક જિસ્યૂં તિલફૂલ, ઊપરિ મોતિનૂં નહિ મૂલ.
દેખિ કરના નખ જાણિ વીજ, રંગ્યા દાંત દાડિમનાં બીજ. ૨૭૧
દેખિ જાંગ જસા કેલસ્તંભ, જાણિ નારી વિશેષિ રંભ!
દેખિ નાક જસૂં તિલફૂલ, ઊપરિ મોતિનૂં નહિ મૂલ. ૨૭૧+૧
દેખિ ઝાલિ કાનિ જડી, ઊપાર મોતિની બિંદડી;
દેખિ ઉર જસૂં માતંગ, કરપલ્લવ જાણિ ચોલરંગ! ૨૭૨
દેખિ અસી કરઆંગુલી, જાણિ પાકી ચોલાફલી!
દેખિ હાથતણી મૂદડી, મણિમાણિકહીરાઇ જડી. ૨૭૩
દેખિ હીરાઊલિનો હાર, અસો અંગતણો સણગાર;
દેખિ વેણી અવલંબતી અસી, જાણિ નાગપૂંછડી જસી! ૨૭૪
દેખિ કડાં અનિ કાંકણાં, મોતીઢીક અમૂલિક ઘણાં;
દેખિ ભમર રહા રણઝણિ,કવિમધુસૂદન ઇણિ પિરિ ભણિ. ૨૭૫
ઇણિ અંગિ દીઠી નારી, હેકૂં જોયૂં રાજકુમારી.
રાજકૂંઅરી અવલોકિ રાય, પદ્માઆક તસા દોય પાય. ૨૭૬
અતિસકોમલ રૂપ અપાર, જાણિ કંદર્પનો અવતાર!
હઇઇિ અંબા ધરિ માય, કાર્ય મૂઝતણૂં તુઝથી થાય. ૨૭૭

૨૭૧—ખ-ઉત્તરાર્ધનું પ્રથમ ચરણ: 'નિમેસ કરંતા જાણિ વીજ!' ને બદલે 'દેખિ નખ જાણિ વીજ'

૨૭૧+૧-ક-કડી નથી તે ખ-માંથી લીધી છે.

૨૭૨—ખ-પૂર્વાર્ધ બીજું ચરણ: 'ઊપરિ મોતીની બિંદડી' ને બદલે 'પાખલિ ભમતી મોતીઇ જડી' ગ—'દેખિ ઝાલ કાન જેવડી પાખલ ફરતી મોતિ જડી.'

૨૭૩—ક-'મગની ફલી.' 'મોની' ને બદલે 'હીરે.'

૨૭૪—ગ-'હીરાઝવીનો હાર' બદલે 'એકાઊલિનો હાર.'

૨૭૫—ક-'ઊપરિ ભમરિ.' ખ—'ભમર રડા.' ગ—'કડાં અનિ' ને બદલે 'કર તણાં.'

૨૭૭—ખ-કડી નથી.

કુંઅર જસ્યો કેલિનો ગાભ, જાણિ પડતૂં દીસિ આભ !
પૂજું ગોરીનઇ લાગું પાય, મુઝ વર કુંઅર દેજ્યો માય ! ૨૭૮
વદનકલા પરિપૂરણ સોલ, ઝબકિ ઝલકિ બેહૂ કપોલ;
દેખિ આંખિ અમીરસરૂપ, જોતી તપતિને પામિ ભૂપ. ૨૭૯

નિલવટિ આડિ અનોપમ સાર, અર્દ્ધચંદ્રકેરે આકારિ;
ધનુષાકાર ભમરના વંક, વેણી જાં આવિ કટિલંક. ૨૮૦
દીઠા વાલ સુરંગ અપાર, મસ્તક ઊપરિ સોભ્યા સાર;
અંત્રાસણ નાખિનિ ચીર, જાણિ બેઠો બાવનવીર ! ૨૮૧

નાસિક તેલ તણી જિમ ધાર, દાંત જસા હીરાઆકાર;
કાને કુંડલ ઝલકિ અસ્યાં, રતન અમૂલક સોનિ રસ્યાં. ૨૮૨
તપિ તેજ જિમ તારા જસૂં, મુક્તાફલનૂં પાણી અસૂં;
ઊઢૂં વસ્ત્ર અનોપમ સાર, તેમાંહિથો ઝલકિ હાર. ૨૮૩

જડાવ માટ સોનારી ઘણા બેઠા દેસદેસાઊરિ તણાં;
તેણિ ખંતિ કરીનિ ઘડી રત્નજડિત હાથિ મૂદ્રડી. ૨૮૪
સૂર્યતેજ તપિ જાણિ ખરૂં તિમ અંગ સોહિ નવ ધરૂં !
કહિ કવિતા : હૂં સાચું કહૂં, સંખ્યા રૂપતણી નવિ લહૂં. ૨૮૫

વિધાતાનૂં કરું વખાણ, સવિ સરખાં જોડાં સંધાણ;
કહિ કવિતા : કિમ કરું વિવેક જો મુખમાંહિ જિહ્વા એક ? ૨૮૬

૨૭૮—ક-પૂર્વાર્ધનું પહેલું ચરણ: 'ગર્ભ' ને બદલે 'ગાભ.' બીજું ચરણ: 'જાણિ સાઢ સોલૂં સોવર્ણ' ને બદલે 'જાણિ પડતૂં ઝાલિ આભ !'
—ખ-કડીઓ ૨૭૮ થી ૨૮૭ નથી.

૨૭૯—ગ-નથી.

૨૮૦—ગ-નથી

૨૮૧—ગ-પૂર્વાર્ધ: દીઠા બ્યાલ સોવંકા ખરા, મસ્તક ઊપરિ મેહેલા દુરા.

૨૮૨—ગ-ઉત્તરાર્ધ બીજું ચરણ: 'રત્ન અમૂલિક હીરે રસ્યાં.'

૨૮૪—ગ-ચરણો ઊલટાંસૂલટાં છે.

૨૮૬—ગ-'કવિતા' બદલે 'વ્યાસ'

રૂપ જોઅંતાં રાજાતણું, હૈડિ હંમા વિમાસિ ઘણું.
"આદિ ભવાની! લાગું પાય, વિક્રમચરિત્ર વર માગું માય!" ૨૮૭

જાં આપોપિ નરખિ છિ એય, તાં લીલા આવી ભોજન લેય;
લીલા કહિ, "રાજા! અવધારિ, ભોજન કીજિ કેવલ બિચ્યાર. ૨૮૮

કહૂં અમ્હારૂં જો તુમ્હે કરો, ભોજન કુણ બિચ્યારકે ભરો."
વલીવલી લીલા કહિ, રાજા હાથ ઊપાડી રહિ. ૨૮૯

તે સમસ્યા લીલામનિ વસી, "રાજા! મનિ વિમાસણ કસી!
જિમ ચઉરીમાં જમીઇ વિવાહ, તિમ બિસીનિ જમીઇ માંય." ૨૯૦

એનવૂં કહી લીલા ઘિરિ ગઇ, હંસા બિઠી આવી ચઇ;
બિહૂ જમિનિ કરિ વાત, 'તમ્હિ ભૂખ્યા દિન કેતા રાત?' ૨૯૧

'અમ્હિ ભૂખ્યા નહિ એકૂં દન, આજ અમારૂં માનૂં મન;
જે વખાણી વનિતા વયણિ, તિ આજ અમ્હિ દીઠી નયણિ. ૨૯૨

દ્રષ્ટાદ્રષ્ટ મિલી છિ આજ, રુડી પરિ તુમ્હો કરજો રાજ;
અમ્હો અમ્હારિ જાસું દેસ, રાજ કરો તુમ્હે નયરનિવેસ.' ૨૯૩

હેતૂં જોઇનિ હંસા કહિ, "કસ્યાં કાજિ નર! દોહેલાં સહિ!
તમ્હે અજાનીર તજૂં અમ્હ કાજિ, તો મૂકી જાઉ કેહા કાજિ? ૨૯૪

૨૮૭—ગ-'આદિ' બદલે 'આઇ.' 'માગું' બદલે 'આપો.'
૨૯૨—ગ-પૂર્વાર્ધનું બીજું ચરણ: 'જો તહ્મારૂં માન્યૂં મન.'
ઉત્તરાર્ધનું બીજું ચરણ: 'તે દીઠી નિશ્ચલ તાં ગન.'
૨૯૩—ક-પૂર્વાર્ધ: 'અહ્મ આખડી ધાલી છિ આજ, રૂડી પિરિ કરજ્યો ઘરનૂં કાજ.' ગ—પૂર્વાર્ધ: 'અહ્મો આંખડી ઠારી છિ આજ, રૂડી પિરિ ત્હમો કરજ્યો રાજ.' 'રાજ કરો' બદલે 'રાજ કહિ.'
૨૯૪—ક-'કસ્યા કાજિ ન રહુ હેલા લહિ?' ને બદલે ખ—ગ:'કસ્યા કાજિ નર! દોહિલાં સહિ?' ઉત્તરાર્ધનું બીજું ચરણ: 'કસૂં કરૂં હૂં બૂડિ આજ?' ગ—'અજાનીર તજૂં મૂઝ કાજ, સ્યૂં કરૂં હૂં કરૂં રાજ?'

દૂહા

આજ લગિ મિ કેહનિ પ્રીસણૂં નવિ કીદ્ધ;
માંહિ બિસી માતાપિતા પાખી ન પાણી પીદ્ધ. ૨૯૫.
સરજૂં છઠ્ઠી રાતનૂં હૂં બિઠાં પામી આજ;
બાધવ મુખિ બોલાવતાં લાગતી મુન્હિ લાજ. ૨૯૬
એક પુરુષનિ પ્રીસિણિં, બીજા સરસી વાત;
ઊખાણો હોઇ આગલો, તાવી ચઢાવ્યૂં હાથ. ૨૯૭
એક અમ્હારાં દેહનિ તુમ્હે તિ છોડૂં અન્ન;
અવરિ રાયસૂં પરણતાં કિમ માનિ મોરૂં મન્ન? ૨૯૮
અણદીઠો ઇશ્વિર વર્યો, ગૌરી માંડયો ગેહ;
મિ દીઠો, માંહિ જિમ્યાં, હવિ કિમ છાંડિ છેહ? ૨૯૯

ચઉપઈ

જો તુમ્હે રાજા છાંડી જાય, અવર ઠામિ પરણાવિ રાય;
તુ પરણ્યાથી પરી નવિ કરું, ઇમિ જાણિ અણખૂટી મરૂં. ૩૦૦
જો તુમ્હે છાંડી જાઉ સાથ તુ મઝ હત્યા ઊંડું હાથ."
વિક્રમચરિત્ર કહિ, "હંસા! સૂણો, અસ્યા બોલ કસ્યાનિ ભણો? ૩૦૧
જો એકમનાં થઇ આવો તુમ્હે, અસવાર કરી લેઇ જાશિં અમ્હે."
"બેહૂ જણુ બોલ બોલ્યા છિ જેહ, છઠ્ઠી રાતિ સો પાડયા છિ એહ. ૩૦૨

૨૯૫—ગ-"આજ લગિ એકો પેરે, સકલ પ્રીસણૂં નવિ કીદ્ધ,
માંહિ બેસી માતાસ્યૂં પાણી પલ નવ્ય પીદ્ધ."
૨૯૬—ખ-'પામી' ને બદલે 'બિઠી.' ગ—'સરજૂં હોય છઠ્ઠિતણું હૂં
આગલ બેઠી આજ, બાંધવાનિ બોલાવતાં અમ્હનિ આવતિ લાજ.'
૨૯૮—ખ-કડી ૨૯૮-૨૯૯ 'ક,' 'ખ'માં ઊલટીસૂલટી છે. ખ—'દેહનિ'
બદલે 'જીવનિ.' 'તજિયાં દોય' ને બદલે 'તિ છાંડયૂં.'
૨૯૯—ગ-'અણદીઠે.' ગાહ, ગેહ. આ પછીની ત્રુટિત કડી 'એક અમ્હારા
......અન્ન; અવરરાયસૂં પરણતાં ક્યમ માને માહારૂં મન્ન?' કખમાં નથી—
૩૦૦—કખમાં નથી.
૩૦૧—ખ-'હીણ બાષ કસ્યાનિ ભણ્ંં?'
૩૦૨—અ-ઉત્તરાર્ધ : 'છઠ્ઠી રાતિ સરજૂં જેહ.'

જો સરજૂં છ્ત્રીનૂં હોઇ, અવર રાય ન પરણિ કોય;
અવર રાય મહાસિ અતિઘણા, ઘોડાહાથી નહિ કો મણા. ૩૦૩
તુમ્હે આ ઘોડો આગલિ કરી, ટોડિ રહેજ્યો વાગિ ધરી;
વેલા વર પુંડુખનાતણી, તે વેલા હૂસિ આપણિ. ૩૦૪
વાહિગનિ હૂં આવીસિ વેસ, હીરામાણિક સાથે લેસ;
પિહિરીસ ચીર અનેરી ભાતિ, જોઇસિ ગંગાજલની જાતિ. ૩૦૫
અસ્યો ઘોડો અમ્હારે નહિ, કનોજિયાનિ હૂતિ કહી?
હૂં જાણું ઘોડાની જાતિ, ગંગાજલનિ પૂછ્ઇ પ્રભાતિ. ૩૦૬
ઝાઝા સીરોહીઆનિ માન, ઓરકિહાડા માન સંધાન;
કરહડા નિ કીસોરા, સાહાણુ, કેકી ખૂરમાણુ વખાણિ. ૩૦૭
સંધાણી તુરકી તુરંગ, કનુજિયા ઓરિયા બંગ;
જાડેજા મૂલતાની તત્તાર, ભાડેચા ચઢીઆ તે સાર. ૩૦૮
વાહારા, ગિરુયા નિ ગહિવરા, ખૂરાસાણી આહિડા ખરા;
પાણીપંથા નિ ઊજલા, નીલા, ભૂરા નિ નિરમલા. ૩૦૯
ઉત્તરપંથા નિ આદિના, સોરિયા નિ સિંહાસના;
દક્ષિણપંથા નિ સેલ્હિયા, સુરાપંથા નિ સંધારીઆ. ૩૧૦
કાછેલા કંધિ આગલા, લહર મોતી લક્ષણ આગલા;
ખાપરખાણા નિ માકડા, હંસાતરા લહિરી વાંકડા. ૩૧૧

૩૦૩—ક,–મત્ત' ને બદલે ખ—'હાથી.'
૩૦૪—ખ—ઉત્તરાર્ધ : 'અતિઘણી', ને બદલે 'આપણિ.'
૩૦૬—ગ–'અગહારા બાપનિ.'
૩૦૭—ખ–'કેકી' ને બદલે 'તેજી.'
ગ–'ઝાઝા' ને બદલે 'સાંઝ' 'સંધાન' બદલે 'મધ્યાન્હ' 'કેકી' બદલે 'કચ્છી.'
૩૦૮—ગ–'કનોજિયા ખોરવા ખંભ' 'મૂલતાની' બદલે 'મૂગલી.' ભાડેચા, માંડેચા, 'ચઢિયાતા' ને બદલે 'વઢિયા.'
૩૦૯—ગ–'વાહારા' બદલે 'તારા.' ગહિવરા, ગેબરા.
૩૧૧–ખ–કડી ૩૧૧મીના બે ઉત્તરાર્ધો તથા ૩૧૨ થી ૩૧૭ કડીઓ નથી.
ગ–'કાછેલા' બદલે 'કાઠેબા.'

લાહાસા નિ કરહિડા ઓર, સરલા સપરાણા કીસોર;
ચઢીઆતા શ્રીરાજતુરંગ, તારિંગા હડુયા સુચંગ. ૩૧૨
ધીર માહિરા નિ હરમજી, વાઘનોહોરાનિ વખાણું અજી;
દેવગિરા કંબોજા સાર, વખાણું તા હવિ લાગિ વાર. ૩૧૩
જાતિ એટલી જોઇ સહી, કો ગંગાજલનિ તોલિ નહિ;
એક સૂર્યમંડલિ ફરિ, બીજૂ રાઊત ! ત્હમનિ અનુસરિ. ૩૧૪

વસ્તુ

પૂંહિ સબલો ઊર છિપણો, પૂંછવાલ વણ દેહ;
પાયસ થોર તલિ પુહલો, વર ઊંચ નહિ એહ. ૩૧૫
પુહલૂં પેટ, વાલમુખ શિરખ્યા કેસરી, કાન અનોપ;
ચાલિ ચંચલ સરસ પૂંહિ, નીચા સાહાણ નિરોપ. ૩૧૬
સુર ધીર સુકઠ દેહ ભારી, મછરસુખિ મન મહીમંડલિ મોહિ;
ગંગાજલ નિર્મલ પવિત્ર, વિક્રમચરિત્રવર આસન હોઇ." ૩૧૭

ચઉપઈ

વિક્રમચરિત્ર કહિ, "હંસા ! સૂણો, અમ્હ આગલિ કુડાં કાં ભણો ?
કહો છો પુરુષનિ ઔસું નહિ, ઘોડાજાતિ તુમ્હે જાણો કહી ?" ૩૧૮
તવ આવ્યા લીલા તેણિ ઠાહિ, બેહૂ જણ જમતાં દીઠાં માંહિ;
લીલા કહિ, "રાજા તુમ્હે સૂણો, અસ્યા બોલ કસ્યાનિ ભણો ? ૩૧૯

૩૧૨—ગ-ઉત્તરાર્ધનું બીજું ચરણ તૂટક છે.
૩૧૩—ગ-ચરણોમાં ફેર છે.
૩૧૪—ગ-ચરણોમાં ફેર છે.
૩૧૫—ગ-પૂર્વાર્ધ પ્રથમ ચરણ : 'પૂંછ સબલા સઘણા.' બીજું ચરણ : 'વણ દેહ' બદલે 'ચાલકણા.' ઉત્તરાર્ધ : હેઞે પાયેસ થોરત પોઢોલ પેટ વાલમુખકમલ.'
૩૧૬—ત્રણે પ્રતોનાં ચરણોમાં બહુ હેરફેર છે.
૩૧૭—ગ-ઉત્તરાર્ધ : 'આસન હોઈ' બદલે 'અસિ સોહિ.'

એ રાજકૂંઅરી લક્ષણુ આગલી, જે બોલિ તે સાચૂં વલી;
ઈંડા મોરતણાં કોણુ ચીતરિ ? સૂડાપાંખ કોણુ નીલી કરિ ? ૩૨૦
હંસાતણિ કવણુ અભ્યાસ ? હંસાવતી હૈડિ બુદ્ધિવાસ."
લીલા કહિ, "સૂણો હંસાવતી! પધારો બિસો પાલખી. ૩૨૧
સાઝ પડી નિ આથમિ સૂર, તહિ જાતા હૂઇ અસૂર;
તેડિ આવ્યા છિ અસવાર, વેગિ કરી મ લાઉ વાર." ૩૨૨
હંસા બોલ દેઇતિ ગઇ: 'રાડિ રહિજ્યો આવી સહી;
એક જમાડિ બીજો વરિ, તેહનો પિંડ તે પાપિ ભરિ. ૩૨૩
પુરુષ દૂઇનિ જાઇ ટલી, તે સમ તેહેનિ લાગિ વળી.'
તવ બોલાવી હંસાનારી, લખમણરાઊત પધારૂં બાહારિ. ૩૨૪
કરી જૂહાર નિ ઊભો રહિ, એક બોલ રાજાનિ કહિ·
"સ્વામી! કહૂં અમ્હારૂં કરો, એક વાર અમ્હનિ બાહિ ધરો ૩૨૫
જિહાં રાજા તિહા દૂઇ વિવાહ, તિહા તુમ્હે રહેજ્યો એ ઘરમાહિ;
પછિ જો પધારો તુમ્હે તો વોલાવા આવું અમ્હે. ૩૨૬
મઝ પરવાર નહિ દિન વીસ, મઝ ઊપરિ રા માનિ રીસ;
મિ રાજાનિ ઘરિ કરવું કામ, મગધદેસના ગજ્જસૂં મામ. ૩૨૭
મંગલરાય કનુજ્જહતણો, અલંબદેસ તેહેનિ અતિવણો;
ભીમકરાય તેહેનો સૂત હોય, તે વરવા આંહા આવિ સોય. ૩૨૮
લગન પછી તમ્હો જાઉ પરદેસ, તમ પુહુચાડું નયરનિવેસ."
વિક્રમચરિત્ર કહિ, "લખમણરાત ! માની અમ્હે તુમ્હારી વાત. ૩૨૯
કરું કાજ રાજાઘરિ ઘણૂં, હૂં ઘર નહિ છાડું તમનણૂં."
જાં લક્ષમણ મોકલાવી જાય ગંગાજલ પલ્હાણો રાય. ૩૩૦

૩૨૦—ખ-પૂર્વાર્ધનું બીજું ચરણ નથી.
૩૨૨—ખ-ગ—ઉત્તરાર્ધનાં ચરણો ઊલટાંસૂલટાં છે. ગ-'તહિ જાતાં' બદલે 'તમ્હ ઘર જાતાં'
૩૨૩—ખ-ગ—'પિંડ' ને બદલે 'જીવ.'
૩૨૫—ખ-'સ્વામી' ને બદલે 'રાજા.' ગ—'કહૂં' બદલે 'બોલ.'
૩૩૦—ખ-'પલ્હાણો' ને બદલે 'લાગો પાય.'

ગોખ હેઠિ દેખાડ જામ, હંસાનારી નિરખિ તામ;
ઇમિ કરતાં દિન આવા તેહ, હંસકુંઅરીસ્યું નયણે નેહ. ૩૩૧
આવી જાન કનોજહતણી, તિહાં હેમપાલખી દીસિ ઘણી;
તુરંગનો નવિ લાભિ પાર, કટકબંધ આવા અસવાર. ૩૩૨
ઇણિ પિરિ આવો ભીમકરાય, ત્રંબસેનરા સાહામૂં જાય;
આવી જાન, ઉતારા દીદ્ધ, મંડપમાહિ સજાઈ કીદ્ધ. ૩૩૩
લગ્નતણી વેલા હુઇ જિમ, વર ટોડિ જઇ ઊભો તિમ;
પુહૂખવાતણી સજાઈ કરિ, વિક્રમચરિત્ર તિહાં જોતો ફરિ. ૩૩૪
"જાણૂં નાવિ હંસકૂંઅરી, કસ્યા કાજિ હૂં ઊભો બારિ?"
પુરુષ એક તિહા પાસિ રહ્યો, વિક્રમચરિત્ર જઈનિ વીનવ્યોઃ ૩૩૫
"રાઊત! એક વાત મુઝ કરો, ઘડી એક ઘોડો ઝાગિ ધરો."
રાઊત ઘોડો સાહી રહ્યો, આપિ ગઢમાં જોવા ગયો. ૩૩૬
રાઊત મનમા વિમાસણ પડીઃ એ ઘોડો સુન્હિ ફોકટ જડો;
બચકિ બાંધ્યાં કાપડ ઘણાં, ખાંડાંખેડાં છિ તે તણાં. ૩૩૭
સોનાતણી પલ્હાણિ સાર, તેહેવો ગંગાજલ તોખાર;
વિમાસી મનિ કરો વિચાર, તા તે રાઊત થયો અસવાર. ૩૩૮
અસવાર થઇનિ જોયૂં જિમ, હંસાવલી પધારાં તિમ;
ઘોડો જોઇ વલગી પાગડિ, ઊંચી અંગ પ્રમાણિ ચઢિ. ૩૩૯
તેણિ રાઊતિ બાંહિ ધરી, ઘોડો ખેડુ આઘો કરી;
વર પુંહુખો જઇ બિઠો પાટિ, વાહિગ આવિ હંસા માટિ. ૩૪૦
વાહિગ કહિઃ મઝ આપૂં ચીર, હંસકૂંઅરી કોઈ લેઇ ગ્યો વીર;
પડો સોર સહૂ ઝાંખૂં થાય, હાહાકાર પડો ગઢમાંહિ. ૩૪૧

૩૩૨—ખ-'અસવાર' ને બદલે 'ઝૂઝાર.'
૩૩૬—ખ-'ગઢમાં' ને બદલે 'આગો.'
૩૩૭—ખ-ઉત્તરાર્ધનું બીજું ચરણ નથી. ગ—'ફોકટ' બદલે 'પાંસુ.' બગચિ, બચકી.
૩૪૦—ગ-'હંસા' બદલે 'કન્યા.'
૩૪૧—ખ-કડીનો ઉત્તરાર્ધ નથી.

ઈણિ કર્મિ મોહોટા ઘણા કર્મિં પડા સંસાર;
તેહેના પ્રાભવ સંભારિનિ જાવું પેલિ પારિ. ૩૫૦

ચઉપઈ

કર્મિં રામિ લીધો વનવાસ. કર્મિં દમયંતી છાંડિ આસ;
કર્મિં ભૂન્ન મછા તરિ, કર્મિં હરિશ્ચંદ્ર પાણી ભરિ. ૩૫૧
કર્મિં ચિત્ર કર્યાં વિનાસ, કર્મિં પાંડવ રહિ વનવાસ;
કર્મિં અરુણ પાંગલો થયો, કર્મિં રાવણ ગર્વિં ગયો. ૩૫૨
કર્મિં સાયર ખારૂં થાય, કર્મિં બલિ પાતાલિ જાય;
કર્મિં સહિસ યોનિ પામ્યો ઇંદ્ર, કર્મિં ખાંપણ લાગૂં ચંદ્ર. ૩૫૩
કર્મિં સંકર વહિ કપાલ, કર્મિ સીતા લાગૂં આલ;
કર્મિં યુધિષ્ઠિર જૂહારી થ્યૂં, કર્મિં કંસાસુર મારિઊં. ૩૫૪
કર્મિં બ્રહ્મા ભાજિ નિ ઘડિ, કર્મિં ઇંદ્રાસન ગડગડઇ;
કર્મિં સૂર્ય નહિ વિસરામ, કર્મિં દુઅ ન છાંડિ ઠામ. ૩૫૫
કર્મિં કામઘેનુ જો જાય, કર્મિ મરિ સહિસ્રાર્જુનરાય.
કર્મિં તારા વેચાણિ સરિ, કર્મઇ રોહીદાસ પાણી ભરિ. ૩૫૬
કર્મિં સગાલ સુખ વિમરિ, કર્મિં કુબ્ની અતિમલ ધરિ;
કર્મિં હઇયૂં આગિ એટાતણું, માયબાપ વિમાસિ ઘણૂં. ૩૫૭
કર્મિં પાંચાલી પાચે વરી, કર્મિં દુસાસન ઝૂંટિ ધરી·
કર્મિં સભામાહિ આણી તેહ, કર્મિં પટકુલ કાઢયાં છેહ. ૩૫૮

૩૫૦—ગ-પૂર્વાર્ધ બીજું ચરણ : 'કર્મિં' બદલે 'દુઃખિ.'
૩૫૧—ક–ખ—પદોની પંક્તિયોમાં હેરફેર છે. ગ—ઉત્તરાર્ધ : પ્રથમ ચરણ: 'કર્મિં ભાગાં મછાંતરિ.'
૩૫૨—ક-'વિસાસ' ગ—'વિલાસ.'
૩૫૩—ખ-'પામ્યો' ને બદલે 'થયો.' ગ-'પાતાલિ' બદલે 'પઈઆલિ.' 'ખાંપણ' બદલે 'લાંછન.'
૩૫૫—ખ-'સર્વ' ને બદલે 'બ્રહ્મા.'
૩૫૭—ક-ઉત્તરાર્ધના આરંભના શબ્દો ઘસાઈ ગયા છે.
ખ-કડી ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૫૯, ૩૬૦ તથા ૩૬૧ના ઉત્તરાર્ધ નથી.

કમિં પરીક્ષિતભૂપાલ, કમિં ઓડમાં પોઢિ કાલ;
કમિં ધન્વંતર સરખો જાણ કાલિ ડસ્યો નિ ગયા પરાણ. ૩૫૯
કમિં સનિ પાગલો પલિ, કમિં રુકમાંગદ ધરણિ ટલિ;
કમિં તુ અહિલ્યા સલા થઇ, કમિં રેવા કુંઆરી રહી. ૩૬૦
કમિં રાહુ કાયા વિણ હોય, કમિં કરિ તે ન કરિ કોય;
કમિં ઊછો તપ ભૂઝતણો, કમિં વિછોહ હુઓ કન્યાતણો. ૩૬૧

ગાથા

માહેસમદાસુર જે એહવા મ સરજે માનુખજન્મ;
આ જન્મમાં જે પ્રેહવા તેહ પ્રેહવા વિયોગ. ૩૬૨
કરવતડી કિરતાર જો ગિર મેલ્હત તાહારિ;
તો તું જાણત સાર વેદના વિછોહાતણી ! ૩૬૩

ચઉપઈ

હવિ હું હરજિં સબલું કરી, દેમદેમાઊર જોઉં ફરી;
ગંગાજમુનાં વહિ છિ જિહાં, એકમનો હું જાઉં તિહાં. ૩૬૪
જે ધરિ રાખ્યો આદર કરી તે મેહેલ્યં, નહિ દેખી સુંદરી !
જો લખમણ દેખસઇ નયણિ તો વાત કરીસ કિવિધિ વયણિ ? ૩૬૫
આજ મિલિ ઊસખીતૂં કોય તો મૂઝ જીવ્યં પ્રિમાણ હોઇ;
હય એક વેચતો ફિરઇ, કેના દ્રામ તે મૂલ જ કરિ ?" ૩૬૬

૩૬૦—અ-'કમિં સરપંચ વઢવઢિ.'
૩૬૧—ખ-કડી ૩૬૨, ૩૬૩વાળી ગાથાઓ નથી. અ—ઉત્તરાર્ધ : 'મૂઝ તણો' બદલે 'આવરો.'
૩૬૨—અ-'માહેસઆસુરજ સમા હે સમાન જંન્મ;
અહિજન્મ મહીરેમ અધિમ મહાવિયોગમ.'—આ પ્રમાણે ઉત્તરાર્ધમિશ્રિત અશુદ્ધ પાઠ છે.
૩૬૪—ખ—આ કડી નથી
૩૬૫—ખ-પૂર્વાર્ધ નથી.
૩૬૬—ખ પૂર્વાર્ધ : 'રચી' ને બદલે 'આણી'

એક મુદ્રડી વેચી રાય, કરવતતણી યાત્રાઇ જાઇ;
હરિહરવિધાતા હઈયિ ધરિ: દેજ્યે મઝ હંસાકુંઅરી. ૩૬૭
કનુજ્યધણી જે મંગલપુત્ર બીમકરાનં ભાગૂં ધરસૂત્ર;
ત્રંબસેનનો આદર સુણી લાવ્યો રાય જાન અતિધણી. • ૩૬૮
વાતિ કન્યા સુણી અતિરુપ, અતિઆદરસ્યું આવ્યો ભૂપ;
તે કુંઅરી રાયત્રબકતણી ગઈ રાજાભીમક અવગણી. ૩૬૯
જાણ્યૂં વર જાઇ બિઠો પારિ, આણી વાલિગ હંસા માટિ;
જાન સઘલી વિમાસણ કરિ: હંસાકુંઅરીનિ કો જણ હરી ? ૩૭૦
માન પાખિ ઊપમાને જાય તુ મનિ ચિંતવિ ભીમકરાય;
ઇમિ અણપરણ્યો જાઉં અસ્યો તુ વરપ્રવેસ તે હોસિ કિસ્યો ? ૩૭૧
ગોત્રજ આગલિ ગુરુ તેડીઈ કહી પિરિ છેહડા છોડીઇ ?
પુંહુખવાતણી સજાઈ હસિ, હંસા જોવા મહૂકો આવસિ. ૩૭૨
ઇમિ અણપરણ્યો જાઉં આજ તો મંગલરાનિ લાગિ લાજ;
પેલિ ભવિ મિ કીધૂં જસ્યૂં કાજ અમ્હારુ સીધૂં તસ્યૂં. ૩૭૩

ગાથા

વિરલા જાણંતિ ગુણા, વિરલા પાલંતિ નિધણાનેહા !
વિરલા પરકાજ્જકારણા, પરદુઃખિ દુઃખિયા વિરલા ! ૩૭૪

ચઉપઈ

ભીમક પેખ્યો ભવ મનિ ધરી, કરવતતણી સજાઈ કરિ;
પેલિ ભવિ મિ કીધૂં અઘોર, પાલિ હેડિયાં છેદ્યો છોડ! ૩૭૫

૩૬૭—ખ-ઉત્તરાર્ધ નથી
૩૬૮—ખ-કડી નથી.
૩૬૯—ખ-કડી નથી.
૩૭૦—ખ-પૂર્વાર્ધ નથી ઉત્તરાર્ધ : 'હંસાકુંઅરી તિ કુણિ જ વરી ?'
૩૭૨—ક-ખ- પંક્તિયો હેરફેર છે.
૩૭૪—ખ-આ કડી નથી.
૩૭૫—ખ—ઉત્તરાર્ધ : 'કિ મિ ભવ પિછિજૂં ભાગૂં ગોચર ? કિ મિ પાલિ હેડિ ખંડ ?'

"કિ મિ બ્રાહ્મણવાટ ઊદાળી લીદ્ધ ? કિ મિ મુખિમાંનૂં આપણૂં ન દીદ્ધ?
કિ પુહુરાતણૂં મિ નાપ્યૂં વ્યાજ? કિ મિ બિહિનિતણી ન આણી
લાજ ? ૩૭૬

કિ મિ ગોચર ભાંજી વાવી સાલિ ? કિ મિ ભર્યાં સરોવર ફેડી પાલિ?
કિ મિ રણ મેહેલ્યો સ્વામી આપણો ? કિ બાંધવ હણ્યો પાપ લાગો
ઘણો? ૩૭૭

કિ મિ બાલસ્ત્રીગૌહત્યા કરી ! કિ મિ નારી પિયારી પ્રાણિ હરી ?
કિ મિ ગોત્રગોહિરો કિઊં ? કિ ગોત્રી હણીનિ ગ્રાસ જ લિઉં ? ૩૭૮

કિ મિ દાણ આપવૂં ન દીધૂં ઘાટ ? કિ મિ અણપરણ્યા ઊદાડ્યા પાટ?
જાન મોકલૂં ધરિ આપણિ, તીર્થ કરવા જાઉં," રાજા ઇમ ભણિ.

"કરવત મેહેલાવા જાઉં સિદ્ધ, ડાહા સઘલા એક જ બુદ્ધ."
રાતિ વિચાલિ જોયો લાગ, રાજા ચાલ્યો ભણી પ્રાયાગ. ૩૮૦

પ્રથમ વાત બોલું વિસ્તરી, જે પરદારિ હંસા ઊતરી;
પાદાલો વીસાસિ વીસ્તરિ, ગંગાજલ કૂંઅરી સંચરિ. ૩૮૧

૩૭૬—ખ—ઉત્તરાર્ધ : 'નાપ્યૂં' ને બદલે 'દીધૂં.' ગ—આ કડી તથા ૩ રનાં ચરણો ઊલટાંસૂલટાં છે.

૩૭૭—ખ—ઉત્તરાર્ધ : 'બાંધવ' ને બદલે 'સહોદર.' 'કિ મિ સહોદર મારાં હામિ ?'

૩૭૮—ખ—ઉત્તરાર્ધનું પહેલું ચરણ : 'કિ મિ ગોચર ખેડિયૂં ?' બીજું ચરણ : 'હણીનિ' બદલે 'મારી' 'ગ્રાસ' ને બદલે 'રાજ.' ગ—ઉત્તરાર્ધ પ્રથમ ચરણ "કિ મિ ગોઠિ હેઠ કિઉં ?" બીજું ચરણ : 'કિ મિ ગોત્રજ માંહિ ગ્રાસ જ લિઉં ?'

૩૮૦—ખ—ઉત્તરાર્ધ : 'સામી ! તૂં કરનિ અમ્હારી સાર, અભિનવિ પામું હંસાનાર' ગ—પૂર્વાર્ધ બીજું ચરણ : 'ડાહાસાખ્યા એક જ બુધ્ધ.'

૩૮૧—ખ—નથી. ગ—પૂર્વાર્ધ બીજું ચરણ : 'પરદારે તાં કૂંઅરી હરી' ઉત્તરાર્ધ : 'પાદાતિ જર અમ વારી કરી.'

દૂહા

પાછલ બિઠો પાલ્હીગ, આગલિ હંસાનારી;
ગંગાજલ પલ્હાણિગ, જાનું પેલિ પારિ. ૩૮૨

ચઉપઈ

હંસા રલીઆયત પૂછિ ઘણું, "કંથ! વચન સૂણો મૂઝતણું"
નિસિ નાહ પ્રતિ પૂછિ વાત, "કહો વચન જિમ થાઉં સનાથ."૩૮૩
મૂઢ ન જાણિ બોલીભેદ, પાલ્હામિર વછૂટિ સ્વેદ;
નીસન નિદ્રા લહિરી ભરિ, હંસા હરિયાલી ઊચરિ. ૩૮૪

દૂહા

હંસા કહિ હરિયાલડી. "સાભલિ સાવિગુણ રાય!
નયણિ આવિ નિદ્રડી? જાગો નીઝોલા રાય! ૩૮૫
કરવિણુ કાયા દીઠ મિ, મુખવિણુ મોહોટા દંત;
વિણુ જીવિ જીવ ઊદ્ધરિ: કહો વિમાસી કંત! ૩૮૬
પહિલા ગૂથી ચોટલી, પછિ કીધા દંત;
પાણી નામિ બાધિગ: કહો વિમાસી કંત! ૩૮૭
પાણી કંઠિ રહિ કરિ, લિ પાણીનો અંત;
મુખપાહિ પૂંછડ વડું: કહો વિમાસી કંત! ૩૮૮
ગલિ જનોઈ, પૂંઠિ ચરણ, મસ્તક ઊપરિ દંત;
નિ હરિયાલી કર ગ્રહિ, શ્રવણ મોહાવિ કંથ! ૩૮૮+૧

૩૮૩ ખ—નથી. ગ—નાહ, નાથ.
૩૮૪ ખ—નથી.
૩૮૫—ક, ખ—ગ—ત્રણે પ્રતિઓમાં હંસાની પૂછેલી સમસ્યાઓનો ક્રમ ઊલટોસૂલટો છે.
૩૮૬—ખ—'કર' ને બદલે 'છાયા.' 'મોહોટા' ને બદલે 'દીઠા.' 'જીવ ઊદ્ધરિ,' 'જીવિ રહિ.' ખ—ગ—આ પછી ૩૮૯+૧ કડી છે.
૩૮૭—ગ—નથી
૩૮૮+૧—'ગ'માંથી લીધી છે.

એક તે દેઊલ દીઠું મિં, માહિ નીર ભરંત;
ત્રિહ સ્તંભ ઊપરિ રચ્યૂં: કહો વિમાસી કંત! ૩૮૯
ચાર ચનણુ, દોઈ નયણુ, તસ ઊઘાડા દંત;
વેણીસ્યૂં વેણી લહી કહો વિમાસી કંત! ૩૮૯+૧
૭ પગ દો લોયણા, પંખ પમારિ રહંત,
કાયાપાહિ સીર વઢૂં: કહો વિમાસી કંત! ૩૯૦
રાન વમતી સુંદરી, આપિ બાલકૂં આર;
તેહેના છોરૂ પરણીઈ સ્વામી! કરો વિચાર. ૩૯૧

શ્લોક

जाता शुद्रकुले जघान पितर जाता च तन्वी पुनः
संगं प्राप्य पितामहस्य जनकं याऽसूत या कन्यका ।
यया सा च भिता सदैव सकलं विश्व तया जीवितं
सा सर्वैरपि सेव्यते क्षितितले का नाम सा नायका ? ॥ ३९२
मुखे पुष्पं न गंधोऽस्ति कटि नेत्रे न लोचने ।
नीलग्रीवा न ईशोऽसौ कामी न योषिता नरः ॥ ३९३
कृष्णमुखी न मार्जारी द्विजिह्वा न च सर्पिणी ।
पंचभर्त्री न पांचाली यो जानाति स. पंडितः ॥ ३९४

પૂર્વછાયુ

નર ઊપરિ નર ચડો, નર કરિ કરિ લીધી નારી;
નારીઇ નર ફેરવ્યોઃ સ્વામી! કરો વિચાર. ૩૯૫
એક કાયા ત્રિહૂ કડકડે, તસ મુખિ મોહોટા દંત;
પગ છિ પણ માથિ પલિ: કહો વિમાસી કંત! ૩૯૬

---

૩૮૯ ખ—'કહો વિમાસી'ને બદલે 'મૂઝ દાખવિ' ૩૮૯+૧–'ખ' માંથી લીધી છે. 'ક'માં નથી ૩૯૦—ખ–'સીર'ને બદલે 'મસ્તક' ૩૯૦+૨—ખપ્રતમાંથી લીધી છે. ૩૯૧—ખ–નથી. અ–છે. ૩૯૨—ખ–ગ –નથી. ૩૯૩—ખ-ગ–નથી. ૩૯૪—ખ ગ—નથી. ૩૯૫—ખ–નથી ૩૯૬—ખ–ઉત્તગવ'. 'પગ નહિ પણિ પૂછડ વડૂઃ કહુ વિમાસી કંત!'

ફૂલ વિના ફલ દીઠ મિ, તે ખાધિ મરિ જંતિ;
તેણિ વૃક્ષે ચ્યાર લોયણાઃ કહો વિમાસી કંત! ૩૯૭
ખંભાયતથી નીસર્યાં નિ ઈડિર આધી રાત;
સીરોહી નિસિ પાછલી, પાટણિ ગયા પ્રભાતિ. ૩૯૮

ચઉપઈ

કંત ! બોલ હૂં કેતા કહું? વચના વચન સ્વામી! નવિ લહું;
ચૌદ વિદ્યા તુમ્હે જાણો સાર, ઊતર સિ ન આપો ભરતાર? ૩૯૯
કરિ વાત નિ બોલિ ગામ, નગરતણું નવિ જાણિ નામ;
હંમાવતી મનિ કરિ વિચાર, મઝ ઊતર નાપિ પ્રાણાધાર. ૪૦૦
મઝ કારણિ કરવનનિ કાજિ, મરવા જાતા હૂતા રાજ;
તે હૂં આવી તમ સવાત, ઊતર સિ નાપો મૂઝ નાથ? ૪૦૧
વિક્રમચરિત્ર મન હવો અંદોલ, મનમાં ઊપનો માયામોહ;
અસી નારી એહનિ ધણી, એ મોહોટો ઊજ્જેણીધણી. ૪૦૨
કિ મૂકયો માલવનો દેસ, કિ ન ગમી અમ્હારી વેસ;
નિદ્રા પરહરો જાગો રાત! દાતણ કીજે, થયું પરભાત. ૪૦૩
ઈમ કરતાં અજવાલૂં થયું, વાલી કોટ નિ પાછૂં જોયૂં,
ભૂત સરીખૂં દીઠો કાલ, પડી ફાલ તવ થઈ નિઢાલ. ૪૦૪
" અરે! કર્મ અમ્હારૂં કિયૂં, વર વરાસિ બીજૂં કો વર્યૂં;
હણિ હઈજિ દઢ કરી મન, કહિ દૈવ નિ કરિ રુદન. ૪૦૫
પાછૂં જોયૂં બીજી વાર તો મનિ વાત થઈ નિરધાર;
પડ્યો ત્રાસ જવ દીઠૂં વદન, કહિ દૈવ નિ કરિ રુદન. ૪૦૬

૩૯૭—ખ-ઉત્તરાર્ધ: 'તિણિ વૃક્ષે લાગિ ચ્યાર લોયણાં' ને બદલે 'તિણિ ભિચ્યાર લોયણાં. ૩૯૯—ખ-નથી. ગ-ઉત્તરાર્ધ: 'ભરતાર' ને બદલે 'પ્રાણઆધાર' ૪૦૦—ખ-'પ્રાણાધાર' ને બદલે 'ભરતાર.' ગ-પૂર્વાર્ધ: 'કરિ વાત નિ ટોરા જરિ, અંપનામ ન જાણિ સરિ' ૪૦૧—ખ-ગ નથી. ૪૦૨—ખ-નથી ૪૦૩—ગ-પૂર્વાર્ધ. 'મૂક્યો' બદલે 'ન ગમિયો' ૪૦૫—ખ નથી ૪૦૬—ખ-આ ૪૦૬ કડીથી ૪૩૦ કડી સુધી નથી ગ-નથી

રુદન કરિ ઊકસિ ઊર, મહાનદી જિમ આવિ પૂર !
નયણિ નીર ન માઈ ખરૂં, અરે દૈવ ! હવિ કિમ કરું ? ૪૦૭
યથા દૂધ ઊકાલિ ચઢિ, તથા હંસા હઇ ઊલટિ;
દમિ દેહ દુઃખ ઝૂરઇ ખરૂં, અરે દૈવ ! હવે સ્યૂં કરું ? ૪૦૮
તાલાવેલિ કરિ સુંદરી, જેમ પાણી પાખિ જલચરી;
એ અવતાર પાખિ સિ ન સર્યું, અરે દૈવ ! હવે સ્યૂં કરું ? ૪૦૯
વર વંસઇ કાં હૂં અવતરી ? વિક્રમચરિત્ર કા હૂં અનુમરી ?
કાં મિ મહિયરસુખ પરહર્યૂં ? અરે દૈવ ! હવે સ્યૂં કરું ? ૪૧૦
ગર્ભપાત સિ હૂઉં માતા ? જાણ્યાં સિ ઠઇ ઊપરાન ?
હવિ પ્રાણ કેહી પિરિ ધરું ? અરે દૈવ ! હવે સ્યૂં કરું ? ૪૧૧
સિર સસિ મઝી દિનકર ભાણ, જિમ સમુદ્રમાં પડિઉં વાહાણ;
તરતાં તડ ન લાભિ ખરૂં, અરે દૈવ ! હવે સ્યૂં કરું ? ૪૧૨
અરે કર્મ ! વીસાસિ ભલી, નાહ વિના નાખી એકલી !
સ્વામીતણૂં વચન સંભારું, અરે દૈવ ! હવે સ્યૂં કરું ? ૪૧૩
જે સાથિ મિસીનિ જમી, કરી વાત જે મનનઇ ગમી;
તે પાખિ દેહી કિમ ધરું ? અરે દૈવ ! હવે સ્યૂં કરું ? ૪૧૪
અરે સ્વામી ! સ્યાં કીધાં મિ અપરાધ, જે અસ્યૂં દુઃખ પડ્યૂં અગાધ;
સ્યૂં અઘોર પેલિ ભવિ કર્યૂં ? અરે દૈવ ! હવે સ્યૂં કરું ? ૪૧૫

૪૦૭—ગ-પૂર્વાર્ધ બીજું ચરણ 'જમ નદીમાં વડિ જલપૂર' ઉત્તરાર્ધ પહેલું ચરણ: 'માઈ' ને બદલે 'આવિઇ' ૪૦૯—ગ-નથી.

૪૧૦—ગ-આ પછી નીચેની કડી છે:—

"જેણિ દિવસિ મૂઝ ભિઇં બિંદ, માત્આર સિ ન પિધાં વિખહ ?
શીલવ્રત સિ ન આચર્યું ? અરે દૈવ ! હવાં સ્યૂં કરું ?"

૪૧૨—કડી નીચે મુજબ છે:—

"અરે સાર ન લિધી સમીનામૂ, માહાસમુદ્ર મિ કાઢ્યૂં વાહાણ,
તહિ સમીપે કાં ન નીસરું ? અરે દૈવ હવાં સ્યૂં કરું ?"

કિ મઝ વ્રતઉદ્યાપન રહ્યાં, કિ આરભી અધવચિ મૂકયાં;
અલૂણુંવ્રત સ્યૂં ન આચરૂં ? અરે દૈવ ! હવે સ્યૂં કરું ? ૪૧૬
કિ મિ માત વિછોહ્યા બાલ ? કિ મિ સતી ચડાવ્યાં આલ ?
કિ મિ કોઇં સરોવર ભર્યૂં ? અરે દૈવ! હવે સ્યૂં કરું ? ૪૧૭
કિ મિ પારકી થાપણિ હરી ? કૂડી સાખિ પિયારી ભરી ?
કિ પેલિ ભવિ પરધન હર્યૂં ? અરે દૈવ ! હવે સ્યૂં કરું ? ૪૧૮
કિ પરધન દેખી નવિ સકી ? કિ ચૂકી મદયૌવન થકી ?
કિ મિ દ્યૂતકર્મ આચર્યૂં ? અરે દૈવ ! હવે સ્યૂં કરું ? ૪૧૯
કિ મિ અહનિસિ પીડી સતી ? કિ ઘણી તાતિ મિ કીધી યતિ;
કિ મિ વાઢી પાખ પાખરૂં ? અરે દૈવ ! હવે સ્યૂં કરું ? ૪૨૦
કિ રસભરી ભાજી વેલિ ? કિ ફલભાર ઊપાડી કેલિ ?
કિ ફૂલ બિસતા વાઢ્યૂં તરૂ ? અરે દૈવ ! હવે સ્યૂં કરૂં ? ૪૨૧
કિ મિ છતિ ન પોખ્યૂં દેહ ? કિ નરનારીમાં પાડૂં છેહ ?
કિ ગાય વિછોહ્યા મિ વાછરું ? અરે દૈવ ! હવે સ્યૂં કરું ? ૪૨૨
કિ મિ વૃંદલ કીધૂં ભંગ ? કિ મિ ભાજી કરતાં સંગ ?
કિ દીપતેલ મિ સીર ધર્યૂં ? અરે દૈવ ! હવે સ્યૂં કરું ? ૪૨૩
કિ મિ ગોર ન પૂજી રંગિ ? કિ ઊથાપ્યા સિવનાં લિંગ ?
કિ સિવચર્ણોદક મસ્તકિ ધર્યૂં ? અરે દૈવ ! હવે સ્યૂં કરૂં ? ૪૨૪
કિ ગોચર ભાજી વાવી સાલિ ? કિ આપી ધરા લીધી ઉલાલિ ?
કરતા ધ્રત તાંહાં વિઘ્ન આચર્યૂં ? અરે દૈવ ! હવે સ્યૂં કરું ? ૪૨૫
કિ મિ ભાન્યૂં કરતા દાન ? કિ મિ વિપ્ર કર્યા ઊપમાન ?
ગાય વેચતાં માઠૂં કર્યૂં ? અરે દૈવ ! હવે સ્યૂ કરુ ? ૪૨૬
કિ મિ ભાજી તીરથઘાટ ? કિ મિ ઊથપ્યા ગોરે ટા ઘાટ ?
કિ મિ સત્ય વચન પરહર્યૂં ? અરે દૈવ હવે સ્યૂં કરું ? ૪૨૭

૪૧૬—ગ-ઉત્તરાર્ધ પ્રથમ ચરણ 'કિ મિ અસ્યૂં અણૂઝૂં આચરૂં ?' ૪૧૯—ગ-'દ્યૂતકર્મ' બદલે 'ધૂતપણૂં.' ૨૦—ગ પૂર્વાર્ધ બીજું ચરણ 'કિ પરનીત કરી અન્યાયિ'

કિ મિ વિપ્ર લગાડયા પાય? કિ મિ પાણી પીતી વાલી ગાય?
કિ મિ ગુરુવચન પરહર્યું? અરે દૈવ! હવે સ્યૂં કરું? ૪૨૮

દૈવ! દૈવ! કહી ટલવલું, નીર વિના મુખ સૂકૂં ગલું;
હંસા વિચારિ હૃદય મઝારિ: "હવિ હું રોજી તે ઉધારિ! ૪૨૯

લવણ્યા વાસ્યા વિહાણી રાતિ, અવર પુરુષ મૂઝ દેખિ જાતિ;
પિરિ કરી એહનિ પરહરું, યત્ન કરી જાતિ ઊગરું. ૪૩૦

હંસાવતી લક્ષણ બત્રીસ, હૈયામાહિ રાખી રીસ;
આગલિ આવ્યૂં એક જ ગામ, સરોવરપાલિ નિ ઉત્તમ ઠામ. ૪૩૧

હંસા કહિ: ઊત્તરીઅ ઇહા, આગલિ ભોજન કરસ્યૂં કિહા?"
અશ્વ ઊતરી હંસા રહિ, ઊભી પાલ્હા આગલિ કહિ: ૪૩૨

"વચન એક સાચૂં સાંભલુ, મન મૂકી મઝ સાથિ મલુ;
આ ઘોડા કેરો અસવાર કિહાં ગયો તે કહો નિરધારિ." ૪૩૩

"કિહિ કાઢિઊં: "સાચૂં કહું, છતી પોલિ બિઠો રહું;
એક અસવાર આવ્યો અતિ વલ્યો, તે ઘડી દોહોદખિ ઊભો રહ્યો. ૪૩૪

ચપલ ગતિ જોઇ દિસ ચ્યાર, જિમ પરનારી ઊપગિ જાર;
અમ આગલિ આણ્યો તોખાર, મિ ઊઠીનિ કીધૂં જૂહાર. ૪૩૫

તેણિ મઝનિ ઇમિ જ કહ્યો, 'માહારો સાથી ગઢમાંહિ ગયો;
વાગ વાજિ ધરુ જો તુમ્હે, સાથીનિ લેઇ આવું અમ્હે.' ૪૩૬

રાઊત ગયો મઝ આપ્યો તુરી, લોભિ માહારી મતિ જ ફરી;
મિ મનમાહિ વિમાસણ કરી: એ ઘોડો જાઉં હું હરી. ૪૩૭

થઈ અસવાર ચલાવૂં જિમ, તતક્ષણ તુમ્હે પધાર્યાં તિમ;
ચઢા વેગિ હકાર્યો તુરી, આપણ બેહૂ આવ્યાં નીસરી." ૪૩૮

૪૩૦—ગ–વિહાણી રાતિ' ને બદલે 'થયૂં પ્રભાતિ.' ૪૩૩—ખ–કડી આ ૪૩૩ થી ૪૩૯ નથી. ૪૩૫—ગ–પૂર્વાર્ધ: 'ગતિ' બદલે 'દષ્ટિ.' 'દિસ ચ્યાર' બદલે 'દસદિશિ." 'જાર' બદલે 'મોહ.'

હંસાવતી હઇંઇ ગહિગહિઃ 'અરે દુષ્ટ! મૂઝ કા છેતરી?'
દૈયામાહિ ન માઇ તાપ, સરલિ સ્વરિ કરિ વિલાપ! ૪૩૯

પૂર્વછાયુ: રાગ ગોડી

"હૈ! હૈ! દૈવ! નિ સ્યૂં કર્યૂ? આમ કા નાખ્યા હો રાનિ?
કનક મોહાવ્યૂ રે કાગનિ! માણિક્ય મીનીનિ કાનિ! ૩૪૦
રુદન કરે રે હસાવતી, કૂઅરિ કરિ રે વિલાપ;
પીળ પરદાગિ છેતર્યો, કેહી પિરિ રાખું રે આપ? ૪૪૧
રુદન કરે રે હંસાવતી!

નિર્મલે કુલમા હું ઊપની, કર્મે દીધી ઊપરાટિ;
સ્યાંસ્યા દુઃખ રે મઝ સાભરિ, દૈયડા! હવિ સિ ન ફાટિ? રુદન. ૪૪૨
સરીરમાહિ મગડી બલિ, ચિહૂ પક્ષિ લાગી રે આગિ!
દેહ પડિ દુઃખ વીસમિ, ધરતી! દેજે રે માગ! રુદન. ૪૪૩
અગ્નિ અભિતર ઊછલિ, હઈડિ લાગી રે ઝાલ!
જિમ પય ઊકલતૂં રે ઊલટિ, ઊપરિ વાધી રે ઝાલ! રુદન. ૪૪૪
હંસાહૈયડૂં ઈમ ઊલટિ, જિમ નદી આવિ રે પૂરિ!
વિક્રમચરિત્ર વિછોહિયા! નિ મહિયર મેહેલ્યૂં રે દૂરિ! રુદન. ૪૪૫
મહિયરમાંહિરે માલ્હતી, રમતી સહિયર સાથિ;
મનસ્યૂં માડી રે ભોલાવતા, ઈમિ નીગમતા દિનરાતિ! રુદન. ૪૪૬
મૂઝ મુખ માડી નીહાલતાં, કહિતાં કૂઅરીસોભાગ;
પુરુષ પનોતો કો પામસિ જેહનૂં હોસિ રે ભાગિ! રુદન. ૪૪૭
લખ્મણ કહિ તા પરણાવીઇ નિ દાજી કહિતાં રે નાથ;
આ રતન પરઘરિ દીજ્યે તો દિન કેહી પિરિ જાય? રુદન. ૪૪૮
કહિતાં નૃપતિ ન પામીઇં, લેહેતાં હંસાનૂં રે નામ;
પરઘરિ જાસિ રે પદમિની, કેહી પિરિ રહિસ્યૂં રે સ્વામ! રુદન. ૪૪૯

૪૩૯—ખ-નથી. ગ-'ઉત્તરાર્ધ': 'સરલિ સ્વરિ' બદલે 'સરવે સાદે.'
૪૪૦—ખ-કડીઓ ૪૪૦ થી ૪૭૦ નથી. ૪૪૩—ગ-ઉત્તરાર્ધ: 'વિસમિ' બદલે 'વિસરિ.' બીજું પદ: 'માતા ધરતી! માગ.'

મહિયર મેહેલી નીસરી, કાંઈ ન સીધું રે કાજ!
પુહોક ન આધો હાથિ બલી, રાત્રંબક લાગી રે લાજ. રુદન. ૪૬૧
ટીલડું બિહૂં રે તાતનિ, ચોખિ કુલિ લાગી રે લાખ;
માચી બિહા રે મૂઝ થકી, આંપણુ લાગૂં રે સાખ! રુદન. ૪૬૨
મિ મન જાણૂં રે માહારિ ધર્મ ન કીજિ રે લોપ;
જે વર પહિલૂં રે આદર્યો તે કિમ કીજિ રે લોપ? રુદન. ૪૬૩
હંસા હઇઉં ઇમિ ઊલટિ, યમ સાયર વાધિ વેલિ;
સહી કો સાચૂં રે જાણજ્યો, એ કારણ લાગૂં રે કેલ. રુદન. ૪૬૪
ચિહૂ પક્ષ સૂધી રે પદમની, જેહેવું ગંગાનૂં તોય;
લાંછન લાગૂં રે લાછિનિ, હવિ કર્મ કરિ તે હોય. રુદન. ૪૬૫
યત્ન કરું હવિ સૂં લવું? જેણી પિરિ રાખું રે જાતિ;
દિવસ થયો કો દેખસિ, તે વાત જસિ ખંલાતિ. રુદન. ૪૬૬
રુદન કરિ હંસાવતી, કૂંઅરી કરિ વિલાપ;
પીઉ પરહારિ છેતર્યો, કેહિ પિરિ રાખું રે આપ? રુદન. ૪૬૭
સુખિયા! ગર્વ રખિ કરો, દુઃખિયાં! મ ધરસ્યો રે શોક;
કીધાં કર્મ ન છૂટિયે, ઇમિ જાણી આણો સંતોષ. રુદન. ૪૬૮
હંસા હૈયૂં દૈઢૂં કરી ધારણિ રાખૂં રે અંગ;
દુઃખ પૂઠિ સુખ પામીઈ, જુ તૂઠે સંકરગંગ. રુદન. ૪૬૯
સત્ય ન ચૂકી રે સાધવી, પોહોતી મનની રે આસ;
પતિસુખ પામી પદમિની કહે મદસૂદન વ્યાસ. રુદન. ૪૭૦

ચઉપઈ

હંસાવતી મનિ છાંડ્યો શોક, રુદન કરું તો દેખિ લોક;
મુખ ધોઇનિ ઊભી રહિ, પાહાલા આગલિ હંસા કહિ. ૪૭૧

૪૬૪—ગ-પૂર્વાર્ધ નથી. ઉત્તરાર્ધ: 'લાંછન લાગૂં રે લાંછનિ કર્મ કરિ તિ હોય.' ૪૭૦—ગ-' સાધવી ' બદલે ' સુંદરી.'

આપા ટંકા હેમના સાત, " જાઉ પાહાલા ! તુમ્હે લાવો ભાત. "
પાહાલો તો નગરમાં જાય, બચકિથી કાઢી કલાય. ૪૭૨
પિહિરૂં પુરુપતણો સણગાર, રુપતણો નવિ લાભિ પાર;
આદું ખેડું અચાસણ લીદ્ધ, તવ પલ્હાણી ગાઢેરી કીદ્ધ. ૪૭૩
ગંગાજલનિ લાગી પાય, ગંગયમુનાસંગમ જાય;
પાય પાગડિ થઈ અસવાર, ભવિભવિ વિક્રમચરિત્રભરતાર ૪૭૪
પૂર્વ દિસિ કીધૂં પઈયાણુ, જહીં ઊગમતો દીસિ ભાણુ;
પવનવેગ તુરી સંચરિ, દિનદિન દેસાઊર સંચરિ. ૪૭૫
ઇમિ કરતા દિન ગયા બિચાર, મહાવનમાહિ ગયો તોખાર;
ઊંચા પર્વત, વિસમા ઠામ, તિહા કહીં નવિ દીસિ ગામ. ૪૭૬
રાનવગડ નિ ડંડાકાર, વિસમા વાઘ કરિ ખૂંખકાર;
હસાનં દઇઊં ગહિગયું, "અરે દૈવ ! હવિ કિમ કરું ! " ૪૭૭
ગંગાજલ વેગિ દડવડિ, પડધાઈ પર્વત ગડગડિ;
નાકફરેરું ઈણિ પિરિ કરિ, ત્રાઠો સિંહ પાછા પગ ભરિ. ૪૭૮
ઇમિ કરતાં વનિ થયૂં અસૂર, માહાવનમાં આથમિઊ સૂર;
જોતા કહીં નવિ સૂઝિ વાટ, કૂંઅરી અંગિ ધરિ ઊચાટ. ૪૭૯
આવ્યૂં એક સરોવર સાર, વૃક્ષતણો નવિ લાભિ પાર;
વારૂ વડ અનોપમ ઠામ, તિહા હંસા કીધો વિસરામ. ૪૮૦
આગલિ અશ્વતણો આધાર, હઇડામાહિ શ્રીવિશ્વાધાર;
પદ્મનાભનું ચિંતન કરી વડનિ ચડિ બિઠી ઊતરી. ૪૮૧

૪૭૨—ખ-આ કડી નીચે મુજબ છે:—
'લો દ્રામ લીઈ આવો ભાત, હેમટકા આપા છિ સાત.
જાવ પાલો ગામમાંહિ જાય, તાંહાં......છોડી કલાય.'
૪૭૫—ખ-કડીઓ ૪૭૫ થી ૫૫૬ નથી. ગ-' પઈયાણુ બદલે ' પર્યાણુ.'
૪૭૬—ગ-ઉત્તરાર્ધ: ' તિહાં કહીં.' ને બદલે ' ચાહો પક્ષિ.'
૪૮૧—ગ-ઉત્તરાર્ધ: 'ઊતરી' બદલે 'સુંદરી.'

તેણિ વડિ ગરુડપક્ષીનો વાસ, બિઠો કરિ છિ લીલવિલાસ;
ચ્યાર પુત્ર તેહેનિ વિખ્યાત, ચિહૂ દિસિકેરી લાવિ વાત. ૪૮૨

પુત્રનિ પિતા કરિ આદેસ, ઘણા દિવસ વહી ગયા પ્રદેસ;
તીણિ રાતિ ઊલટ ભરિ, ચ્યારે પુત્ર પધાર્યા ઘરિ. ૪૮૩

માતપિતાનિ ચરણે નમ્યા, પ્રણામ કરીનિ વડ વીસમ્યા;
"વડા પુત્ર!" પૂછિ ખગરાજ, "કેહિ દિસિથી આવ્યા આજ?" ૪૮૪

"હૂં આવ્યો ઊજેણી ભણી, તિહા વિક્રમાદિત્ય નરવીર ધણી:
તેહેની આણ પ્રવર્તિ જિહા, દુખ્યદારિદ્ર નવિ દીસિ તિહા. ૪૮૫

રાણી એક તણિ રાજાન, સત્યવતી તેહેનૂં અભિધાન.
પુત્ર ભણિ, "સાભલ તાત! તે ઘરિ દુઃખ પડ્યૂં જીનપાત. ૪૮૬

તે રાણીનિ હૂતૂં પુત્ર, તેહેનૂં નામ વિક્રમચરિત્ર;
સોલ વરસ અંતેઉરમાહિ, ચોદ વિદ્યા ભણાવ્યો રાય. ૪૮૭

એક વાર દીઠો રાજાન, અતિ આનંદ્યો હર્ષ નિધાન;
કન્યા સોધાવિ પદમની, એ વર સમોવડિ ભામિની. ૪૮૮

રાજાનિ રઢિ લાગી હોડ, મૂઝનિ છિ તે વહૂનો કોડ;
ત્રંબાવતીઇ ગયો પરધાન, ત્રંબસેન ભેટ્યો રાજાન. ૪૮૯

તેહેનિ ઘરિ છિ કન્યા સાર, તેસ્યૂં લગન કર્યૂં નિરધાર
અવધિ કરી માસદહાડા તણી મંત્રી આવ્યો રાજા ભણી. ૪૯૦

ઊજેણી જઈ પોહોતો ભલો, વિક્રમાદિત્યનિ આવી મલો;
દિવસ ઘણેરા લાગા વાટ, રાજાનૂં મન ભાજૂં નાટ. ૪૯૧

તવ તેહેનિ દીધૂં ઊપમાન, રાજછેહ કીધો પરધાન;
રાજાનિ નવિ છાંડી રીસ, તેતલિ દિનૈ વહિ 'ગ્યા' ત્રીસ. ૪૯૨

૪૮૨—ગ-પૂર્વાર્ધ બીજું ચરણું: 'બિંઠા' મંદિર કરિ નિવાસ.' ૪૮૭—ગ-ઉત્તરાર્ધ: 'સોલ વરસ' બદલે 'ચૌદ વરસ.' ૪૮૮—ગ-'હર્ષ'-નિધાન' બદલે 'બુધ્યનિધાન.' ૪૯૧—ગ-ઉત્તરાર્ધ: 'વાટ'ને બદલે 'માટ.'

તે કન્યાનિ વિરહિ કરી તે વર ગ્યોછિ નીસરી;
તેહેની મા અતિ કરિ વિલાપ, કૂંઅરનિ સોધાવિ બાપ. ૪૯૩
સોધ્યાં ગઢમંદિરપ્રાકાર, સોધ્યા પાખલિ પોલિપ્રકાર;
સોધ્યા મઢમેઢીમાલિયાં, સોધ્યાં ગોખિ જડિત જાલિયાં. ૪૯૪
સોધ્યાં અંતેઊરીનાં ઠામ, સોધાવ્યાં રાઊતનાં ગામ;
સોધ્યાં ગોગજ નિ ગોઝારં, સોધ્યા મુહુલક ઈસી નિ ચ્યાર. ૪૯૫
સોધ્યાં પાખલિ ફરતાં પરાં, સોધ્યાં તાલિમખાનાં ખરાં;
સોધ્યાં મોહોર મસાણી તણાં, સોધ્યાં બંદીજન ભામણા. ૪૯૬
સોધ્યો પરધો નિ પરધાન, સોધ્યાં પાખલિ ફરતાં રાન;
સોધ્યાં નગર નદીતટ બેટ, સોધ્યાં વનગહ્વરનગઍટ. ૪૯૭
સોધ્યાં પુરપાટણપ્રાસાદ, સોધ્યા યતિતપી આમર્યાદ;
બ્રહ્મચારીયોગીની ગુફા, સોધી સવિ પર્વતની શિખા. ૪૯૮
સોધ્યા ગઢમંદિરપોસાલ, સોધ્યા દેઊલ દસ દિકપાલ;
સોધી સિવસાલા સમસાન, સોધ્યાં આદિસક્તિનાં ઠામ. ૪૯૯
સોધી વાડી નિ વાવરા, સોધી જડ વડકેરી જટા;
સોધ્યા અરહટ નિ આરામ, સોધ્યાં વિકટ વિસમાં ઠામ. ૫૦૦
ઈમ સઘલિ સોધાવૂં સહી, કૂંઅરકેડિ ન લાભિ કીહી.
સત્યવતી સરલ સ્વરિ રોય, ઊપરિથી અંતેઊરી જોય. ૫૦૧
રાણી સહૂ રાખવા જે મિલી ત્રણિસે નિ સાઠિ આગલી;
અબલાના ઊધસ્યાં મન, રૂદિ કૂટિ નિ કરિ રુદન. ૫૦૨
રાજા ચાલી આવ્યો બારિ, સંતોષી રાખી સવિ નારી;
સહૂકો નારી અવાસિ ચડી, રાનિ વાત વીસારિ પડી. ૫૦૩

૪૯૫—ગ-'ગોગજ' નિ 'ગોઝાર'ને સ્થળે 'ગોમટ નિ ગોમાર.' ૪૯૬—ગ-પૂર્વાર્ધ: 'ફરતાં પરા' બદલે 'ફરતાં ગામ.' "તાલિમખાનાં ખરાં" બદલે 'નદીતટ નામ.' ઉત્તરાર્ધ: "સોધ્યાં ગોપ્ય અગોચર તેહ, સોધ્યાં વનગોચર તિ જેહ" ૪૯૭—ગ—નથી. ૫૦૩—ગ—ઉત્તરાર્ધ: ચરણ ઊલટાસૂલટી છે.

સુંભનિસુંભતણા બલ ઘણા, ઊજડ નયર કર્યાં સુરતણા;
તેહેતણો કીધો સંહાર, ત્રિભુવન વર્ત્યો જયજયકાર. ૫૧૬
સૂરયરાયનિ તૂઠી જહીઈ, સપ્તસતી તો માન્યા તહીઈ;
બ્રહ્માવિષ્ણુસિવ તેહેનિ ધ્યાઈ, સકલ વિશ્વની કહીઈ માય." ૫૧૭

વિપ્ર વદિ "રાણી' સાંભલો, જો વિશ્વાસ હુઇ અમતણો;
તો આરાધો એકમના થઇ, વિક્રમચરિત્રસુત મિલસિ સહી." ૫૧૮
સત્યવતીઇ વ્રત આચર્યૂં, અન્નનીર અહિનિશિ પરહર્યૂં;
પુત્ર ભણિ "સાભલો તાત' હૂ આવ્યો તિ દિસિનિ વાત." ૫૧૯

બીજાનિ પૂછિ ખગરાજ. "કેહી દિસિથી તુમ્હે આવ્યા આજ?"
"હૂં આવ્યો પશ્ચિમ ગુજરાતિ, વાત અસંભવ છિ અમ તાત! ૫૨૦
વડી વેલાઊલ ત્રબાવતી, ત્રબસેનરાજા ભૂપતિ;
હંસકુઅરી તેહેનિ બેટી થાય, તે દીધી કનુજહ રાય. ૫૨૧
કન્યા હૂતિ રૂપનિધાન, અતિઆનંદસૂં આવી જાન;
સેન્યા છત્રચમરઝમકાર, આવ્યા ભડ ભૂપતિભૂપાલ. ૫૨૨
જાન ઊતારી સાયરગેટ, વર રાખ્યો લઇ મંડપ હેઠિ,
અર્દ્ધબિંબ સુર આથમિ, લગનતણો તો હૂર્ણો સમિ ૫૨૩
રાણી મિલી કરિ પુર્હ્ણખણા, અનેક પિરિ હૂઈ પેખણા;
અર્ધ કરી બિસાર્યો રાય, ત્રબસેનરાય પખાલ્યો પાય. ૫૨૪
પાખલિ ભાટ કરિ જયકાર, વિપ્રતણો નવિ આવિ પાર;
અનેક છત્રપતિ ઊભા રહ્યા, કન્યા જોવાનિ ગઢમા ગયા. ૫૨૫

ઊલટભેર સજાઈ કરી, તેતલિ કુણિ કન્યા હરી;
કન્યારથાનક આવી દસી, મંડપમાહિ પડિઉ ત્રાસ. ૫૨૬
વરરાજા પાછૂ ઊહિઉ, છાડી પાટ ઊતારિ ગયૂ,
મોહોટૂં દુખ પડૂં મહારાજ, વડા માણસમા લાગી લાજ. ૫૨૭
રાજમાહિ મહૂ ઝાખૂ થાય, કુંઅરીનિ સોધાનિ ગાય.
ઘર, પુર, મંદિર, મેહેલ, અવાસ, વનવાડી નિ ઊવટ વાસ. ૫૨૮

સત્યવતી કેરો પરિવાર, તેહેનિ દુઃખ પડ્યું અપાર;
વિપ્ર એક દીઠું આવાસિ, જાણિ ઊતરી આવ્યો આકાસિ! ૫૦૪
તેણિ અતિપ્રસસા કરી, સીખામણ બોલ્યો વિસ્તરી;
હરિશ્ચંદ્રરાજાની કથા તે વિસ્તરી બોલ્યો તથા ૫૦૫

દમયંતી નિ વીતું નવરાય, તેહતણું બોલ્યો. મહિમાય;
ગાધારીનિ સુ સૂત હતા, બીમિ મારી ચૂર્યા જીવતા. ૫૦૬
માતપિતાનિ વીતૂ અત્ય, શ્રવણ હણ્યો રાજાદશરથ;
બ્રહ્મસ્રાપનો મોહોટો રોગ. રાજા પામ્યો પુત્રવિયોગ; ૫૦૭

શ્રીભાગવતનૂં સમૂલૂં હતૂ, તે રાણી આગલિ નિશ્ચિ કથ્યૂં;
સત્યવતી રાણી ઇમિ વદિ, " માહાદુઃખ છિ તે મૂઝનિ રદિ ૫૦૮
વાડવ! તુમ્હનિ લાગું પાય, કાંઇએક ઊત્તમ કહો ઊપાય;
જેણિ પ્રકારિ મહાદુઃખ ટલિ, વિક્રમચરિત્રસૂત વહિલો મલિ." ૫૦૯

વલતો વાડવ કરિ વિચાર, સઘલી સેવામા જે સાર.
"સત્ય સનાતન હૈયડિ ધરો, આદિભવાનીનૂં વ્રત કરો. ૫૧૦
પૂર્વિં જેણિ સેવી સિવા તેહેનિ પુત્ર હૂવા અભિનવા,
નવરાત્રિની માડી સેવ તેહેનો પાર ન જાણિ દેવ ૫૧૧

કરો ઊપવાસ અનિ જાગ્રણ, કાલી ઊપરિ રાખો મન્ન;
દીપ, દાન નિ પ્રાતઃસ્નાન, દિનદિન કરજ્યો ચઢતિ ધ્યાન. ૫૧૨
આઠ ઉપવાસ નિ નવમી રાત્રિ, સકલ હોમ કીજિ પરભાતિ;
માઘ ચૈત્ર નિ અશ્વનતણા તેહેના મહિમા છિ અતિઘણા. ૫૧૩

અત્રનારી અનુસૂયા નામ, રેવાતટ કીધૂં તપધ્યાન;
આદિસક્તિની કીધી સેવ, તેહેનિ ઊદરિ હૂવા ત્રણિ દેવ. ૫૧૪
મધુકૈટભ જાં માર્યો જેહ, વિધાતાનિ તુઠી તેહ;
મહીસાસુરનો ફેડ્યો ઠામ, સમસ્ત દેવના કીધા કામ. ૫૧૫

૫૦૭—ગ-'રોગ' બદલે 'સોગ !' 'પુત્રવિયોગ' બદલે 'ત્રયવિયોગ.'
૫૧૪—ગ-ઉત્તરાર્ધ: 'તેહેનિ પુત્ર હૂવા ત્રયદેવ.'

સુંભનિસુંભતણાં બલ ઘણાં, ઊજડ નયર કર્યાં સુરતણાં;
તેહેતણો કીધો સંહાર, ત્રિભુવન વર્ત્યો જયજયકાર. ૫૧૬
સુરયરાયનિ તુઠી જહીઈ, સપ્તસતી તાં માન્યાં તહીઈ;
બ્રહ્માવિષ્ણુસિવ તેહેનિ ધ્યાઈ, સકલ વિશ્વની કહીઈ માય." ૫૧૭
વિપ્ર વદિઃ "રાણી ! સાંભળો, જો વિશ્વાસ હુઇ અમતણો;
તો આરાધો એકમનાં થઇ, વિક્રમચરિત્રસુત મિલસિ સહી." ૫૧૮
સત્યવતીઇ વ્રત આચર્યું, અન્નનીર અહિનિશિ પરહર્યું;
પુત્ર ભણિઃ "સાભલો તાત ! હું આવ્યો તિ દિસિનિ વાત." ૫૧૯
બીજાનિ પૂછિ ખગરાજઃ "કેહી દિસિથી તુમ્હે આવ્યા આજ ?"
"હું આવ્યો પશ્ચિમ ગુજરાતિ, વાત અસંભવ છિઅમ તાત ! ૫૨૦
વડી વેલાઊલ ત્રંબાવતી, ત્રંબસેનરાજા ભૂપતિ;
હંસકુંઅરી તેહેનિ બેટી થાય, તે દીધી કનુજહ રાય. ૫૨૧
કન્યા હુતિ રુપનિધાન, અતિઆનંદસ્યું આવી જાન;
સેન્યા છત્રચમરઝમકાર, આવ્યા ભડ ભૂપતિભૂપાલ. ૫૨૨
જાન ઊતારી સાયરએટ, વર રાખ્યો લઇ મંડપ હેઠિ;
અર્દ્ધબિંબ સુર આથમિ, લગ્નતણો તાં હૂઉ સમિ. ૫૨૩
રાણી મિલી કરિ પુહૃંખણાં, અનેક પિરિ હૂઈ પેખણા;
અર્ઘ કરી બિસાર્યો રાય, ત્રબસેનરાય પખાલ્યો પાય. ૫૨૪
પાખલિ ભાટ કરિ જયકાર, વિપ્રતણો નવિ આવિ પાર;
અનેક છત્રપતિ ઊભા રહ્યા, કન્યા જોવાનિ ગઢમા ગયા. ૫૨૫
ઊલટભેર સજાઈ કરી, તેતલિ કુણિ કન્યા હરી;
કેન્યારયાનક આવી દસી, મંડપમાહિ પડિઊ ત્રાસ. ૫૨૬
વરરાજા પાછું ઊઠિઊ, છાડી પાટ ઊતારિ ગયું;
મોહોટૂં દુઃખ પડું મહારાજ, વડા માણગમાં લાગી લાજ. ૫૨૭
રાજમાહિ મહૂ ઝાંખ્યૂં થાય, કુંઅરીનિ સોધાવિ ગયઃ
ઘર, પુર, મંદિર, મોહોલ, અવાસ, વનવાડી નિ ઊવટ વાસ. ૫૨૮

ગરુ ગુફા નિ ગહ્વરગિરિ, ચોરાચહુટાં જોયાં ફરી;
ઇમિ સઘલિ સોધી કૂંઅરિ, કો ન જાણિ કોણિ હરી. ૫૨૯
ત્રંબસેનનિ લાગી લાજ, ખાંપણ લાગૂં સઘલી સાખ;
ભીમકરાનો ભાગો મોડ, જિમ હણ્યો તરૂઅરનો છોડ. ૫૩૦
ક્ષણિક્ષણિ તેહનૂં તન આવટિ, પૂનિમથૂ જ્યમ સસિહર ઘટિ;
નગરમાહિ હૂતો રંગ, ઘરિઘરિ પડિઉં મોહોટો ભંગ. ૫૩૧
ટોલિ મલિયા ઠાકુર સવિ, ભીમકરાજાનિ પ્રીછવિ;
રાનૂં મન ન આવિ ઠામિ, 'હૂં પાછો નવિ આવું ગામિ.' ૫૩૨
તે કન્યાનિ વિરહિ કરી, તે રાજા કહીં ગયો નીસરી."
ગરુડપુત્ર પ્રણમ્યા પગતાત, દિસિ આપણી નિવેદી વાત. ૫૩૩
"ત્રીજા પુત્ર! કહો તમ્હતણી, "હૂં આવ્યો કનોજહ ભણી;
તિહાં મંગલ મોહોટો માહારાજ, તેહેનિ લાગૂં લાંછન આજ. ૫૩૪
પુત્રતણિ પરણેવા કાજિ, અતિઊછાહ કર્યો માહારાજ;
ત્રંબાવતીઇ પોહોતી જાન, ત્રંબસેને બહૂ દીધાં માન. ૫૩૫
લગ્નરાશિ વર ટોડિ રહ્યો, તેતલિ કો કન્યા લેઇ ગયો;
વાત સાંભલી મંગલરાય, વિરુઈ વાત તે વેહેલી જાય. ૫૩૬
તેહેનો સોક ન જાઇ કહ્યો, લાગી લાજ નિ કૂંઅર ગયો;
ઇમિ અસુભે ભરિ જાન, જિમ દાધૂં આવિ સમસાનિ. ૫૩૭
રાજદ્વારિ કરિ સહૂ સોક, જિમ મુખદર્શન આવિ લોક;
મુઆતણો તાં મારગ એક, ગ્યાનૂં દુઃખ ન આવિ છેક. ૫૩૮
તે રાજાનિ માહાદુઃખ પડૂં, ઘણૂં ગહન આવિ હઇડિ ચડૂં;
તેહતણિ છિ પ્રોહિત એક, તેણિ વચન કહ્યાં વિવેકઃ ૫૩૯
"રાજ! કહૂં અમારૂં કરો, અસોકવ્રત વેગિ આચરો;
અશ્વન સુદિ તેરસિનિ દિન, માંડો વ્રત નિ છાંડો અન્ન. ૫૪૦

૫૨૯—ગ-'ગરુ' બદલે 'ગુહ.' ૫૩૪—ગ-ઉત્તરાર્ધ: બીજું ચરણ 'તેહેનિ કેહેવી લાગી લાજ.' ૫૩૬—ગ-'વિરુઇ' બદલે 'વરવી.' ૫૩૮—ગ-ઉત્તરાર્ધ નથી.

મૂરખ કેરી દેહી અસી, દીવા વિના જ્યમ મંદિર નિસિ;
નર વિના નારી સતી યથા પુત્ર પાખિ ઘર સનૂં તથા. ૫૫૧+૧
એહેવો જાણી રા ગયો પ્રયાગ મનમાહિ આણી વૈરાગ;
તજી રાજ ત્રિવેણી ગયો, કરવત મેહેલાવા સજ થયો. ૫૫૨
આકાસવાણી તવ ઈમ હવીઃ "મ કરિ ઘાત તુઝ જીવતણી;
ધર્મપુત્ર તૂં કરિ રાજન! વિણખૂટિ કાં કાઢિ પ્રાણ?" ૫૫૩.
તે રાજા પાછો ઘરિ ગયૂં, "ગરુડ ભણિ હૂં આંહાં આવિઊં;
"પૂરવ દિસિ કેરી એ વાત, તે સાંભલી હૂં આવ્યો તાત!" ૫૫૪
પિતા આગલિ જે કૂંઅર ભણિ, વડ તલિ બિઠી કૂંઅરી સુણિ;
હવૂં પ્રભાત, પલ્હાણ્યો તુરી, ઘોડા ઊપરિ ગઈ નીસરી. ૫૫૫
કૂંવરી હઈઇ વિમાસિ વાત, હાકી નહિ રહિ માહારી જાતિ;
જઈ કરવત મેહેલાવું આજ, તો કાંઈ આગલિ સીઝિ કાજ. ૫૫૬
પ્રાયાગિ જઈનિ કીધૂં સ્નાન, બ્રાહ્મણનિ બહૂ દીવા દાન.
દાન દેઈ જઇ ઊભી રહિ, "માથે કરવત મેહેલો" કહિ. ૫૫૭
તીહાં બ્રાહ્મણ પલિયા દસવીસ, એ લઘુ કૂંઅરનિ છિ રીસ;
એક ઊજાણો રાજા ભણિ, અમ્હનિ આપો વધામણી. ૫૫૮
એક રાજકૂંઅર અતિરળીઆમણો, અર્થહેમ તેહેનિ અતિઘણો;
ઊતાવલો તે આવ્યો ગંગ, વેણીમાહિ પખાલૂં અંગ. ૫૫૯

૫૫૨—કખ-'ત્રિવેણી' ને સ્થાને ગમાં 'વેણીમાંહિ' ૫૫૫—ગ-કડી નીચે મુજબ છે 'હંસા હઈઇ આવી વાત, ઈમ કરતાં તિ થયૂં પ્રભાત;
થઇ અસવાર હકારો તુરી પ્રયાગમાંહિ ગઈ સુંદરી.'
૫૫૭—ખ-ગ-આ કડી નીચે મુજબ છેઃ-
'પુહુતી જઇ પ્રયાગગઝારિ બ્રાહ્મણ વેદન્ત અલ્ંકારી;
દેઇ ધન જવ ઊભી રહિ 'માથિ કરવત મેહેલુ' કહિ.
૫૫૮—ખ-ગ-'બ્રાહ્મણ'ને બદલે 'માણસ' 'લઘુ' ને બદલે 'વાધ.' ગ-'ઊજાણો' બદલે 'તિ ગયૂં.' ૫૫૯—ખ-'રાજપુત્ર' ને બદલે 'રાજા' ઉત્તરાર્ધ' નથી.

કરવત મેહેલાવિ સ્યા ભણી ? લો તપાસ તમ્હો આહિ છિ ધણી."
રાજાતણો હકારો ગયો, કૂંઅર ઊઠી ઊભો થયો. ૫૬૦
" રાઊત! તમ્હોનિ તેડિ રાય, " ગંગાજલ તિહા લેઇ જાય,
રાજા દેખિ કુંઅરરુપ, માન દેઇ બોલાવિ ભૂપ. ૫૬૧
અતિઆદર આપ્યૂ એમણૂં, હંસકૂંઅરી મુખિ બોલિ ઘણૂં;
રાજા રિદય વિમાસિ ઘણૂ, તેજ અસંભમ કૂંઅરતણૂ. ૫૬૨
ગુરુ આગલિ રાજા ઇમ કહિ, " પાલિકપુત્ર એ અમ્હ ઘરિ રહિ.
ધર્મપુત્ર કરિ પાલુ એહ, રુડિ રાજ્ય બિસારું તેહ. " ૫૬૩
ગુરુ કહિ, " રા ' સાભલિ વાત, એ પાલિ તાહારિ કુલ માત;
એ ઊધરિ કુલ આપણૂ, રાજા વલી મ પૂછિસ ઘણું." ૫૬૪
ગગાજલ લેઇ આવ્યો રાસિ, કૂંઅર તેડયો માહિ આવાસિ;
રાણીહર ગલિયાયત થાય, કૂંઅર ભણી તિ જોવા જાય. ૫૬૫
" જો રાજા ! તમ રાખિ કાજ, કૂંઅરનિ બિસારો રાજ; "
હંસાનિ બિસારી સોય, કૂ અર વધાવિ સહુકોય. ૫૬૬
દેસમાહિ જણાવૂં જાણ, કૂ અરનિ વરતાણિ આણ,
કરવત રખિ જ મેહેલી કોય, અણપૂછી હિંસા એ હોય. ૫૬૬–૧

ચઉપઈ

પ્રથમ વાત જે પાલ્હાતણી, સાત સુખડી લાવ્યો ધણી,
'સોનઈયા રયૂ જાણિ ગમાર ? ગર્દભ સિરિ સૂકડિનો ભાર ! ૫૬૭

૫૬૦—ખ-પૂર્વાર્ધનું બીજું ચરણ 'લીરૂ તપાસ તમ્હો તેહતણી'
૫૬૧—ખ-પૂર્વાર્ધ પછી નીચેની અર્ધી કડી છે—
'સેવક મિલા નિ લીઇ ગયા, રાજા આગલિ ઊભા રહ્યા.'

૫૬૨—ખ-કડીનો ઉત્તરાર્ધ નીચે મુજબ છે —
'રાજકૂઅર સાંભલિ રાય, એહ કૂંઅર બેટાની ઠાય'
૫૬૩—ખ-કડીઓ ૫૬૩, ૫૬૪ નથી ૫૬૬—ક-આ પછીની કડી નથી
તે 'ખ' ને 'ગ' માંથી સ્વીકારી છે ૫૬૭—ખ-નથી

બગ બાપડો હંસગતિ સંચરિ, કોયલનો સ્વર કાગ જ કરિ;
પાહાલામનિ વિમાસણ ઘણી, કર્મરેખા ન દેખિ આપણિ. ૫૬૮
પાહાલો કહિ, " અન્ન દુ અમ ઘણું, બિહાં કર્મ ફૂટ્યૂં અમ્હતણું;
વામા વાહન બિહી મઝ સાર, વારુ અંગતણો સણગાર." ૫૬૯
પાલ્હોરાઊત નગરમા જાય, વડી વ્યણજ ચહુટિ વસાય;
દોસીહાટિ પોહોતો ગમાર, " મિહિતા! વસ્ત્ર દેખાડો સાર." ૫૭૦
મિહિતિ વસ્ત્ર દેખાડયાં જેહ, પાલ્હાસિર ન સોભી તેહ;
સારબાસતા તા ભલા બાંધયા, સાલૂ નિ ખાંડકી જોડિયા. ૫૭૧
સરબતી સાળૂઆ અસંખ્યાત, પાલ્હાનિ મનિ નાવિ વાત;
વલી કાઢ્યા જે સોજી સાર, ખટધૂમ રાઈ નર્મ અપાર. ૫૭૨
અટાણુના ચોકડા ઘણા, દખણી પાટ વલી પાટણુતણા;
રાતા મસૂર નિ રંગિ સાર, નીલામાહિ સોનાના તાર. ૫૭૩
સરસ તાસતા નિ સીસાબ, મહમદસાહી નિ જરબાદ;
મુખ મચકોડી થાઈ ચતુર, તવ દોસી મનિ જાણ્યો ભૂર. ૫૭૪
" મહિતા! વસ્ત્ર પરહરો પરાં, મૂલ મ કરસો બીજી વરાં;
ઝાઝાં સૂત્ર નિ ભાર અપાર તો આપું હેમટંકા ચ્યાર." ૫૭૫

૫૬૮—ખ–નથી. ગ–' કાગ જ ' બદલે ' વાયસ.' ૫૭૦—ખ–પૂર્વાર્ધ બીજુ ચરણ ' વડી જણુસ ચુહુરસિ વસાય.' ઉત્તરાર્ધ: ' ગમાર ' ને બદલે ' પાલ.' ' દાખવિ મિહિતા! વસ્ત વસાલ.' ગ–ચરણોમાં હેરફેર છે.
૫૭૧—ક–ખ–ઉત્તરાર્ધ: સાન કાખતા બિરવ ગોડિયા.' ગ–પૂર્વાર્ધ:
' હિરાગલ દેખાડિ જેહ, પાલ્હાસિરિ ન સોભિ તેહ.'

૫૭૨—ખ–ઉત્તરાર્ધ નથી. ગ–પૂર્વાર્ધ: ' સરબતી ' બદલે ' ખરબાસ.' ઉત્તરાર્ધ: ' વલી કાઢા સો કુમાસ સાર, ઘરિ ઘૂમરાલિ ત્રિણ્ય અપાર.' ૫૭૩–ખ–કડીઓ ૫૭૩, ૫૭૪ નથી. ગ–ઉત્તરાર્ધ: 'સોનાના' બદલે 'રૂપાના.' ૫૭૪—ગ–' રીસાબ ' બદલે ' સકલાદ ' ૫૭૫—ખ–' બીજા ' વરાં ' ને બદલે ' કાટા કરૂ.' ગ–આ પછી

' તો વાણોતરની સીખામણ હોય, વારુ જોટા લાવો જોય,
તે પછી નહિ લે કોય, રાંક હાથ સુનઇયા હોય.'

ઝાઝી દસી નિ જાડા તાર, અર્દ્ધ સૂત્ર અર્દ્ધ ખલિનો ભાર;
જેહેવૂં વસ્ત્ર તેહેવો વણનાર, તેહેવો જોઇઇ પહિરણહાર. ૫૭૬
વસ્ત્ર વસાઇ બાંધ્યાં ગાહિ, પાલ્હો ચાલ્યો બીજિ હાટિ;
"મિહિતા! મૂઝલાગી ભૂખડી, દ્યો દામ મૂઝ આપો સૂખડી." ૫૭૭
કસમસિયા, ખારિક ખડહડી, અખોડ બદામ અનિ દ્રાખડી;
શ્રીફલ કોપરાં અપાર, સાકર લવિંગ રુડા સાર. ૫૭૮
ખાંડ ચારોલિ નિ ખજ્જૂર, વારુ મોદિક જસ્યા કપૂર;
ફીણી ઘેવર હેસમી ગલી, શ્રીફલપાક જલેબી ભલી' ૫૭૯
કોહોલાપાક અપૂરવ નામ, કળિચ્યાપાકિ વાધિ કામ;
દૂધપાક કમલકાકડી, પાલ્હાનિ ન ગમિ સૂખડી. ૫૮૦
જે જસ્યા તસો સંસાર, ઉત્તમમધ્યમતણિ પ્રકાર;
દેખી દાલિયા હરખો મનમાહિ, જિમ સોઠી મસાણુજ તાહિ. ૫૮૧
તિ વાણીઇ જોયો ચતુર, ભલો ઊલખ્યો પાલ્હો ભૂર;
"મિહિતા! અમ્હસ્યૂં મ કરો ટોલ, અમ્હનિ આપો દાલિયાગોલ." ૫૮૨
નગર સઘલૂં જુઇ ફરી, ગુલદાલિયા ખોલિ કરી;
આવ્યો દૂતો પહિલો જિહા, હંસાઘોડો બેહૂ ગયા! ૫૮૩

૫૭૬—ખ-'ઝાઝી દસી' ને બદલે 'ઘોળી ઘોસિ!' 'જાડા તાર' ને બદલે 'ઘોલા ત્રાગ.' 'સૂત્ર' ને બદલે 'વસ્ત.' ગ-પૂર્વાર્ધ: 'ઘોલી દસી નિ ઘોલા ત્રાગ, આધૂં સૂત્ર આધૂં ખત્રભાગ.' ક—'પહિરણહાર' બદલે 'પેખણહાર.' ૫૭૭—ખ-'વસાઇ' ને બદલે 'વસાટી.' 'હાગિ' ને બદલે 'પાડિ.' ૫૭૮—ખ-'કસમસિયા' બદલે 'કિસ્યૂં કપહૂં.' ગ-પૂર્વાર્ધ પ્રથમ ચરણ: 'લો છ આ ખારેક ખરહરી.' ૫૭૯—ખ-નથી ગ-ઉત્તરાર્ધ: 'ફીણી ઘેબર નિ ખરખરાં, મિશ્રીપકવજલેબી ખરાં.' ૫૮૦—ખ-પૂર્વાર્ધ નથી. ૫૮૧—ખ-નથી. ૫૮૨—ખ-ઉત્તરાર્ધ: "મિહિતામનિ અનેરૂં હુલ, પાહુ માગિ દાલિયાગુલ." ૫૮૩—ખ-કંઇ ફેરફાર સાથે નીચે મુજબ છે:—

"ગુલદાલિયા ખોળી કરી આવ્યૂં પિહિલૂં હતૂં જ્યાંહાં,'
ત હંસાઘોડૂં બિહુ ગયાં, ત પાલ્હુ દુઃખી મનિ થયા"

પૂર્વછાયા : રાગ ગોડી

"સ્વામીદુઃખિ દુઃખિયા થયા રે, દયા ન કીધી રે દૈવ!
વિધુલિખ્યૂં કિમ પામીઇ ? માહારા કર્મમાં લિખ્યૂં એહ. ૫૮૪
અરે કર્મ ! એ સ્યું કર્યું ? નયણિ ન દેખું રે નારી !"
ઝાડિ ચડયો ઊંચેરડો, દિસિ નિહાલિ રે ચ્યારિ. ૫૮૫

અભાગિયા કર્મ ! ન પોહોતી આસ ! (ધ્રુવ)
અસ્ત્રી પિયારી જે હરિ રે તે કિમ પામિ ઘરવાસ ? અભાગિયા. ૫૮૬
પગલાં નીહાલિ પદમણીનાં હઈડિ લાગી રે ઝાલિ;
ફિરિફિરિ નીહાલિ પાલ્હીઊ રે, પહુ સરોવરપાલિ. અભાગિયા. ૫૮૭
હાથ ઘસિ, હૈડું હણિ રે, પોઢી મૂકે રે પોક;
અવનીસ્યૂં અંગ આછટિ, જોવા મિલીઆ સવિ લોક. અભાગિયા. ૫૮૮
રાઊત ! તૂં કિહાં રહિ રે ? કુણ તાહારૂં રે હાહાર ?
સોકવિલાપિ કાં રડિ, જિમ નિધણીયાઈ નાર ? અભાગિયા. ૫૮૯

ચોકીપોલિ માહારૂં બિસણૂં, નિ હૂં હૂતો પરદાર;
અણચીત્યાં મૂઝનિ જડયાં રાયોડો નિ ઘરનાર. અભાગિયા. ૫૯૦
તે બેહૂ લેઇ નીસર્યો રે, આવ્યો આણિ રે ઠાય;
વાહીનિ વનિતા ગઇ, તેહેનાં પગલાનિ ઊજાય." અભાગિયા. ૫૯૧

ઇમ કહીનિ આકલો રે ભૂમિ પડયો આલોટ;
પાંજરમાંથો પરજલિ જિમ વાંઝણિકેરૂં પેટ. અભાગિયા. ૫૯૨
"પ્રાગે જઈનિ પ્રાણ તજું, માધવકેરે રે બારિ;
પીડો માહારૂં બેસણૂં, હૂં માગું એક ઘરનારી !" અભાગિયા. ૫૯૩

૫૮૪—ખ-કડીઓ ૫૮૪ થી ૫૯૪ નથી. ગ—આ કડીઓ બદલે માત્ર નીચેના એક દૂહાવાળી કડી છે:

"ઊભો રહિ વિમાસિઉ, કર્મિ દીધો છેહ;
વણસરજ્યૂં કયમ પામીઅ વામાવાહન એહ ?"

૫૮૬—ક-પુર્વાર્ધનું બીજું ચરણ નથી.

ચઉપઈ

પાહાના પડ્ દુઃખ અપાર, "એ પહિનિ કા દીધા કિરતાર ?
ઘોડાનારી બિ હાથિયા જાય તો હૂ જાઉં ત્રિવેણીમાય ૫૯૪
કરવત મેહેનાવૂ ઇમ કહ્યુ, એ પેનિ ભવિ નેહ લહું "
પાહાલોરાત પધાર્યાં તિહા, ગગાજમના વહિ છિ જિહા. ૫૯૫
એક પુરુષ તિહા ઊભો થયો, રાજા આગનિ તે લેઇ ગયો,
"રાજા ! સૂણિ અમ્હારી વાત, કરવત મેહ્લાવી આ રાત " ૫૯૬
કૂઅર કહિ, "સૂણિ માહારી વત, કરવત મેહ્લાવુ સ્યા માટિ ?"
રાઊત કહિ, "રાજા ! અવધારિ, મ્હૂનિ જડિયા ઘોડોનારી ૫૯૭
તે પરમેશ્વરિ ઊનાલી નિધા, મૂઝ હૂતા તે સિદ્ધ ગયા !
હવિ હૂ જીવીનિ સૂ કરુ ? કરવત મેહ્લાવીનિ મરુ " ૫૯૮
રાજા કહિ, "તૂ સાભનિ રાત ! તાહારી હોત તો કીહા ન જાત,
હૂ આપુ ટકા સિ ચ્યારિ, તેણિ તાહારી આવિ નારી ૫૯૯
ઘોડો એક તૂઝનિ આપેમ, લેઇ પોહોચાડુ તાહારિ દેસ. "
જે બોલ્યૂ તે આપૂ ગય, રલીયાયત થઈનિ પાલ્હો જાય ૬૦૦

ચઉપઈ

કનૂજનો રા આ યો તિહા, કરવત મેહેનાવિ છિ જિહા,
કરી સ્નાન જઇ ઊભો રહિ, "કરવત મેહેનો" રાજા ! કહિ ૬૦૧
કરવત ઊપરિ જણુ રહિ જેહ, વનનો ઉતર આપિ તેહ
"અરે રાઊત ! તૂ કા અજાણુ ? કરવતની દીધી છિ આણુ ૬૦૨
રાજાનિ જણાવો નહિ, તમ્હનિ કરવત મેહેતુ નહિ "
રાજા આગલિ લેઈ ગયા, કરી જૂહાર જઈ ઊભા રહ્યા ૬૦૩

૫૯૫—ખ-'ગાજમના વહિ છિ જ્યહા' ને બદલે ઊભૂ કરવત સગમિ જ્યાહા ૫૯૬—ખ-'પુરુષ' ને બદલે 'અગોટી' ૫૯૮—ખ-'સહસ' ને બદલે 'સે'
૬૦૩—ખ-'રાઊત' ને બદલે 'રાજ'

"સ્વામી ! સુણો અમ્હારી વાત, કરવત મેલ્હાવિ આ રાત."
રાજા બોલિ, "રાઉત ! સુણો, દુઃખવાત અમ્હ આગલિ ભણો." ૧૦૪
રાઉત ! કહિ, "રાજા અવધારિ, કુડું નહિ બોલું રાજદ્વારિ.
હું રાજા કનૂજહતણો, અલંબ દેસ માહારિ અતિઘણો. ૧૦૫
ત્રંબસેન ગુજરાતિ રાય, હંસકૂંઅરિ તેહેનિ બેટી થાય;
અતિ સરસ તે જોડું નાત્ર, અમી ન સૂણીઈ રંભાપાત્ર. ૧૦૬
તોરણિ જઇ હું ઊભો રહ્યો, હંસકૂંઅરી કોઈ લઈ ગયો;
તેણિ દુઃખિ જાઉં હું કિહાં ? કરવત મેહેલાવા આવ્યો ઇહાં. ૧૦૭
કહ્યૂં કરો તમ્હે આપણૂં, ટલિ દુઃખ તે અસ્ત્રીતણૂં."
રાજા કહિ, "સુણિ ભૂપતિરાય, તાહારી હોઇ તો કિહાં ન જાઇ. ૧૦૮
નારી કાજિ તજિ તૂં પ્રાણ, એવડો ભૂપતિ ! તૂં કાં અજાણ ?
આપું ટંકા સહસ ત્રીસ, ઊપરિ આપું ઘોડા વીસ. ૧૦૯
જો જાત્રા કરિ ઘરિ જાય, બેટિ દેસિ કોએક રાય."
જિ કહ્યુ તિ આપ્યૂં રાય, જુગતિસ્યૂં વલાવિ રાય. ૧૦૯+૧
ભીમકરાય ભલી પિરિ જાય, વિક્રમચરિત્ર આવ્યો તેણિ ઠાય;
સંગમિ જાઇનિ કીધૂં સ્નાન, ઘોડો બ્રાહ્મણ દીધાં દાન. ૧૧૦
દેઇ દાન નિ ઊભો રહિ, "કરવત મેહેલો," રાજા કહિ.
કરવતની દીધી છિ આણ, જઇ રાજાનિ કીધૂં જાણ. ૧૧૧
એક જણુ ઊજાણો ગયો, આગલિ જાઇનિ ઊભો રહ્યો.
"રાજા ! સુણિ અમ્હારી વાત, અસવાર થઇ આવ્યો એક રાત. ૧૧૨

૧૦૭—ખ-'તોરણિ' ને બદલે 'ટાઢિ.' ગ-ઉત્તરાર્ધ બીજું ચરણ : 'એ યોગિ પ્રકારિ આવો ઇહાં' ૧૦૮—ખ-ગ-પૂર્વાર્ધઃ 'જુ હું કાઢઉં જીવ આપણૂં તુ દુઃખ ટલિ તિ સ્રીતણૂં.' 'રાજા કહિ' ને બદલે 'કૂંઅર કહિ.' ૧૦૯—ખ-'ઊપરિ' ને બદલે 'સરસા.' ૧૦૯+૧—ખ-આ અર્ધી કડી 'ક'માં નથી તે કડી અર્ધી 'ખ' તથા અર્ધી 'ગ' માંથી લીધી છે. 'ગ' માં આ ઉત્તરાર્ધમાંની કડી આ પ્રમાણે છેઃ 'ઇણિ પિરિ આપા સહસ ત્રીસ, સાથે આપા ઘોડા વીસ.'

તે ઘોડો બ્રાહ્મણનિ દીઉં, ગંગા નાહાનિ ઊભો રહ્યૂં;
કરવત કાજિ આપિ છિ દ્રામ, તુમ્હે કહો તો કાજિ કામ." ૬૧૩
પ્રસન્નગતિ તાહા હંસા જાય, કરવત પાસિ ઊભો રાય;
પુરુષવેસ મન્દિ લજ્જાવસિ, હંસકૂંઅરી હઈડામહિ હસી. ૬૧૪
જઇ આવાસિ તેડાવ્યો રાય, કીધો તેહેનિ પંચપસાય;
આધો તેડયો મહોલઆવાસિ, ઊલગ મોકલી મેહેલી દાસિ. ૬૧૫
રાય વેસ નારીનો કર્યો, વિક્રમચરિત્ર જઈ બાહિ ધર્યો:
"હૂં હંસકૂંઅરી ખંભાયતતણી, તું વિક્રમચરિત્ર ઊજેણીધણી."૬૧૬
ખાઇંખેડૂં દીધ રાય, ગગાજલની લાગો પાય;
હૂઇ યાત્ર, મનિ હવૂં રંગ, તૂઠા સંકર, તૂઠા ગંગ. ૬૧૭
કણ વાર પ્રધાન નવિ કરિ, રાતિ રાજા બાહિર નીસરિ;
દિવસિ કો નવિ દેખિ રાય, ત્રણિ માસ એણિ પિરિ જાય. ૬૧૮
વૃદ્ધ રાય ઈણિ પિરિ કહિ, "કાહો વછ! આવાસમાં કા રહિ?"
કહિ વછઃ "સાભલો તાત! વિસમી છિ એક અમ્હારી વાત." ૬૧૯
પુરુષવેસિ આવી એક નારી કરવત મૂકાવા ગંગદ્વારિ.
મિ તિ રાખી રુડી નેહ ભણિ, જાણિ અપછર ઈંદ્રહતણી! ૬૨૦
હૂં પૂંઠિ આવ્યો તિણિ ઠાય, મિ રાખી ધવલગૃહમાંય.
જુ તિ સ્ત્રી પરણાવો તુમ્હે તો સિંહાસન બિસું અમ્હે. ૬૨૧
વૃદ્ધ રાય રલીઆયત થાય, ગુરુ બોલાવો મંદિરમાય;
પૃછી લગનતણી તિ વાત, મુહૂર્ત આડા છિ દિન સાત. ૬૨૨
સાત દિવસિ સજ્જ કરી, તિહા વિક્રમચરિત્રિ હંસા વરી;
તિહા બ્રાહ્મણના હૂવા આચાર, સામગ્રી કીધી અતિસાર. ૬૨૩

૬૧૯—ગ-ઉત્તરાર્ધ બીજું ચરણઃ 'વિસમી છિ' ને બદલે 'વિમાસવા સરખિ છિ.' ૬૨૦—ગ-ઉત્તરાર્ધ બીજું ચરણ: 'મોહમાંડ કરિ છિ ઘણી.' ૬૨૧—ક-'ધરની કામિ' ખ ગ-'ધવલગૃહમ હિ.' ૬૨૨—ખ-'મુહૂર્ત' ને બદલે 'લગન.' ૬૨૩—ખ-ઉત્તરાર્ધ: 'તિહાં બ્રાહ્મણ મહા અપાર, ધવલ મંગલના આચાર.' ગ-ઉત્તરાર્ધ: 'બ્રાહ્મણ વેદ ઊચરિ સાર, ધવલ મંગલ હોઈ આચાર.'

ધવલમાંહિ ગંગા નાહીઇ, જિ સાંભલિ તિ વઈકુંઠ જાઇ;
સંકરઉમયા મનમાંહિ ધરુ, અઘ સઘલાં હેલામાંહિ તરુ. ૬૨૩+૧

ધુલ છંદ

માંહિ એ ધરુ સંકર સાર એ, પાર ન લાભિ તિ પુણ્યતણું એ!
બ્રહ્માવિષ્ણુમહેસ તેત્રીસ કોડિ એ, કોઈ ન આવે તિ સેવતા એ!
માંહિ એ માધવત્રિવેણી જાઉ, જાઉ જમનાજલ નાહીએ એ!
માન દો ગુરુવિપ્રને એ! ૬૨૩+૨

દુહિ

ગુરુવિપ્ર દુ માન નિ સરસ્વતીમાંહિ સ્નાન;
વિપ્ર ત્રિવેણીમાંહિ ત્યાહા નીર નિરમલ નાહિ.
સ્વામી ઊધરું વંસ અપાર, સાત ગુત્ર તિ સ્વર્ગિ જાઇ;
મનિ ધરુ તિ સંકર સાર! ૬૨૩+૩

પ્રબંધ

માંહિ એ કાવડિ કરુ વિસ, માંહિ એ ભાઈ એ પંચના એ!
પિહિલૂં એ ભોજન વિપ્ર બ્રાહ્મભાતિ એ, ન્યાતિ જમાડુ અતિઘણી એ!
૬૨૩+૪
માંહિ એ મેર મોહોટેરા કરાવુ એ, લાવુ રુપીઅ નહાનડી એ!
માહિ એ ધોતીએ દુ ધવલ, કિ નાહુલિઉ હવિ હારદૂં એ! ૬૨૩+૫

દુહિ

હવિ ખલાવુ હારદૂ, ખંધિ કાવડભાર;
નવખંડિ ચાલી વાતઃ રાઈ ટાલૂં કરવત. ૬૨૩+૬
જાત્રાનૂં ફલ એહ પરણી હંસાદેહ;
હવિ સદૂ જાત્રા કરો જ્યમ વંસ વાધ આય. ૬૨૩+૭

જ્યમ વંસ વાધ આય સ્વામી! વ્યાસ ભણિઃ હરિ મનિ ધરુ.
ગંગા તટી, શ્રવણિ સુણુ, તાંહાં કાવડિતણી સજાઈ કરુ. ૬૨૩+૮

પૂર્વછાયુ

ગંગા, યમુના, સારદા, મિલિયાં એકપ્રવાહ;
તિહાં પરણિ હંસાવતી વિક્રમચરિત્રનરરાય. ૬૨૪

૬૨૩+૧—ખ-કડીનું અર્ધ 'ક'માં નથી તે 'ગ'માંથી લીધૂં છે. ૬૨૩+૨ થી ૬૨૩+૮ કડિયો 'ખ'માંથી લીધી છે.૬૨૪—ખ-કડી ૬૨૪થી ૭૩૮સુધી નથી.

વૃદ્ધ રાય તિ આદર કરિ, તિહા મેલ્યા બહૂ પરિવાર,
સાત દિવસમાહિ સામટી કરી સજાઈ સાર. ૬૨૫
ગંગાતટિ મંડપ રચ્યો જોયણ એક પ્રમાણ;
તિહા ઊતારા આપિયા આવ્યા જેજે રાજાન. ૬૨૬
ચીતારા સવિ ચીતરિ, સણગાર્યા આવાસ,
સમ્યક સંતોષિ કરી, કહિ મદસૂદન વ્યાસ. ૬૨૭

ચઉપઈ

રાજાનિ ઘરિ માડ્યો જંગ, કોટધવલગૃહ દીધૂં રંગ;
મંદિરમોહોલમેડીમાલિયા ઝલકિ ગોખિ જડિત જાલિયા. ૬૨૮
તિહા ટોડાતોરણ દીસિ ભલા, તે ઊપરિ ઝલકિ કલસ ભલા;
ચોરાસી ચહુટા ચીતરા, ચીતારિ અતિઉત્તમ કર્યા. ૬૨૯
ઊપ્યા ઊરડા નિ ઊરડી, તોરણ થાલી ડોરિ જડી;
ઊપરિ મોરકલા નિવાજ, સાતમા માલિયા ઊપરિ ધ્વજ. ૬૩૦
ગુડી લિહિકિ વાયક કરિ, સોભન સબ્દ કરિ ઘૂઘરી;
વચમા ખડકી, પાછલિ ચોક, તે ઊપરિ સણગાર્યા ચોક. ૬૩૧
મંડપતણી ભલી માડણી, પાખલિ ફરતી જાલી ઘણી;
ચંદરૂઇ ચાદરણી ભાતિ, જિમ ઝલકિ અંધારી રાતિ. ૬૩૨
ઢાલ્યા કાચ કરિ બહૂ તેજ, તે ઊપરિ નાખ્યા જલેજ;
ફૂલચંદનઅગરછાટણા, કૃષ્ણાગર છાટયા આગણા. ૬૩૩
ઈમ સણગાર્યૂ રાજદ્વાર, ગઢ, પુર, મંદિર, પોલિ, પગાર.
નગરલોક સહૂ પામ્યા રંગ, રાજાનિ ઘર માડો જંગ. ૬૩૪

૬૨૯—ક–' ચીતરાં ' ને બદલે ' સજ કર્યાં.' 'અતિઉત્તમ કર્યાં' બદલે ' ઔરા ચીતર્યાં ' ૬૩૦—ગ–ઉત્તરાર્ધ બીજું ચરણ ' ધ્વજ ' ને બદલે ' ધજ.' ૬૩૧—ક–ગ–પૂર્વાર્ધ: ચરણો ઊલટાંસૂલટાં છે ગ–ઉત્તરાર્ધ: 'પાખર ખડકી માંહિ ચોક, તિ ઊપર સણગાર્યાં ગોખ.' ૬૩૨—ગ–પૂર્વાર્ધ બીજું ચરણ ' પાખર પરિયટ મોતીતણી.' ૬૩૩—ક–ઉત્તરાર્ધ: ' ફૂલફગર ચંદનછાંટણાં, કૃષ્ણાગર ધૂપ્યાં આંગણાં '

વાજિ ઢોલતવલનિસાણ, ગાજિ મંડપ રાચિ જાણ;
વાજિ મૃદંગ નિ તંત્રીતાલ, વેણા, વંસ, પડહ, કંસાલ. ૬૩૫
વાજિ નફેરી, મહૂઅરિ, ચંગ, મદનભેર ભૂંગલ સોરંગ;
ઢમકઢમક વાજિ પખાજ, નાટિક ઊપરિ હોઇ નાચ. ૬૩૬
વાજિ તુર, વાજિ કંસાલ, વાજિત્રતણો ન લાભિ પાર;
ગંધર્વ ગાન કરિ ગહિગાટ, આગલિ છંદ ભણિ બિ ભાટ. ૬૩૭
ભેરી પાર ન જાણિ તાસ, તેહેનો સબ્દ પોહોચિ આકાસ;
ઘૂઘર દૂડિ અનિ દડવડિ, સરણાઈ વાજિ મુખિ ચડી. ૬૩૮
રાજાનિ મનિ ઊલટ થયો, મલ્યૂં સજન, મંડપ ગહિગલો;
સાકપાન અનિ પકવાન, આપિ અન્ન અવરી દાન. ૬૩૯
લગનતણિ દિન ઊલટ ભરિ, વર ઊતાર્યો ગોરનિ ઘરિ;
ગ્રહસાંતિક કીધી ભૂપાલ, તલિયાતોરણ બાંધ્યાં બાર. ૬૪૦
જે નારી સૂધીસાધવી વરનમણૂં કરવા પાઠવી;
જાનીવાસો ગુરુનિ ઘરિ, તેલ ચઢાવિ ઊલટભરી. ૬૪૧
ગંગોદકજલ તાતૂં ભરી કસ્તૂરી વાટી ખિલ કરી;
વરરાજા બિસાર્યો પાટ, મસ્તક ઊપરિ ધરિયા ઘાટ. ૬૪૨
તિહા નારી નીરખી અતિઘણી, નાહાણાં કરિ ઊજેણીપણી;
પીતાંબર પહિરાવ્યા સાર, આગલમાહિ સોનાના તાર. ૬૪૩
સુવર્ણ રસિ છાટી લાહિ, તે સિર સોહાવિ વરરાઈ;
કસ્તુરીકેસરની આડિ, વિહરિ કુકુંમ ચોહોડિ નિલાડિ. ૬૪૪
કાને કુંડલ, માથે ખૂંપ, પ્રથવીમાંહિ ન માઇ રુપ;
કંઠ ઊપરિ સોનાનો હાસ, દીપકજોતિ સરીખો લાસ. ૬૪૫
હીરાજડિત હાથિ બહિરખા, જાણિ ભોયંગમણિ સરખા!
કંઠિ આરોપ્યો મોતીહાર, ઘણૂં વખાણતા લાગિ વાર. ૬૪૬

૬૩૭—ગ-ના ક્રમમાં ૬૩૮ મી કડી છે. ૬૩૮—ગ-ના ક્રમમાં ૬૩૭ મી કડી છે. ૬૪૦—ગ-'તરિયા.' ૬૪૫—ગ-પૂર્વાર્ધ: 'પ્રથવીમાંહિ' બદલે 'રલિતલમાંહિ' આ ઉત્તરાર્ધ કડી ૬૪૬ની છે.

નાગ, નગોદર, નખધરૂં, મુક્તાફલ તિ પાખલિ ભરૂં;
હાયસાકલી હીરે જડી, રતનજડિત હાથિ મૂદ્રડી. ૬૪૭
કટિમેખલા ગોઠવિ કમરબંધ, જાણિ રયણિ ઊગો ચંદ!
રાજા રુપતણો ભંડાર, વલી ઊપરિ કીધો સણગાર. ૬૪૮
ચતુરંગણિ સેના પાખરી તિ વરરાજા આગલિ કરી;
રાજવાહનિ બિઠો ભૂપતિ, આગલિ ગંગાજલ જલમતી. ૬૪૯
ઇમ તીખા તેજી તરવરિ, જિમ રાજા અસવારી કરિ;
આગલિ ઢોલપખાજ ગડગડિ, ધૂસટ પડિ, વરરાજા ચડિ. ૬૫૦
મેઘાડંબર છત્ર ધરાય, ચિહૂ પક્ષિ ચમર ઢલાવિ રાય;
આગલિ સબલા છૂટઇ સાહાણ, ઊડિ રેણુ, ન સૂઝિ ભાણ. ૬૫૧
લૂણ કરિ લૂણારી નાર, આગલિ સાબેલા સિચ્યાર;
બ્રાહ્મણ વેદ ભણંતા જાય, પાછલિ ધોલ ધોલારી ગાય. ૬૫૨
હવાઈ છૂટઇ અનિ નકાત, જિમ પૂરણ ગાજિ વરસાત;
સર્મ કરિ લાલી તરુઆરિ, નાટિક ઊપરિ નાચિ નારી. ૬૫૩
ગંગોદકિ છાટી વાટ, આગલિ કીરતિ બોલિ ભાટ;
નગરનારી રહી સેરડિ, નીરખિ વર તેવનેવડી. ૬૫૪
થાલ વધાવિ મોતીભરી, મુખ જોતા મોહી સુંદરી,
આનંદિ ઊવારણા કરિ, જયજયકાર સહૂ ઊચરિ. ૬૫૫
ઇમ કરતા વર તોરણિ ગયો, આસનપાટ મનોહર ધર્યો;
મિલ્યો રંગ, મંડપ ગહિગહ્યો, ટોડિ વર જઇ ઊભો રહ્યો. ૬૫૬
વેગિ કરી મ લાઉ વાર, તેડો પોહોખણહારી નાર;
પટરાણી થાઇ સાતરી, પોહોખણ ઊપર ઊલટ ધરી. ૬૫૭
કહિ કવિતાઃ હૂં ન લહું પાર, પટરાણી પિહિર્યા સણગાર;
ચરણો ચોલી નિ ચૂનડી, સીસફૂલ જભલી રાખડી. ૬૫૮

૬૪૮—ક-પૂર્વાર્ધઃ "કટિમેખલા કમર ગોઠવિ, તિમાંહિ માણિકડાં લવિ." ૬૫૦—ગ-ઉત્તરાર્ધઃ 'ઢોલ પખાજ' બદલે 'પંચ સબદ.' ૬૫૨—ગ-'તરુઆરિ' બદલે 'હથિયાર'

નિલવટિ આડિ તપિ ટિલડી, ઝાલિ ખીલડી નિ ફૂલડી;
નાકફૂલી નિર્મલ રાખડી, સુવર્ણ રેખ તિ દાંતિ જડી. ૬૫૯
હારનિગોદર નિ હાંસડી, બાજૂબંધ અનિ વાંકડી;
અંગદનાગજ હીરે જડી, ઝાઝરઝૂમર કાનિ કડી. ૬૬૦
બાંહિ બહિરખા નિ મોરડી, કાંકણચૂડી નિ મૂદ્રડી;
અંગ જસી ચંપાપાંખડી, ઈમિ સણગારી રાણી વડી. ૬૬૧
મોડ મનોહર મસ્તકિ ધરિ, કોસીસિ ઝલકિ કંકણી;
પાખલિ ફરતી જાલી ઘણી, વચમાં વેલિ પ્રવાલાતણી. ૬૬૨
તેણિ મોડિ વડાઇ વડી, ચિહુ પાખલિ ફરતી ફૂલડી;
વચિમાંહિ મેહેલી ચોકલી, મોતીડિ ઝબકિ ઝબકલી. ૬૬૩
મણિ પાખલિ મુક્તાફલ જડી, ઈમ ફૂલડાં પાખલિ દેરડી;
તિહાં હંસ, હરણી, મોરડી, ચોસઠ ભમરી હીરે જડી. ૬૬૪
તે મોડિ ચૂની ચુહ લિસિ, દોહોઢ સહસ્ર મુગતાફલ લસિ;
ત્રણિસિ ત્રિસઠિ હીરલા, આઠ આગલ ચોકડિ મલા. ૬૬૫
ભૂલવણીમાહિ મોટા સંચ, કોસીસાં અઇસી નિ પંચ;
સિત્તિરિ ફૂલ બિહુત્તરિ દેહેરડી, ઇસી લાલિ, બ્યાહાસી મોરડી. ૬૬૬
ચોસઠિ ભમરી, ચમરી ત્રીસ, પરવાલાં પોઢાં પાંત્રીસ;
ચોરાસી ઝલકિ જાલિયાં, તિમાંહિ માણિક માલિયાં. ૬૬૭
ચોકિચોકિ ચૂની ચોવીસ, ચોકિચોકિ છજાં છત્રીસ;
ભમરીમાંહિ પટભમરી જડી, ચો પાખલિ હરણીમોરડી. ૬૬૮
સોહોલિ સુનિ તલહર ભર્યું, તે રાણીઇ મસ્તકિ ધર્યું;
સિરબંધ સાંકલીઇ ઘડી, હીરાગલ ચમરી લાલડી. ૬૬૯
એહેવું મોડ મનોહર ધરી ગંગોદકની ઝારી ભરી;
આગલિ ચાલિર ઢોલિ નારી, પાછલિ ચાલિ પોંહોખણહારી. ૬૭૦

૬૬૧—ગ-ઉત્તરાર્ધ: 'ચંપાપાંખડી' બદલે 'પોયણપાંખડી' ૬૬૪—ખ-પ્રતિમાં બીજું ચરણ: 'ઈમ પૂરી હીરિ હીંવડી.'

પાખલિ ફરતિ અંતેઊરી આવી થાલ મુક્તાફલ ભરી,
વધાવીનિ વદિ રાય, અમચા મનિમાહિ ઊછવ થાય ૬૭૧
સોનાનો માડો છિ પાટ, આગનિ સ્યો નવરંગો ઘાટ,
તિહા માણુસ મિલિયા અતિઘણા, અનુક્રમિ હોઇ પેખણા ૬૭૨
ઝૂસર, મૂસળ નિ રવાઇ ધરિ, ત્રાકસરિઊ લાવિ સત્વરી
ઈઢીપીંઢીસાપડ કરિઊ, લેઇ ઘાટ ગલામાહિ ધરિયૂ ૬૭૩
કુલાચાર કુનનારી કરિ, પોહોખી પધરાવ્યા માહિરિ,
ઈમ કરી બિસાર્યો રાય, લમતણી તાહા વેળા થાય. ૬૭૪
તેતલિ વાત સઘલે ઊતપતી જે સણગારી હંસાવતી,
સહી સમાણી ટોલિ મલી રુડી નિ રુપિ આગલી. ૬૭૫
ગંગોદકિ કૂંડી ભરી, હંસાવતીને નહાવણૂં કરિ
પાટિ બિસારી હંસાવતી, વાગ્યા તેલ ચઢાવિ સતી ૬૭૬
કસ્તૂરીની કીધી ખેલ, ઈમ પદમની કરિ અંઘોલ,
નાહીનિ ઊઠી કૂંઅરી, પટકુલિ તા પેટી ભરી ૬૭૭
ભલી સાતિ ઊઘાડી કરિ, કૂંઅરી આગલિ લેઇ ધરી
હંસાવતી જૂઇ પટકોલ, હીરાગલ નિ ઝાઝા ચોલ ૬૭૮
નામ ન જાણુ તેહતણા, પોતા ચીર પટોલા ઘણા
ખીરોદક, મસરુ, સાઊલા, જાદરચીર તિહા દિસિ ભલા ૬૭૯
કહિ કવિતા હૂં સાચૂ કહૂં, નામ ન જાણુ કહી પિરિ લહૂં ?
અનેક વસ્ત્ર દેસાઊરતણા કૂંઅરીને દેખાડયા ઘણા ૬૮૦
સહિયર દેખાડિ અનેક જાતિ, કૂંઅરી તે ન ગમિ ભાતિ
હંસાનિ અંબર તે રુચિ જેતના ખંભાયતિ નીપજિ ૬૮૧
પીલી પીતાંબરની જાતિ, ચરણામા ચાદરણી ભાતિ,
જાયુ જાદર સિંદૂરે રંગ, ચોલીમાહિ ન માઇ અંગ ૬૮૨
ચૂનડીઈ ચાપાનો વાન, અતિરુડો નિ રંગનિધાન,
વીણતણી વિતપતિ છિ ઘણી, દંતવતી દંતકિ ગોફણી ૬૮૩

૬૭૨—ગ-પૂર્વાધ' 'સોનાનો' બદલે 'તોરણ આગલિ' ઉત્તરાધ' 'અનુક્રમિ બદલે 'અનેક પિરિ' ૬૭૩--ગ-'ઝૂસર' બદલે 'ધસર'

તે ઊપરિ ઝલકિ રાખડી, જાણિ વસીઅરિ બિઠો ચડી!
સેથો તે સીંદૂરિ ભર્યો, તે ઊપરિ મોતીનો તુરો. ૬૮૪

જમલૂ ફૂલ સોહાવિ સીસ, તિ ઊપરિ ચૂની ચોવીસ;
કોસીસિ ઝલકિ કર કરી, એહેવી દીસે મસ્તકિ ધરી. ૬૮૫
તિ પાખલિ મોતીની કડી, ચિહૂ પાસિ તેવડતેવડી;
ગાલિ ગોહતી દીસિ ઝાલિ, ચિહૂ પાસિ કોસીસિ લાલિ. ૬૮૬

ટીલીટપકી કરિ નીલાડિ, તે ઊપરિ મોતીની આડિ;
ઝબકઝબક ઝબકિ પાનડી, જાણિ રવિમંડલસ્યૂં જડી! ૬૮૭
ભમર વંક દીસિ સપરાણ, જાણિ ધનુષ ચઢાવ્યૂં બાણ!
જોતાં અમ્રતભરી આંખડી જાણિ પોયણની પાંખડી! ૬૮૮
દર્પણમાંહિ દર્શન કરિ, અણીઆલિ તિ અંજનભરી;
નાકફૂલી લલકુ ઈમ કરિ, મુખ ઊપરિ મોતીડાં તરિ. ૬૮૯

દાત જિસ્યા દાડિમની કલી, રાતિ રંગિ રહ્યા ઝલહલી;
તેહતણૂં કિમ કરું વખાણ? જાણિ વિરાગરની ખાણ! ૬૯૦
નવસર હાર ગલિ ગોહવિ, જિમ અંધારિ તારુ લવિ;
તેજમિલૂં ઝલકિ ઝૂમણૂં, તેહનૂં તેજ અછિ અતિઘણૂં. ૬૯૧
નાગન ગોરતિ બાહિરખા, જડા વિરાગર સવિ સરિખા;
બાજૂબંધ અનિ નવધરૂ, હાંસ હીરાઊલ નિ ગલસરૂં. ૬૯૨

હાથિ બાંહિ અતિ બેસતી, મૂદ્રડીમાંહિ મણિ હીંચતી;
ચપલ ચાલિ ચાલિ કૂંઅરી, ઠમકઠમક ઠમકિ નેઊરી. ૬૯૩
નિર્મલ નાદ, મધુરી વાણ, વારુ સહૂકો કરિ વખાણ;
ચરણિ ચમરી અતિ સોભતી, ઊપરિ પીરોજી ફૂમતી. ૬૯૪

ચૂવાચંદનકેસરતણાં ઈમ કરી કીધાં છાંટણાં;
કુસુમહાર ચંપાની કલી, જાય વેલિમિ કરણી મલી. ૬૯૫
કંઠમધ્ય આરોપો હાર, ઊપરિ ભમરા કરિ ગૂંજાર;
જેહેનો સ્વેદ કરિ બહૂ સોદ, તેહેનિ સુગંધતણા સ્યા કોડ? ૬૯૬

મુખ ભરી ખાઇ તંબોલ, ઇણિ પિરિ કરીઇ રંગરોલ;
દર્પણમાહિ નિહાલિ અંગ, કૂંઅરીનિ મનિ લાગો રંગ. ૬૯૭
ઇમ સણગારી હંસકૂંઆરી, જોઇ સણગાર વિમાસિ નારી;
રખિ યક્ષગાંધર્વ કો હરિ, વનિતા સહૂ વખાણ જ કરિ. ૬૯૮
અંગિ રુપતણો ભંડાર, વલી ઊપરિ કીધો સણગાર;
ભૂમંડલિ શોભિ ભામિની, નહિ અસી કેહેનિ કામની. ૬૯૯
ઇમ બોલિ મદસૂદન વ્યાસ, જેણિ પૂન્યા લીલવિલાસ;
જેહતણિ ઘરિ એહેવૂં હર્મ, તે રાજાનૂં મોહોટૂં કર્મ. ૭૦૦

પૂર્વછાયુ

ઇમ સણગારી સુંદરી, રુડી રાજકૂંઆર;
હાથિ મદનફલ બાંધિયૂં, સ્ત્રીય વધાવિ ચ્યાર. ૭૦૧
"લગનતણી વેલા હવી, પધરાવો કન્યાય:"
આચાર્ય ઇમ ઊચરિ, "કાય વિલંબ ન લાય." ૭૦૨
કન્યા આણી માહિરિ, કરિ વિચિત્ર વરમાલ;
અંતરપટ આગલિ ધર્યો જિહાં બિઠો ભૂપાલ. ૭૦૩
ઘડિયાં બ્રાહ્મણ સાધીઇ, બોલિ વચન બિચાર;
લગનતણિ અંતર રહ્યા, પાણી પલ દસબાર. ૭૦૪
'સાવધાન!' ઇમ ઊચરિ, સિદ્ધ કરાવિ મંચ;
લગનતણિ અંતરિ રહ્યાં પાણીપલ દસપંચ. ૭૦૫
ઇમ કરતાં દિન આથમ્યો, અર્દ્ધબિંબ રવિ થાય;
ઢોલ નીસાણદ વાજિયાં, હાથિહાથ મિલાય. ૭૦૬

ચઉપઇ

લગનસમિ વાગા નીસાણ, અર્દ્ધબિંબ જવ આવ્યો ભાણ;
પંચ સબદ તિહાં વાજિ સાર, હાથિહાથ મિલાં નરનાર. ૭૦૭

૭૦૩—ગ-કડી નીચે મુજબ છે:
"લેઇ બિસારી માંહિરામાંહિ, હાથિહાથ મિલિ છિ ત્યાંય;
અંતરપટ તિ આડિ ધરો, વિક્રમચરિત્ર તિ હંસા વરો."

તિહાં વરદલ સોભિ અતિઘણૂં, જાણિ રુપ ત્રિભુવનતણૂં !
પાખલિ બિઠા રાણારાય, વચમાં નાચિ સંપરદાય. ૭૦૮
સભામાંહિ સહૂનિ માન હુઇ, જાનનઇ વિહિચિ પાન;
ચારણ, ગઢવઇ, ચંડીકુમાર, વ્યાસનટવાનૂં નહિ પાર. ૭૦૯
હંસાવતી કરી સણગાર, ઊપરિ ભમરા કરિ ગૂંજાર;
બંદીતણૂં ન લાભિ પાર, ચોરીતણો કરિ આચાર. ૭૧૦

પૂર્વછાયુ

આચારિ ચોરિ કરો, આણો બહૂ ઊપહાર;
વરદલ વિમાસન રહ્યાં, વિપ્ર ! મ લાઊ વાર. ૭૧૧

ચઉપઈ

હીરતણી આણી સૂતલી, પાખલિ બિઠા પંડિત મલી;
પ્રાચી સાધિ તિ મહાભાગ, વેધકર્ણ તિ જાણિ નાગ ! ૭૧૨
ચ્યાર હાથની ચોગઢિ કરી, તેમાંહિ ચોરી વિસ્તરી;
પરવાલીની થાંભી સોલ, પરદારિ પિહિર્યાં પટકોલ. ૭૧૩
તિહાં આણ્યાં નવરંગી ઘાટ, જડાવ જડિત મનોહર માટ;
કનક કલસલા કોડિ ઘડયા, માણિકમોતીહીરિ જડયા. ૭૧૪
મોતીતણાં કર્યાં ખામણાં, તે ઊપરિ નવનવ માટલાં;
માગિ વિપ્ર વધારિ કરી, તલજવઘૃતસમધવહિ. ૭૧૫
પાવકજ્યોતિ પરગટ કરી, આહૂત દીધૂં સરુઊ ભરી;
વેદમંત્ર બ્રાહ્મણ ઊચ્ચરિ, વરવધૂ મંગલફેરા ફરિ. ૭૧૬
લાજાહોમ મનોહર રંગ, સપ્ત દીપનો કીધો ભંગ;
કંસારતણી સજાઈ કરિ, અંતેઊર જોવા તરવરિ. ૭૧૭
સોવરણ થાલ માંડી આઉણી, વર પ્રીસિ રાણી રાતણી;
અન્યોઅન્ય ભરાવિ ગ્રાસ, આવી સહિયર કરવા હાસ. ૭૧૮
જિમ કવલ હંસા ઊદરિ, વિક્રમચરિત્ર મુખ આઘૂં કરિ;
તવ મેહેલી ઊસાર્યૂં હાથ, હસી પડિ મોહોટા સહૂ સાથ. ૭૧૯

ઈણિ પિરિ ભક્ષ કર્યો કંસાર, વામાગિ બિસારી નાર;
વધાવિ સોહાગણિ નાર, માહોમાહિ કરિ વિચાર. ૭૨૦
"બિહિન ! વચન સુણો મઝનઊઃ એહમા રુપ કેહેનું ઘણું ?"
સહિયર કહિ, "સુણિ સાચૂ ભણુ રુપ મનોહર કન્યાતણું." ૭૨૧
કાસમેર જેહવી પૂતની, ભાસો ન આવિ કો ભૂતલિ;
સોલ કલા જિમ સસિયરતણૂ, જોતા ગોરો લાગો અતિઘણૂં. ૭૨૨
જેહતણિ ઘરિ એહેવિ નારી તેણિ સહી પૂજ્યા ત્રિપુરારિ,
અનેક જનમ જે તપ અચરિ તે વર એ કન્યાનિ વરિ. ૭૨૩
જે નર એકમનો જઇ નાહિ મકરમાપત્રિવેણીમાહિ,
આયાગવડની પૂજા કરિ તિ વર એ કન્યાનિ વરિ. ૭૨૪
કાસીમા નર જઇ જેહ સિવચરણે જઇ સોપિ દેહ,
મસ્તકપૂજા જે નર કરી તિ નર એ કન્યાનિ વરિ ૭૨૫
જેહનિ માધવસૂં અતિરંગ, ત્રિવેણીમાહિ સમર્પિ અંગ,
માથે કરવત જે નર કરિ તિ નર એ કન્યાનિ વરિ. ૭૨૬
જેણિ પૂજા કરી કેદારિ રતિકૂંડકેરૂ પીવૂ વારિ.
હિમિ જઇ હાડગાળૂં કરિ તિ નર એ કન્યાનિ વરિ. ૭૨૭
જે નર એકમનો સાચરિ સોલમેદ સિવપૂજા કરિ;
ભિરવઝાપ કરિ નર જેહ, એ કન્યાનિ વરિ નર તેહ. ૭૨૮
દ્વારામતી રહિ ખટ માસ, છાડિ અન્ન કરિ ઊપવાસ;
ફૂલપત્રાસન કરિ નર જેહ, તિ વર કન્યા પામી એહ. ૭૨૯
સીયાલિ જલ સેવિ જેહ, ઊન્હાલિ દઝાડિ દેહ;
વરસાલિ વગડિ તપ કરિ તિ નર એ કન્યાનિ વરિ." ૭૩૦
એમ વખાણી સવ્વી સહી, રુપતણી તાં વાલી લીહી;
વિક્રમચરિત્રની પોહોતી આસ' ઈમ બોલિ મદસૂદન વ્યાસ. ૭૩૧

પૂર્વછાયુ

વિક્રમચરિત્રહંસાવતી દંપતિ રુપનિધાન;
વરદન અતિઘાુ ભજિ, જિમ રતિ સાથિ કામ. ૭૩૨

સાતપાચ સહિયર મલી કરી તિ કુલની રીતિ;
છેહડો છોડી, સારિ રમ્યા, ગોત્રજમાય વંદિ તિ. ૭૩૩

ચઉપઈ

નરનારી પરણી ઊતરિ, કુલાચાર કુલનારી કરિ;
સાતપાચ સહિયર તિહા મલિ, હંસાનિ પોહોતી મનિ રલી. ૭૩૪
વરકન્યા બિહા ઊરડિ, સંપટગાહિ છૂટી દોરડિ;
માહોમાહિ ઓડિ આચલિ, હંસાનિ પોહોતી મનિ રલી. ૭૩૫
સ્વામી સરસી સારિ રમી, તિહા પાસા આણ્યા કનકમી;
પાખલિ પ્રમદા જોવા મલી, હંસાનિ પોહોતી મનિ રલી. ૭૩૬
ઈમિ કીધો કુલનો આચાર, ગુરુગોત્રજનિ કીધો જૂહાર;
વિક્રમચરિત્ર નિ હંસાવતી ભલા ભોગ પામ્યા દંપતિ. ૭૩૭
વ્યાસ ભણિ: હું બોલું ધર્મ, એ રાજાનૂં મોહોટૂં કર્મ;
ઈમ કરતા સહૂ રાખ્યો સાહાથ, જિમ તમ્હારી પોહોતી આથ. ૭૩૮
વિક્રમચરિત્રિ એ કીધૂં કામ, કરવતતણું ટલાવૂં નામ;
કલિયુગમાહિ કરવત સૂં કરિ જિણિ જીવ અણખૂટી મરિ? ૭૩૯
કરો યાત્રા અઢારિ વર્ણું, દુ દાન નિ માડો કર્ણું;
ગંગાતણી જે યાત્રા કરિ પૂર્વજનિ આપિ ઊદરિ. ૭૪૦
વૃદ્ધ રાય રલિયાયત થયો, વિક્રમચરિત્ર કુંઅર પરઠયો;
સુબલ સજાઈ કીધ અનેક, કીધો રાજ્યતણો અભિષેક. ૭૪૧
પાટિ બિસાર્યો વિક્રમચરિત્ર, ચિહુ દિસિ ચામર ઢલિ, સિર છત્ર,
નગરલોક સહૂ કરિ વખાણ, ધનિધનિ ! નવીન રાજાન ! ૭૪૨

૭૩૯—ખ 'કલિયુગ' ને બદલે 'કાસીમાહિ' ગ-પૂર્વાર્ધ બીજું ચરણ 'કરવતકેરો, કેરો કામ.' ૭૪૦—ક-'પૂર્વજન્મ' ગ-કડી નીચે મુજબ છે:

'કરો યાત્રા આદરો ધર્મ, દ્યો દાન તાંહાં આદરો કર્મ,
ગંગાતણિ યાત્રા કરો, પૂર્વજન્મ આપિ ઊદ્ધરો.'

૭૪૧—ખ-ગ-કડીઓ ૭૪૧ થી ૭૫૧ નથી ૭૪૨- ક-ખ-ઉત્તરાર્ધ કબીજું ચરણ ખ? પ્રતિ-રૂપી લીધું છે

રાઉલમાહિ સહૂનિ ગમ્યૂં, સકલ સૈન્ય આવી સિર નમ્યૂં;
પેહેલા પિહિરાવ્યો પરધાન, ઘણા સુભટનિ આપ્યા દાન. ૭૪૩

બંદિજનનિ આપ્યા માન, બ્રાહ્મણહાથિ સમર્પ્યાં દાન;
ષટ દર્શન પાલિ નિત્યકર્મ, નગરમાહિ પ્રવર્ત્યો ધર્મ. ૭૪૪
વંચ, દ્રોહ, નહિ પાખંડ, જોઇ અપરાધ કરિ નિજ દંડ,
એહેવો રાજા ચતુરસુજાણ, વીહાતો કોય ન લોપિ આણ. ૭૪૫

અષ્ટભોગ રાજાનિ ગમિ, ઇમિ નિત્યે હંસાસૂં રમિ
ઇમિ રમતા દિન કેતા ગયા? માસ ત્રિણ તિ પૂરા થયા. ૭૪૬
પદમિની સાથિ બહૂ સંગ કરતો તૃપ્તિ ન પામિ રંગ;
મંત્રીનિ સિર મેહેલ્યો ભાર, આપિ રંગિ રમિ નરનાર. ૭૪૭

એક વાર પિહિલિ પોહોર, જવ રાજાનિ દીઠો મોહોલ;
પ્રધાન જઇનિ લાગો પાયઃ "કહું વાત તિ સાભલુ રાય! ૭૪૮
રાજમાહિ બહૂ વિણસણ હોય, માહારિ વસિ ન વર્તિ કોય;
બાપ્યા સાહાણ કરિ નિત્ય દાવ, ધણિ દિવસ તે ચૂકિ ચાલ. ૭૪૯

કહ્યૂ અમ્હારૂ જો તુમ્હે કરો, એક વાર સેના પાખરો;
બિહો સુભટ કરિ ઉનમાદ, તેહનણા ઊતારો નાદ." ૭૫૦
વચન સુણિ રાજા ગહિગયો, વૃદ્ધ રાયનિ મંદિરિ ગયો;
માતપિતાનિ મનવાનિ કાજ મનમા મંત્ર રચ્યો મહારાજ. ૭૫૧

જો રાજા રાખિ ગઢમાહિ તુ ભાગિ મનમાંની દાહિ;
કટકનિ સજાઈ કરિ, સાહાણુકસ્તી સહૂકો પાખરિ. ૭૫૫

પાયકપાલા દીઇ ગરાસ જિ મોહોવડિ રણમાં જાસ;
જરહિ છત્રુ નિ પાખર સાર, કટકતણો નવિ લાભિ પાર. ૭૫૬

તેડયા રાઊત છત્રીસકુલી, આવ્યા મેહોટા મહામંડલી.
"રાજા! એક વાત અવધારિ, કહો તો સાથ ચલાવું નારી." ૭૫૭

વૃદ્ધ રાઈ સજાઈ કરી, સાથ ચલાવિ હંસાકૂંઅરિ.
મૂહૂર્ત લીધૂં ઉત્તમ સાર, કટક ચલાવૂં તિણિ વાર. ૭૫૭+૧

સાત છત્ર સિર કીધાં જેહ, ઊપરિ ચમર ઢલકિ તેહ;
નફેરી વાજિ નીમણા, પંચ સબદ નિ વાજિત્ર ઘણા. ૭૫૮

દેઇ દદામા કટક હકારિ, સાથિ લીધી હંસાનારી;
ઊડી છાર નિ છાયૂં ભાણ, વિક્રમાદિત્યનિ થયૂં જાણ. ૭૫૯

વિક્રમચરિત્ર દેસમાહિ જાય, હઈડામાંહિ અતિઊલટ થાય,
દેઊસમાહિ જિમ આવ્યો રાય, જાણિ સંઘ ચલાવિ જાય! ૭૬૦

૭૫૬—ખ-'પાયક' ને બદલે 'પાયક.' ઉત્તરાર્ધ: 'કીધૂં હકાઉ દેસમઝારિ, કટકબંધ આવ્યા જૂઝાર.' ગ-પૂર્વાર્ધ: 'પાયકનિ આપિ બહૂ દામ, મોહોવડિ થઇ રણમાં કરો કામ.' ઉત્તરાર્ધ: હકારો કરો દેસમઝાર વિક્રમચરિત્ર વલી કરિ વિચાર.' ૭૫૭+૧—ખ-ગ-પૂર્વાર્ધ: 'તેડિ સવિ છત્રીસે રાજકુલિ, વૃદ્ધરાય જઇ પૂછિ વલી.' ૭૫૭+૧—ગ-પ્રતમાંથી કઢી લીધી છે. ૭૫૮—ર-ઉત્તરાર્ધ પહેલું ચરણ: 'લીધૂં' ને બદલે 'ખ'માં 'કીધૂં' છે. ગ-'મૂહૂર્ત લીધૂં ઉત્તમ સાર.' ચરણો ઉલટાંસૂલટાં છે. ૭૫૯—ખ-પૂર્વાર્ધનું પહેલું ચરણ: 'વૃદ્ધ રાયનિ પૂછિ કરી.' ઉત્તરાર્ધનું બીજું ચરણ: 'ખુરતલિ ખેહૂ ઊડિ ઘણી.' ગ-'ઊડિ ખેર નિ છાયો ભાણુ. વિક્રમાદિત્યનિ થયૂં જાણ.' ૭૬૦—ખ-ઉત્તરાર્ધનું બીજું ચરણ: 'વિક્રમાદિત્ય રાખૂં ગઢમાંહિ.'

આવ્યા ઊજ્જેણીઅહિઠાણ, વિક્રમાદિત્યનિ કીધૂં જાણ.
વિક્રમચરિત્ર કટક ગડિ કર્યૂં, વિક્રમાદિત્યરાજા નોતર્યૂં, ૭૬૧
બ્રાહ્મણભાટ મોકલ્યા છિ રાય, જમવા તેડયો ઊજ્જેણીરાયઃ
" એક બોલ તમ્હે કહિજો ખરો, રાજા ! આવો ભોજન કરો. ૭૬૨
જો રાજા ! નહિ આવો આજ, દેસમાંહિ અમ્હો કરસ્યું કાજ."
દીધૂં નોહોતરૂં માનૂં રાય, સપરિવારસૂં જમવા જાય. ૭૬૩
વિક્રમાદિત્યરા આવ્યા જિમ, વિક્રમચરિત્રસૂત દીઠો તિમ;
રાજાનિ મનિ હર્ષ ન માય, સાંઈ દેઇ સૂત લાગો પાય. ૭૬૪
હંસા ઊઠી ઊભી થાય, રાણીતણિ પાલખીઇ જાય.
પાય લાગી જઇ માસૂતણિઃ કવિ મદસૂદન ઇણિ પિરિ ભણિ. ૭૬૫
વિક્રમચરિત્રની આવી જાન, રાજા આપિ અદ્દ્મ દાન;
આનંદઊછવ કરિ અપાર, નગરમાહિ વરતો જયજયકાર. ૭૬૫+૧
સહૂકો આનંદ પામૂં સહી, વિક્રમચરિત્રિ હંસા વરી.
વિક્રમચરિત્ર વિમાસણ કરિ, વિક્રમાદિત્ય પ્રત્યે ઊચરિઃ ૭૬૫+૨
" રાજપાલનિ તેડાવો આજ, તિણિ આપણાં થયા કાજ.
કન્યા જોવા તમ્હે જે કહૂં, સહૂકો સાહામૂં જોઇ રહૂં. ૭૬૫+૩
કન્યા જોઇ આવો સહી, પણ તમ્હે કાંઈ માનો નહિ.
તિ માટિ મિ કીધૂં ઊપાય, રાજપાલ સંતોષો રાય !" ૭૬૫+૪
વિક્રમાદિત્ય દીધૂં માન, પંચ પસાઊ ઊપરિ પાન;
પિહિરાવ્યો સરસો પરિવાર, રાજવટનો આપો સવિ ભાર. ૭૬૬

૭૬૧–ક–' અતિવિચિત્ર કટક ગઢ કર્યૂં'. 'ખ–કડી નીચે મુજબ છેઃ
" વિક્રમચરિત્ર ગઢ કટક કર્યૂં રાઇ વિક્રમાદિત્ય નુહુતરૂં.'
બ્રાહ્મણભાટ મોકલા માંહિ, જઇ તેડૂં ઊજ્જેણીરાઈ."
૭૬૩—ક–ઉત્તરાર્ધ : 'વિક્રમાદિત્ય' ને બદલે 'હેમપાલખી.'
ખ–' સપરિવારસ્યૂં ' ને બદલે ' સહુપરિવારસ્યૂં. ' ગ–ચરણો ઉલટસુલટાં છે. ૭૬૪—ખ–ગ– પૂર્વાર્ધ : ' સાંઈ મલિ સંતાપૂં રાય, વિક્રમચરિત્ર જઇ લાગૂં પાય. ' ' ઊભી ' ને બદલે ' આધી ' ૭૬૫—ખ–' વિક્રમચરિત્રની આવી જાન, સતિનિ દીધાં સુગિપાન. ' ૭૬૬—ખ–કડીઓ ૭૬૬ થી ૭૬૧ નથી.

રાજપાલ રલિયાયતિ થાય, વિક્રમચરિત્રનિ લાગો પાય;
સાંઈ દેઇ સંતોષ્યા જેહ, હસીહસી ગોઠિ કરિ છિ એહ, ૭૬૭
રાજપાલનિ હરિષ અપાર, બોલિ બિસારી હંસાનાર;
પૂર્વકથાનૂં કીધૂં જાણ, રાજપાલ બહૂ કરિ વખાણ. ૭૬૮

વૃદ્ધ રાય કરિ રહ્યો વિમાસ, વિક્રમચરિત્રનો જાણો વાસ;
"હવિ અહ્મનિ ચલાવો દેસ, હંસાકૂંઅરીનિ સાથિ લેસ." ૭૬૯
ભણિ પ્રધાન, "સુણો રાજન ! માનૂં અમ્હિ તુમ્હારૂં માન;
આગિ વિઘ્ન ટલ્યાં છિ ઘણા, હવિ ઘર નહિ છાંડિ આપણાં." ૭૭૦

આપ્યા રતન અમૂલિક બહૂ, હસ્તીઘોડા કેતા કહું ?
હંસાકૂંઅરીનિ લાગો પાગ, વૃદ્ધ રાય પોહોતો પ્રાયાગ. ૭૭૧
રાજપાલ રાજાનિ કહિ, "એક બોલ તૂં માહારો લહિ;
ત્રંબસેનનિ કીજિ જાણ, જિમ તે ઘરિ વાજિ નીસાણ. ૭૭૨

હંસાવતીનિ દુઃખિ કરી, ક્ષુધાતૃષા તેહેની હરી;
જે ઘરિ આવી જાણિ આપણિ, ઊછવ હોઇ ઘરિ તમ્હતણિ." ૭૭૩
વિક્રમાદિત્ય કહિ, "પરધાન! એ તાં સહી તુમ્હારૂં કામ;
જઇ ભેટો ખંભાયતિધણી, રાજરીત કહિજો અમ્હનણિ. ૭૭૪

ત્રંબસેનનિ કહિજો સોય, કીધૂં જગદીશ્વરનૂં હોય;
રખિ રીસ આણો મનમાંહ, સરજૂં પાછૂં કિમિ ન થાય." ૭૭૫
હસ્તીઘોડાપાખર ટલિ, એકએક તિહાં આગલિ પલિ;
સાથિ લીધો બહૂ પિરિ સાય, રાજપાલ ચાલો ગુજરાત. ૭૭૬

ત્રંબાવતી ગયો દિન ત્રીસ, ભેટો લખમણ નામૂં સીસ;
ત્રંબસેનનપ કીધૂં જાણ, તતક્ષણ વાગા નીસાણ. ૭૭૭
રાજપાલનિ દીધાં માન, પંચાંગ પસાઉ ઊપરિ પાન;
રાજા તાં પૂછિ છિ સહી, પૂર્વકથા પરધાનિ કહી. ૭૭૮
"જે તુમ બેટી હંસકૂંઅરી, અનેક વિઘ્ન ટાલ્યાં નરહરિ;
શ્રીપ્રાયાગ સન્નધિ કરી વિક્રમચરિત્ર હંસાનિ વરી. ૭૭૯

ત્રંમસેન દુઃખ છૂટૂં અપાર, સંતોષ્યો નગરપરિવાર;
નાચિ પાત્ર નિ મંગલ ચ્યાર, ધોલ ગાઇ સુહાસણિ નાર. ૭૮૦

પંચ સબદનો હોઇ અવાજ, જાણિ હંસા પરણિ આજ!
બંદિજનનિ દીધા માન, બ્રાહ્મણનિ રા આપિ દાન. ૭૮૧

ભાગો સોક, હવો અતિરંગ, તૂઠા સંકર, તૂઠા ગંગ;
આજ પૂરણ પૂરી આસ, રાજાનિ મનિ અતિઉલ્હાસ. ૭૮૨

બ્રામ ભણિ સાભલજ્યો સોય, સુખદુ:ખ ભોગવજ્યો સહૂકોઈ;
જિમ રાજાનિ મનમા હરખ, તિમ શ્રોતાજન પામો હરખ. ૭૮૩

રાજપાલ રહ્યા દિન સાત, ગોરવની સી કહીઈ વાત?
ચાલવાની સજાઈ કરિ, હીરામાણિક સાહાઢિ ભરિ. ૭૮૪

મોકલાવી ચાલ્યા પરધાન, રાજરીતિ કહાવિ રાજાન.
"રખિ માયા ઊતારો તમ્હિ, આણૂં મોકલીઇ છિ અમ્હિં. ૭૮૫

ચાલો ચરણ જૂહારી રાય, લખમણવરિ મેલવાનિ જાય,
લીલાવતીનિ લાગો પાય, "રખિ રિદય વીસારો માય!". ૭૮૬

વલતી લીલા કહિ વીનતી: "કુશલ કહિજ્યો હંસાવતી;
વિક્રમચરિત્રનિ નામી સીસ કહિજ્યો અમ્હારી આસીસ ૭૮૭

હંસકૂઅરીનિ એતવૂં કહો: રખિ પ્રીતિ વીસારો તમ્હો;
રાતિદિવસ સૂતીબિમની, અધક્ષણ તૂં વીસાગી નથી." ૭૮૮

લીલાવતીનિ કરી જૂહાર રાજપાલ થયો અસવાર,
રાજવસુ સદૂ આગલિ કરી, દિન દસઆહિ પોહોતો ઘરિ ૭૮૯

દૂતિ ભેટિ રાત્રપકતણિ તે સોપી ઉજ્જેણીધણી.
કરી જૂહાર સંભલાવી વાત, અતિ સંતોષિયા નરનાથ. ૭૯૦

જાણિ આજ આવિ છિ જાન, હર્ષિ રાઇ વિદિસ્યા પાન'
તલિયાતોરણ વાનરવાલિ, બારિ જાણિ આવી દીવાલી! ૭૯૧

જિમ રાજાઘરિ ઊછવ હોય, તિમ ઊછવ પામો સહૂકોય;
વ્યાસ ભણિ મદસૂદન માન, કથા સાંભલિ ગંગારનાન. ૭૯૨
કથા રાગિ જે વ્યાસે કહી, સવિ ખાંભિ સુધી લહી;
હરિહરદાસ ઈમ વસી, વારુ ગાયણ સોભિ કસી. ૭૯૩
સંવત સોલસિસોલમઝાર, શ્રાવણ માસ તૃતીયા રવિવાર;
કૃષ્ણપક્ષ વલી પૂરવામાંહિ કથા કીધી તિણિ ઠાઈ. ૭૯૪
મધ્યદેસ મહિમૂદ સૂલતાન, ગામ સારસા ની પટલ રાણ;
કથા કહી મદસૂદન વ્યાસ, સાંભલતાં હોઇ બુદ્ધિપ્રકાસ. ૭૯૫

દુહા

વિક્રમચરિત્રતણી કથા રુડી નિ રસાલ;
એકમનો જિ સાંભલિ દુઃખ ટલિ તતકાલ. ૭૯૬
જડિ અક્ષર જમલિ, અક્ષરિ અક્ષરબંધ;
જાણુ હસિ તિ જાણસિ કથાતણો સમંધ. ૭૯૭
સણગારિ સીમા વલી, ઘણા વિયોગવિરોધ;
સૂણતાં સાહસ ઊપજિ, પાર નહિ પ્રતિબોધ. ૭૯૮

૭૯૨—ખ-'તિમ ઊછવ' ને બદલે 'જ્યમ સંતોષિ.' ઉત્તરાર્ધ: વલી વહિલા ઊઠુ પરભાતિ, માન વિપ્રગો દેન્યો અતિ.' ૭૯૩—ખ-'લહી' ને બદલે 'સહી.' ઉત્તરાર્ધ: 'ત્રણસિ ત્રેતાલિસિ ખરી, કથાતણિ કીધી ચઉપઈ.' ૭૯૪—ક-'સંવત ચૌદ ઓલોત્તરમઝારિ.' ખ-કડી નીચે મુજબ છે: '**સંવત ૧૪ ચૌદ સોલમઝારિ, શ્રાવણમાસ ત્રીજ તિ રવિવાર; કૃષ્ણપક્ષ પૂરવામહિ કથા નિપાઇ ગામ કિહિ ?. ગ-સંવત સોલોત્તરાઓઝાર, શ્રાવણમાસ ત્રીજ રવિવાર; શુક્લ-પક્ષ પૂરવામાંહ, કથા નિપની કહું તિ ઠાય.**'

૭૯૫—ખ-ઉત્તરાર્ધનું બીજું ચરણ: "પૂર્વે કવિતિ પિરિ પ્રકાસ.' ૭૯૬—ખ-ગ-પૂર્વાર્ધ બીજું ચરણ: કડીઓ ૭૯૬ થી ૮૦૮ નથી. 'ગામ સાહ પાટલ રાણ.' ઉત્તરાર્ધ બીજું ચરણ: 'સાંભલિ તેહેનિ પોહોચિ આસ.'

નરનારી જિ સાભલિ વિરહ ન વ્યાપિ તાસ;
અંતરિ ઊલટ ઊપજિ, કહિ મધુસૂદન વ્યાસ. ૭૯૯
કલિયુગમાહિ એ કથા વારુ તિ અતિ દીસ;
રૂપક સંખ્યા આઠસિ, ઊપરિ છઇ પંચવીસ. ૮૦૦
પ્રાયાગમાધવમંદિર કરિ, માધવકેરિ પાસ;
તિ સમોવડિ ન જાણજ્યો, કહિ મધુસૂદન વ્યાસ. ૮૦૧
નરનારી જિ સાંભલિ, તેહેના ટલિ વિયોગ;
અંતર ઊવટ ઊપજિ, પામિ સુખસંયોગ. ૮૦૨
અવિચલ સુખ પામિ સદા, અંગિ ન વ્યાપિ કામ;
એકમનો જિ સાભલિ વિક્રમચરિત્ર આખ્યાન. ૮૦૩
ક્ષમાદયા અતિ ઊપજિ, નહિ વિષયઅભિમાન;
એકમનો જિ સાંભલિ વિક્રમચરિત્રઆખ્યાન. ૮૦૪
સાભળતા સુખ પામીઈ, ગાતા વાધિ ગ્યાન;
ભલા ભાવારથ જાણીઇ સુણતા એ આખ્યાન. ૮૦૫
અડસહિ તીરથ જિ કરિ, ધરિ ધરાતલિ ધ્યાન;
એકમનો જિ સાંભલિ વિક્રમચરિત્રઆખ્યાન. ૮૦૬
ગયા કેદાર નિ ગોમતી, પુષ્કર નિ પ્રભાસ;
તેહ સમોવડિ જાણજ્યો, કહિ મધુસૂદન વ્યાસ. ૮૦૭
સરસતીમાત પસાઊ લિ, ગણપતિ પૂરિ આસ,
કથા કરી મધુસૂદનિ, તુહ્ય લીલવિલાસ. ૮૦૮+૨૧ / ૮૨૯

સ મા પ્ત

૮૦૮—અહીં શરૂઆતથી માંડી આખર સુધીની ૨૦૩=૨૧ કડિયો —કુલ સંખ્યા મેળવવા—ઉમેરી કુલ સંખ્યા ૮૨૯ કરી છે.

ચરણટિપ્પણીની અનુપૂર્તિ

[નોંધ : કાવ્યની ૬૮૦ કડી પછી શરતચૂકને લીધે ચરણટિપ્પણીમાં નીચેની બે પ્રક્ષિપ્ત કડિયો 'ગ' પ્રતમાંથી ઉતારવાની રહી ગઇ છે તે નીચે આપવામાં આવી છે. વળી એ જ 'ગ'પ્રતે ટૂંકાવેલી કેટલીક કડિયો છે તે પણ અહીં આપવામાં આવે છે.]

૬૮૦—ગ-આ પછી નીચેની કડી છેઃ—

પિહિરાં વસ્રપટૂલાં સાર તિ અંગે સોભિ અપાર;
ક્રીહિ કવિતાઃ હૂં વાત સી કહું? રૂપતણું પાર નવિ લહું.'

આ પછી 'ગ' પ્રતમાં નીચેની કડી છેઃ—

'એક સખી ક્રીહિઃ મંદિરિ આવો, કૂંઅરીનિ નવણું નવરાવો;
સોવરણ કલસ નિ સખી ચાર, નવણું તાંહાં હોયા આચાર.'

આ પછી 'ગ'પ્રતિમાં હંસાવતીનો શણગારવિધિ બહુ જ ટૂંકાવવામાં આવ્યો છે. લગ્નવિધિનું લાંબુંલાંબું ને ઝીણવટભર્યું વર્ણન પણ મૂકી દેવામાં આવ્યું છે. ટૂંકાવેલો ભાગ નીચે મુજબ છે :—

'વૃદ્ધરાય તિ રલિયાયત થાય, રાજાનિ ગુરુ બોલ્યા માંહઃ
પછિ લગનતણી એ વાત, વેલા થઇ કાર્ય કરો તાત! ૯૦
સાત દિવસ સજાઈ કરી વિક્રમચરિત્રિ હંસા વરી.
બ્રાહ્મણ વેદ ઉચરિ સાર, ધવલમંગલ હોઇ આચાર. ૯૧
માંગલ્યમંગલ ગંગા ગાય જિ સાંભલિ તિ સ્વર્ગિ જાય.
સંકરઉમયા મનમાંહિ ધરો, અઘ સઘલાં હેલામાંહિ તરો. ૯૨
ગુરુવિપ્રનિ દીધાં માન, સરસ્વતીમાંહિ ક્રીધાં સ્નાન,
સરસ્વતીમાંહિ સ્નાન કરિ, આપિ આપણું કુલ ઉદ્ધરિ. ૯૩
નીર નિરમલ નાહાં ત્યાંય, આવાં કરવત મૂકાઇ જ્યાંય;
વિક્રમચરિત્ર કહિ સોયઃ હવિ કરવત રખિ મેહેલો કોય.'' ૯૪
બ્રાહ્મણ બહુ સંતોષા રાય, સુવર્ણરત્નનો કરો પસાય.
બ્રાહ્મણે તવ દીધી આસીસ : વિક્રમચરિત્ર જીવો ક્રોડ વરિષ ! ૯૫
વિક્રમચરિત્રિ એહેવૂં કીધૂં કામ, કરવતકેરો ફેડો ઠામ.
" કુલયુગમાં કરવત રચ્યૂં કરિ જિણિ જીવ અણખૂટિ મરિ ? ૯૬
કરો યાત્રા આદરો ધર્મ, દો દાન તાંહાં આદરો કર્મ.
ગંગાતણી યાત્રા કરો, પૂર્વજન્મ આપિ ઉદ્ધરો.'' ૯૭

યાત્રાનિ તાંહાં કીધી પિરિ, વિક્રમચરિત્ર તિ આવો ઘરિ.
વિક્રમચરિત્રમન આવિ વાતઃ ' એક વીનતી સાંભળો તાત ! ૯૮
માલવતણી કરું કટકઇ વાતુ' સોમ્ય તમ્હારી ગઇ. '
વિક્રમચરિત્ર કહિ,"સાંભલો રાય ! માહરા હઈડામાંહિ દુઃખ ન માય.૯૯
સુખ હોય કાયિ મુઝતણી ને ભેટું ઉજ્જેણીધણી;
ને વિક્રમાદિત્ય ન મલિ નરેસ ! તો હું ધરીસિ સઘલો દેસ." ૧૦૦
વૃદ્ધ રાય કહિ, " સાંભલ વીર ! લોકનિ તમ્હો દેજે ધીર."
વૃદ્ધ રાય વલી ઈમ કહિ, ' જે રાજા ગઢમાંહિ રહિ. ૧૦૧
ગઢ હેઠલ ઊતરજે તાંહાં, ભ્રાત ન જાણો હઈડામાંહાં."
કટકતણી સજાઈ કરિ, હસ્તીઘોડા નિ પાખરિ. ૧૦૨

—'ગ'-પ્રતિ: પૃષ્ઠ ૪૨૯—૪૩૦: કડિયો ૯૦ થી ૧૦૨.

પ્રતોની પુષ્પિકાઓ

'ક' પ્રતની પુષ્પિકાનો સાર : ઈતિ **શ્રીવિક્રમચરિત્રહંસાવતી--વિવાહ** સંપૂર્ણ. સમાપ્ત.

નામ : **વિક્રમચરિત્રચઉપઈ.** વિષય ગુજરાતી કાવ્ય. કર્તા: મધુસૂદન વ્યાસ. રચ્યાસંવત : ૧૬૧૪. વિસ્તાર : પૃ૪ ૨૧: ૯૦૦. ભાષા: ગુજરાતી. લિપિ : નાગરી. વધારાનાં નામ : **હંસાઊલીવિક્રમચરિત્ર, વિક્રમચરિત્રહંસાવલીવિવાહ.**

'ખ 'પ્રતની પુષ્પિકા: **વિક્રમચરિત્ર** સમાપ્ત. સંવત ૧૬૬૫ વર્ષે કાર્તગ સુદ ૩ વાર (?) સોમ. જંબૂસર વાસ્તવ્ય. રામજિકેન લિખિતમ્. શ્રીભવાનીશંકરાભ્યાં નમઃ। શ્રીકાલભૈરવાય નમઃ । શ્રીવેણીમાધવાય નમઃ। પઠનાર્થં ઠાકુરશ્રી કલ્યાણજી પૂર ૩૪૪. લિપિ: ગુજરાતી. ભાષા: ગુજરાતી. આ પ્રતિ નરપતિકૃત 'પંચદંડ 'ની ત્રુટિત વાર્તા પછી ઊતારેલી. છે-પૃ. ૭૦ થી પૃ. ૯૬ સુધીમાં.

'ગ' પ્રતની **પુષ્પિકા** નથી. આ પ્રતિમાં વાર્તા પછી સામલકૃત 'પદ્માવતીની કથા ' ઊતારેલી છે તેમાં નીચેની પુષ્પિકા છેઃ

શ્રીરસ્તુ. કલ્યાણમસ્તુ. જયસંવત્સર પુષ્પવદ્યચતુર્દશ્યામિદં પુસ્તકં નિર્ભયરામ તિરવાડીપઠનાર્થં અણાચાર્યેણ લિખિતમ્.

મધુસૂદન વ્યાસકૃત

હંસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાહ

સમજૂતી

મંગલાચરણ

પૃષ્ઠ ૧

૧-૩ હંસાવતી—ખભાતમંદરના રાજા ત્ર્યંબકસેનની રાજકુમારી એ પદ્મિનિ છે પ્રસ્તુત પદ્યવાર્તાની એ નાયિકા છે.

વિક્રમચરિત્ર—ગુપ્તવંશવિભૂષણ 'વિક્રમાદિત્ય' એ મહાબિરુદ ભોગવનાર મહાસમ્રાટ્ બીજા ચંદ્રગુપ્તનો યુવરાજકુમાર ને આ પદ્યવાર્તાનો નાયક મંગલાચરણ—'समाप्तिकामो मगलमाचरेत्'—'ગ્રંથસમાપ્તિની મનોકામનાવાળાએ મંગલાચરણ કરવું'—એ પ્રણાલિકાનું અનુસરણ કવિ મધુસૂદન વ્યાસ પણ બીજા કવિઓ માફક અહીં કરે છે પહેલી છ કડિયોમાં કાવ્યનુ મંગલાચરણ છે કવિ એમાં પ્રથમ શારદા, પછી ગણપતિ, પછી પોતાના પૂર્વજ કવિગણો અને તે પછી પોતાનાં માતાપિતા, ગુરુ અને તેત્રીસ કોટિ દેવતાઓને નમન કરી તેમનુ આવાહન કરે છે.

સારદા—બ્રહ્માની પુત્રી, શારદા, જ્ઞાનશક્તિ, વાણી ને વિદ્યાની અધિષ્ઠાત્રી દેવી બ્રહ્મદેવની પત્ની સાવિત્રી (અથવા ગાયત્રી) પણ કેટલીક વાર 'સરસ્વતી' કહેવાય છે બ્રહ્મદેવના વામાંગમાંથી એની ઉત્પત્તિ થઇ છે ને એને દંડનીતિશાસ્ત્રની કર્ત્રી કહી છે (મહાભારત શાંતિપર્વ. અધ્યાય ૩૧)

—ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીસંપાદિત પૌરાણિક કથાકોશ

વાગવાણીવર—વાચા તથા વાણીનું વરદાન સંસ્કારી વાચા એ વાણી. વાચાની ફૂટાડનાર તેમ જ તે વાચાને સંસ્કારી કરી તેની વાણી-ભાષા-નો વર આપનાર દેવી તે સરસ્વતી છે. હંસગમની-રાજહંસની મનોહર

ચાલવાળી અથવા હંસ જેનું વાહન છે તે દેવી. હંસ દૂધપાણીને જૂદાં કરવાનો વિવેક ધરાવે છે. આવી જ્ઞાનઅજ્ઞાનને જૂદાં પાડનારી વિવેકબુદ્ધિવાળી સરસ્વતી છે. જુઓ

"પાહલૂં સરસતી અરચીસૂં, રચીસૂં વસંતવિલાસ,
વીણ ધરઇ કર દાહિણ, વાહણ હંસલુ જાસ." ૧

—અજ્ઞાત કવિઃ વસંતવિલાસઃ વિ. સં. ૧૫૦૮

અવિધાર્ય [સં. અવ+ધૃ]—વિચાર. ગુણવૈ [સં. गुणवत्]—ગુણવતો, ગુણવાન.

ગૌરીનંદના—પાર્વતીપુત્ર, ગણપતિ. આર્યોના પૌરાણિક દેવોમાં ગણપતિ એક શિવગણ છે. ગણદેવતાના સમૂહની સંખ્યા નવની છે (૧) આદિત્ય, (૨) વિશ્વ અગર વિશ્વદેવ, (૩) વસુ, (૪) તુષિત, (૫) આભાસ્વર, (૬) અનિલ, (૭) મહારાજિકા, (૮) સાધ્યા અને (૯) રુદ્રો આ ઊતરતી પંક્તિના દેવો તે શિવના ગણ. તેઓ કૈલાસ ઉપર રહે છે એમના ઉપરના જે અધિકારી તે ગણપતિ. ગૌરી તેમ જ ગણપતિના વિશેષ વર્ણન માટે **જુઓ ડાહ્યાભાઇ દેરાસરીસંપાદિત પૌરાણિક કથાકોશ.**

ગણપતિ અને સરસ્વતીના આવા જ સાદા સ્તવન માટે વળી જુઓ

"ગૌરીનંદન વીનવું, બ્રહ્મસુતા સરસત્તિ!
સરસ બંધ પ્રાકૃત કવું, દિઉ મૂઝ નિર્મલ મત્તિ."

—ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીસંપાદિત પદ્મનાભકૃત કાન્હડદેપ્રબંધઃ પ્રથમ ખંડઃ વિ. સં. ૧૫૧૨

પૃષ્ઠ ૨

૧-૧૦ કવિબંધ જેણિ બદ્ધ—જેણે કાવ્યકૃતિયો [કવિબંધ] રચી [બદ્ધ]. સરખાવો

"સુકવિ હૂઇ તિણિ સદ્ગ્રંથ બાંધવા, દાતાર હૂઇ તિણિ દાન કરવાં."

—નરસિંહ મહેતાઃ પ્રભાતિયાં

બોલું અક્ષરબંધ—કાવ્યબંધારણને ઉચિત વર્ણોની સપ્રમાણતા સાચવીને મારી કવિતા હું ગાઉં. વર્ણ, માત્રા, તાલ, રૂપ આ સર્વ મારી કાવ્યરચનામાં ઔચિત્યપુરઃસર સચવાય એવી મારી અભિલાષા છે.

કહુ'—ગાઉ'. ખોડિ—દોષ. અહિઠાણ [સં. अधिष्ठान]—વિશિષ્ટ ધામ, રાજધાની. રસના—જીભ. સરસા અક્ષર—રસભર્યાં અક્ષરો—શબ્દો. ' वाक्य रसात्मकं काव्यम् '—' રસવાળું વાક્ય એ કાવ્ય '—એ આપણો જૂનો કાવ્યસંપ્રદાય કવિ પણ માન્ય રાખે છે.

કડિયો ૭-૧૦ માં અવંતી, વિક્રમાદિત્ય, મહાકાલેશ્વર તથા હરસિદ્ધિ-દેવીનો ઉલ્લેખ છે.

તા. ક.—આ કડિયોવાળા તેમ જ આ કાવ્યકૃતિમાં આવતા બીજા બધ સંસ્કૃત શ્લોકોના ગુજરાતી ભાષાંતર માટે જુઓ આ પુસ્તકનું પરિશિષ્ટ ગ.

વળી અવંતી અને વિક્રમાદિત્યના મહિમાસંબંધમાં સરખાવોઃ—

"એક કાશી નઇ કાંચિકા, અવયંતી સુવિચાર,
મારગ ત્રણિ કૈલાસના ત્રિશૂલતણુઇ આકારિ. ૧૯

અડિસઠિ તીરથ જે કરઇ, યજ્ઞ કરઇ અનેક;
કવિનરપતિ ઈમ ઉચ્ચરઇ સિપ્રામજ્જન એક. ૨૦

જિહાં ઉતપત્તી હરસિદ્ધિ નિ મહીમંડન મહાકાલ;
કોટિ તીરથ કલિમલ હરઇ, મિલૂં મંગલમાલ. ૨૧

સિદ્ધવડિ હરસિદ્ધ રિહઇ જિહાં ગાંધ્રવૂં મસાણુ,
શક્તિભેદ ચઉસઠીતણુઉ નંદનવનહ પ્રમાણ. ૨૨

પ્રથિવીનાભિ અવંતિકા મુગતિખેત્ર સંસારિ;
ચક્રપ્રજાપતિઆદે કીધૂં જજ્ઞ મઝારિ. ૨૩

મહિમાપાર ન જાણુઇ, હઈડઇ જોઇ સુજાણુ;
કવિનરપતિ ઈમ ઉચ્ચરઇ, પૂછિ પદ્મપુરાણ. ૨૪

અનેક રાઈ આગઇ હૂઆ, વલી હૂસઇ અનેક;
વિક્રમ તોલઇ કો નહિ, ત્રિભોવનિ ગમનિ વિવેક. ૨૫

આગિઆ સારથ જેહેનઇ, સારથ હરસિદ્ધિમાઈ;
સુરપતિ જસ સાંનધ્ધિ કરઇ, ધિનધિન વિક્રમરાઇ !" ૨૬

—શંકરપ્રસાદ રાવલસંપાદિત નરપતિકૃત પંચદંડની વાર્તાઃ આદેશ પહેલોઃ કડિયો ૧૯–૨૬ઃ વિ. સં. ૧૫૬૦

પૃષ્ઠ ૩

૧૧-૧૬ વેદન્ત-શ્રોત્રીય. ચોતિક [સં. ज्योतिष्]—જ્યોતિષનું શાસ્ત્ર. અભ્યસિ [સં.]—અભ્યાસ કરે. નેમ [સં. नियम]—વ્રતનિયમ. મેરાઈ—દરજી, સઈ. પટ્ટુલિયા—પટોળાં બાંધવામાં ને છાપવામાં કુશલ કારીગરો. પરિયટ—ધોબી. વિહિવારીઆ—વ્યાપારીઓ. ભાખ [સં. भाषा]—બોલ. ઘુહુરિ વાટ—પોતાને માર્ગે ચાલે, વર્તે. યનિ—જૈનિ, જીનમાર્ગીઓ. આપિ—પોતાની મેળે; આપોઆપ.

પૃષ્ઠ ૪

૧૭-૨૪ રાઊત [સં. राजकुल]—સામંતો. નવરંગ—વિવિધ શક્તિવાળા, વિવિધ ગુણવાળા. પરરાષ્ટ્ર—પરદેશીય રાજ્ય, પડોશનું રાજ્ય. ભયસંગ-દહેશત અને હાડમારી. કણું-પર્વ. મરહૂંડીઆ(?)-મંગણ-માગણીઆટ, અતિથિઓ, યાચકો રસણીઆ—હલકી ધાતુઓનાં ઘરેણાંને સોનારૂપાથી રસવાનો ધંધો કરનારાઓ. સરહીઆ—કંકુ અને અગરચંદનાદિ સુગંધવાળાં દ્રવ્યો વેચનારા. ભિંસાયત—પખાલીઓ, ભીસ્તીઓ. વિન્નાણુ—[સં. वैज्ञानिक ઉપરથી]—વિજ્ઞાનીઓ ઘરમાલી—ઉપવાટિકાવાળાં ઘરો બંધાતાં એ પદ્ધતિ આપણી પ્રાચીન નગરરચનામાં હતી એની અહીં કવિ સૂચના કરે છે. વાજિ તાંતિ— પીંજણો [તાંત] વાગતી, પીંજારાઓનો ધંધો કરનારાઓ. વેલાર—(?) મર્દનીઆ—ચંપી કરનારાઓ. પ્રજાપતિ—કુંભાર. પહહાણી—(?) મોજગર— મોજાં ગૂંથનારાઓ, મોચી ખેડાગર—(?)

કડી ૧૮ થી ૨૬ સુધીમાં જૂદીજૂદી જ્ઞાતિઓ [અઢારે વર્ણ] વર્ણવવામાં આવી છે. એ સાથે સરખાવો નીચેની જૂદાજૂદા ધંધાવાળી ચોરાશી મધ્યકાલીન જ્ઞાતિઓઃ—

સોની, નાણાવટી, જવહરી, સૌગંધીયા, ફોફલિયા, સુત્રિયા, પટસૂત્રિયા, ધીયા, તેલહરા, દંતારા, વળીયાર, મણીયાર, દોરસી, નેસ્તી, ગાંધી, કપાસી, કડીયા, ફડી, એરંડિયા, રસણીયા, પ્રવાલીયા, ત્રાંબહટા, સાંખહટા, પીતલગરા. સોનાર, સીસાહટા, મોતીપ્રોયા, સાલવી, મીણારા, કુંઆરા, ચૂનારા, લુનારા, ફુટારા, ગુળીયારા, પરીયટા, ઘાંચી, મોચી, સઈ, લોહડિયા, લોહારા, ચીત્રાહરા, સતુઆરા, કાગળીયા, મદ્યપહટી, વેશ્યા, પણગોલા, ગાંછા, ભાડભુંજા, બીબાહટા, ત્રાંબડિયા, ભઈસાયત, મલિન નાપિત,

ચોખા નાપિત, પાટીવણા, ત્રાગડીયા, વાહીત્રા, કાઠવીઠીયા, ચોપાવીઠીયા, સુખડીયા, સાથરીયા, તેરમા, બેગડીયા, વસાહ, સાંથૂઆ, પેરૂઆ, આટીઆ, દાતીયા, દકતીઆ, મુજકુટા, સરગરા, ભરથારા, પીતલહડા, કંસારા, પત્રસાગીઆ, ખાસરીયા, મજીઠીયા, સાકરીયા, સાબૂગર, લોહાર, સૂત્રહાર, વણકર, તબોલી, કદોઇ, બ્રાહ્મહટા, કુત્રિકાપણહટા ''

—જીનવિજયજીસંપાદિત પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યસંદર્ભઃ **માણિક્યચંદ્રસૂરિકૃત પૃથ્વીચંદ્રચરિત્રઃ વિ. સં. ૧૪૭૮: ચોરાશી ચૌટાના વર્ણન ઉપરથી**

એક વર્ણમાંથી '' ગુણકર્મવિભાગશ—'' '' ગુણકર્મવિભાગને લીધે ચાર વર્ણ રચાયા ને તેમાંથી કાલાન્તર અનેક જ્ઞાતિ-ઉપ-જ્ઞાતિઓના ફાંટા પડ્યા એ આપણી જ્ઞાતિઓનો ઇતિહાસ વિચારવા જેવો છે. ક્ષત્રિયોના વંશવિસ્તાર વર્ણવ્યા પછી ઉપર્યુક્ત 'પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર' વળી નીચે મુજબ નોંધ લે છેઃ—

'' અનઇ બ્રાહ્મણાદિક કુલાવરોપ જ્ઞાતિવિરોપ જાણિવા જિમ કલિકાલપ્રવર્તમાનિ ચઉરાસી જ્ઞાતિ બોલીઇ કિસી તે જ્ઞાતિ ?—શ્રીશ્રીમાલી, ઉસવાલ, વાઘેરવાલ, ડીડૂ, પુષ્કરવાલ ડીસાવાલ, મેડતવાલ, ભાભ. સુગણા, છત્રવાલ, ટોહિલ, સોની, ખડવડ, ખંડેરવાલ, પોરૂઆડ. ગૂર્જર, મોઢ, નાગર, જાલહરા, ખડાઇતા, કપોલ, જાંબૂ, વાયડા, વાવ, દસઉરા, કરહીયા, નાગદહા, મેવાડા, ભટેઉરા, કથરા, નરસિંહરા, હારલ, પંચમવંસ, સિરખંડલા, કમોહ, રોતકી, અગરવાલ, જિલ્રાણી, બાંભ, ધાંધ, પાલ્હાઉત, હીચિત, બગદૂ, અહિછત્રવાલ, શ્રીગઉડ, વાલ્મીકિ, ટ.કી, તેવટા, તિસઉરા, અઠવગ્રી, લાડીસાખા, બધનઉરા, સુહડવાલ, વીધૂ, પદ્માવતી, નીમા, જેહરાણા, માથુર, ધાકડ, પલ્હીવાલ, હરસઉરા, ચિત્રઉડા, ગોલા, ગહિભરિયા, લોહાણા, ભાટીયા, નાગઉરા, આણંદઉરા, સતલા, કટકાલાપુરી, રાયકવાલ, પેસીયા, પેરૂયા, ગોમિત્રી, નારાયણા, ડીંડૂ, ગજઉડા, ગોખરૂઆ, અજયમેરા, કંડોલીયા, કાયત્થ, સગઉડા, સીહઉરા, જેસવાલ, નાદેવા, જાઇલવાલ, આવેવ, એ સવિહૂ જ્ઞાતિકુલવંશમાહિ વખાણીઇ.''

—એજન

પૃષ્ઠ ૫

૨૫-૩૨ સવા લાખ ઘર ગુણકાતણાં...ઘણાં—વેશ્યાઓની સંસ્થાઓ પ્રાચીનકાલથી આપણા દેશની મહાનગરીઓમાં પ્રચલિત રહી છે. આ સાથે

જૂગારીઓ [જૂઆરી] જુગારખાનામાં [જૂવટિ] વાસ કરતા ને જૂગાર ખેલતા. ૨૫ મી કડી સાથે સરખાવો:

> " તરુવરછાંહ પરસ ચૂવટિ, રાઉત રમઇ નિતુ જૂયટઇ,
> નગરનાયકારૂપ અપાર, નિતુનિતુ નવવા કરઇ સિણગાર."
>
> —પદ્મનાભ· કાન્હડદેપ્રબંધઃ ખંડ ૪. કડી ૩૦

સાંકલિયા [સં. संकलित ઉપરથી]—સાંકળેથી બાંધ્યા હતા. નયરિ જાણિ...દીહ]—નગરની અંદર જાણે રાત્રિકાળે દિવસ ઊગતો ! અવંતીનાં જાહોજલાલી ને પૂરભપકાનું આ સૂચન છે. પોળિપગારિ સુવર્ણ નિરુંદ્ધ—પોળો અને કોટ [સં. प्राकार] સોનેથી જાણે મઢ્યાં [નિરુંદ્ધ] હતાં હયશાલા [સં.] ઘોડાર. માણિકઢીક—માણેકના ઢગલા [ઢીક] અંતેઉરિ–રાણીઓ. રૂપિ કંદર્પલીલવિલાસ—તે રાણીઓ કામદેવની ક્રીડાના વિલાસરૂપે હતી, વિલાસી હતી—બહુ જ સૌંદર્યવતી ને કામના ઉચ્ચ પ્રતિના ભોગવિહારને યોગ્ય હતી. વનહી કેલિ જસા કોઇ પાય-રાજકુમારવિક્રમચરિત્રની કોમળતાને વનની કોમળ કેળના થડની કોમળતા સાથે સરખાવી છે. અતિસ્વરૂપિ માનિની મોહવિ—વાર્તાના નાયકનાં અતિરૂપ ને રસિકતા એટલાં બધાં હતાં કે જાજરમાન [માનિની] સ્ત્રીઓ પણ પોતાનાં માન છોડી એના પ્રેમમાં લુબ્ધ બનતી.

ચૌદવિદ્યા—ચાર વેદ, ૭ અંગ, મીમાંસા (પૂર્વ તથા ઉત્તર), ન્યાય (ગૌતમ તથા કણાદ), ધર્મશાસ્ત્ર અને અઢાર પુરાણોઃ આ ચૌદ વિદ્યાઓમાં ગણાય છે. —નર્મદાશંકરસંપાદિત નર્મકથાકોશ

ચવિ—ચાવી નાંખી હતી, પારંગતતા મેળવી હતી 'ચવ'નો બીજો અર્થ પ્રાચીન ગુજરાતીમાં 'જવું' પણ માલમ પડે છે. કંદર્પઅભિનવકુમાર—વિક્રમચરિત્ર કામદેવનો જાણે નવીન પુત્ર હતો, બહુ જ સૌંદર્યવાન ને મોહક હતો.

પદ્મની—વિક્રમાદિત્ય વિક્રમચરિત્રના વિવાહ માટે પદ્મિનિની ઇચ્છા કરે છે. સ્ત્રીની ચાર જાતિના ભેદ આપણા સાહિત્યમાં નીચે મુજબ જણીતા છેઃ

> " પદ્મિનિ, ચિત્રણી, શંખિની વળી હસ્તિનિ વિચાર;
> ન્યારાન્યારા ગુણ સહો જગજન ! સાર અસાર."

પદ્મિનિ

"સહજ સુગંધ, સ્વરૂપ શુભ, પુન્યપ્રેમ સુખદાની;
ભોજન સ્વલ્પ રતિરીસ વળી નિદ્રા તેમ જ માની.
સહજ સુબુદ્ધિ, ઉદાર, મૃદુ, હાવભાવ, શુચિ અંગ;
અનઘ, અલોમ, અનંગગૃહ, પદ્મિનિ હાટક રંગ."

બીજા ત્રણ ભેદનાં લક્ષણ માટે જુઓ **કવિ દલપત દુર્લભસંપાદિત સકલશાસ્ત્રનિરુપણ.**

સબળ—ભાથુ. આ શબ્દ માટે જુઓ

"ઢય પાણી જાડી ધરિ, સબળ ફોગ ઘણેહ.
સાયસ કોડી મારવી ઉચલ લગે વયણેહ." ૧૦૬
—કુશલલાભ: ઢોલામારવણીની કથા: વિ. સં. ૧૬૭૭

સાથ—ઞસાલો, સંગાથ

પૃષ્ઠ ૬

૩૩-૪૦ આયસ [સં. आयास]—શ્રમ, (૨) [સં. आदेश] આજ્ઞા. અવધારિ—નક્કી માનો, ખરું માનો.

બ્રહ્મા—સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો કારણભૂત જે રજોગુણ તેના મૂર્તિમાન દેવતા રજોગુણ એટલે સત્ત્વગુણ અને તમોગુણની મધ્યમાવસ્થા; અથવા નિમિત્તકારણ અને વિવર્તોપાદાન કારણ. આ બંનેની મધ્યમાવસ્થા હોઈ બ્રહ્મદેવ સત્ત્વગુણથી કિંચિત્ મલિન એવી ઉપાધિવિશિષ્ટ થયા. આથી એમનામાં કંઈ જીવત્વદશા આવી; તોપણ તે વ્યષ્ટિજીવો પ્રમાણે એકદેશીય જીવ નથી, પરંતુ સમષ્ટિના જીવ છે (સમષ્ટિના જીવ એટલે બ્રહ્માંડ માંહ્યલા સઘળા જીવોના આધારભૂત જીવ) એટલે કે સંપૂર્ણ જીવોના તે ઈશ્વર છે એમણે જે મૂર્તિ ધારણ કરી તે કેવળ સ્વેચ્છાએ જ કરી છે. તે કારણથી તેમનાં નામ 'સ્વયંભૂ' અને 'આત્મભૂ' એવાં છે.

× × ×

તેમની મૂર્તિ કેવળ જ્યોતિર્રૂપ હોઈ તે નિરંતર સત્યલોકમાં વસે છે. તેમણે સંકલ્પ માત્ર વડે સર્વ સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી તેથી તે યદ્યપિ કર્તા છે તોપણ વ્યષ્ટિજીવ જેવું દેહનું તાદાત્મ્ય હોવાથી તેમના નિદ્રાકાલે

સર્વ જીવ લય પામે છે અને ઉત્થાનકાલે પુનઃ ઉત્પન્ન થાય છે. એમ છતાં એમના મુક્તત્વથી સર્વ જીવો મુક્તિ પામતા નથી; કારણ મોક્ષ એ વિચાર-સાધ્ય હોવાથી એવું થવું શ્રુતિયુક્તિ વિરુદ્ધ છે.

સંપૂર્ણ દેવ, ઋષિ, પ્રજાપતિ સર્વના આ જ કર્ત્તા હોવાથી એમનાં 'ધાતા,' 'વિશ્વસ્રષ્ટા,' ઇત્યાદિ સાર્થક અનેક નામો છે. એમણે પોતાના પુત્રો વડે અનેક પ્રાણી ઉત્પન્ન કરાવ્યાં માટે એમને 'પિતામહ' પણ કહ્યા છે.

આ તથા એ વિષે વિશેષ ઉપયોગી માહીતી માટે જુઓ **પૌરાણિક-કથાકોશઃ પૃ૪ ૩૫૪.**

ઈસ [સં. ईश]—મહાદેવ, આર્યોના મુખ્ય ત્રિમૂર્તિ દેવોમાંના સંહારક દેવ, શિવ. વધુ વિગત માટે જુઓ **પૌરાણિકકથાકોશ**

બત્રીશ લક્ષણ—પુરુષ જાતિનાં બત્રીશ લક્ષણો સારી પેઠે જાણીતાં છે. વૃદ્ધચાણક્યનીતિશાસ્ત્રાનુસાર બત્રીશ લક્ષણ :—

"લક્ષણ એક સુસિંહમાં, બગઠગમાં પણ એક;
કુરકટના ગુણ ચાર પછી, કાક પંચવિધ નેક.
શ્વાનતણાં ષટ્ પ્રિય વળી, રાસભ ત્રણ સુવિવેક,
ષટ્ મધુર, ત્રણ સર્પ, ગુરુમાતાપિતા એકેક."

—સકલશાસ્ત્રનિરુપણ

પર્યાણ [સં. पर्याण]—પ્રસ્થાન. મેહેલાણ-મુકામ, છાવણી.

કડિયો ૩૮ થી ૫૫ સુધીમાં રાજપાળે કરેલા મહાપ્રવાસનું વર્ણન છે અને તે જેજે સ્થલે ગયો તેતેનો નામનિર્દેશ છે. કવિએ રાજપાળને માત્ર ભરતખંડમાં જ નહીં પણ પરદેશો (દેસાઉરિ)માં પણ ફેરવ્યો છે. તે કાળનાં જાણીતાં ભૌગોલિક સ્થલો માટે આ સાથે સરખાવોઃ

"૧ કાશ્મીરદેશ, ૨ કીર, ૩ કાબેર, ૪ કાંબોજ, ૫ ઉત્કલ, ૬ કમલ, ૭ કરહાટ, ૮ કુરુ, ૯ કવાણ, ૧૦ કય, ૧૧ કૌશક, ૧૨ કોશલ, ૧૩ કેશી, ૧૪ કારુત, ૧૫ કારૂષ, ૧૬ કછ, ૧૭ કર્ણાટ, ૧૮ કીકટ, ૧૯ કેકિ, ૨૦ કોલગિરિ, ૨૧ કામરૂપ, ૨૨ કૂંકણ, ૨૩ કુંતલ, ૨૪ કાલિંગ, ૨૫ કરકૂટ, ૨૬ કરકંઠ, ૨૭ કેરલ, ૨૮ ખસ, ૨૯ ખર્પર, ૩૦ ખેટ, ૩૧ ગૌડ, ૩૨ અંગ, ૩૩ ગૌપ્ય, ૩૪ ગાંગક, ૩૫ ચૌડ, ૩૬ ચિલ્લિર, ૩૭ ચૈત્ય,

૩૮ જાલંધર, ૩૯ ટંકણ, ૪૦ કોડિયાણ, ૪૧ ડાહલ, ૪૨ તુંગ, ૪૩ તાન્દિક, ૪૪ તોસલ, ૪૫ દશાર્ણ, ૪૬ દંડક, ૪૭ દેવસભ, ૪૮ નેપાલ, ૪૯ નર્ત્તક, ૫૦ પંચાલ, ૫૧ પલ્લવ, ૫૨ પુણ્ડ્ર, ૫૩ પાણ્ડુ, ૫૪ પ્રત્યગ્રથ, ૫૫ અર્બુદ, ૫૬ બબ્બુ, ૫૭ બંભીર, ૫૮ બ્રહ્મીય, ૫૯ માહિષ્મક, ૬૦ મહોદય, ૬૧ મુરુંડ, ૬૨ મુરલ, ૬૩ મેદ, ૬૪ મરુ, ૬૫ મુદ્ગર, ૬૬ મંકન, ૬૭ મલ્લવર્ત્ત, ૬૮ મહારાષ્ટ્ર, ૬૯ યવન, ૭૦ રોમ, ૭૧ રાઢક, ૭૨ લાટ, ૭૩ બ્રહ્મોત્તર, ૭૪ બ્રહ્માવર્ત્ત, ૭૫ બ્રાહ્મણવાહક, ૭૬ વિદેહ, ૭૭ વંગ, ૭૮ વૈરાટ, ૭૯ વનવાસ, ૮૦ વનાયુજ, ૮૧ વાલ્હીક, ૮૨ વલ્લવ, ૮૩ અવંતિ, ૮૪ વન્હિ, ૮૫ શક, ૮૬ સિંહલ, ૮૭ સુમ્હ, ૮૮ શૂર્પર, ૮૯ સૌવીર, ૯૦ સુરાષ્ટ્ર, ૯૧ સુહ્મ, ૯૨ અશ્મક, ૯૩ હૂણ, ૯૪ હર્મેક, ૯૫ હર્મીજ, ૯૬ હંસ, ૯૭ હૂહુક, ૯૮ હેરક: એવં દેશ અઠ્ઠાણૂં, અનઇ આહન, હાબસ, મુગદિ, સુધનગિરિ, સીકોત્તર, ચોલનાટ, પાંડય, તાલીઉ, ત્રિહૂતિ, ભોટ, મહાભોટ, ચીણ, મહાચીણ, બંગાલ, ખુરસાણ, મગધ, વચ્છ, ગાજણા પ્રમુખ અનેક દેશ વર્તઇ.

—પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસંદર્ભ: પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર: પૃષ્ઠ ૧૨૮

વળી સરખાવો

"ગીડ, ચૌડ, ગાજણું, કનૂજ, મરહઠ મિ વસિ કીધ.
લાટદેશ નિ સિંધુ સવાલખ, ગૂજર સોરઠ લીધ. ૬૩
મઇ લીધાં માલવ, અંદેરી, માંડવ, સારંગપુર,
રણથંભર, ચીત્રોડ, ભલાગઢ, વલી લીઉ નાગુર. ૬૪

પૂર્વ દિસિ જિમણપુર, મથુરાં, વલી તે અંતરવેધ,
મઇ કાકપુર, ભોજપુર, કીસા પ્રાણિ આંપી લીધ. , ૬૫
પૂર્વ સાગર લગઈ કટક લેઇ આગઇ કીઉં પીયાણૂં;
મઇ કુડી રા દેસ છંડાવ્યા; તિહાં અહ્માઉં થાણૂં. ૬૬
હિંદુરયાની અનઈ પહુંચા, વલી જાલંધર લીધ.
મઈ કાશ્મિર, કામરુ, હિમાચલ ચૂલ લગઇ વસિ કીધ. ૬૭

ખુરાસાણ મઇ ખુરતલિ ખુંદૂ, પ્રાણિ લીઉં નિધાન;
મઇ મારી મૂંઅજદલ ભાગાં; લીઉં ઉચ મુલતાન. ૬૮
ચીણ, ભોટ, દંહૂર, દેસપતિ, ઢીલી લગઇ આવઇ,
ઢોરસમુદ્ર લગઇ મુહુધા અહ્મ ઘરિ દંડ લઇ આવઇ. ૬૯

કથવરગુ અનિ અનાગૂંદી, બેદર, દેશ તિલિંગ—
જુહરિ સોનાં, પાન જિહાં સુહરઇ, વાણી બોલઇ ચંગ— ૭૦
એન્હી ભૂમિ વિષમ માઈ આપી ખાંડા પ્રાણિ લીધી,
દેવગિરુ રાઉત રામદે તેણઇ બેટી દીધી.
ઉદણભમરીમાંહિ વિસમા દરિયાભીતરિ બેટ,
સીંધલદ્વીપતણૂં જે રાજા, હાથી પૂરઇ ભેટ.
ઉચિ, કલહથ, જાવા બંદિર, હિરમજ વિસમા ઠામ;
તેહતણા માલ ધરિ આવઇ, અમ્હ ધરિ કરઇ સલામ. ૭૩
સેતબંધ રામેશ્વર સુણીઇ વાનરિ બાધિ પાજ,
વરતઇ આણ તિહાં જણ માહારા; ઇસ્યૂં અમ્હારૂં રાજ. ૭૪
વિષમ દુર્ગ મઇ સવિ પાલટિયા, ભરતખંડ ભડવાડ,
જાલહુર ગઢ વિસમૂં સુણીઇ ચાહુઆણનૂં ઠાડ. ૭૫

—કાન્હડદેપ્રબંધઃ ખંડ ૨

ગઢ ચિત્રોઢ—ચિત્રકૂટ—ચીતોડ—ઉદેપુરના રાજ્યનો ઐતિહાસિક જૂને કીલ્લો. કુંભલમેર—રજપૂતસ્થાનમાંનુ એક નગર ઈડર—માળવા ને ગુજરાતના સગમ પરનો સુવિખ્યાત ગઢ જુઓ

"અમે ઈડરિયોગઢ જીત્યો રે આનંદ ભવા!"

—ગુજરાતી લગ્નગીતો

સીરોહી—આબુપર્વત પાસેના એ નામના સંસ્થાનનું મુખ્ય નગર. આબુ—ગુજરાતની ઉત્તરનું જાણીતુ એ નામના પર્વત પરનુ હવાસ્થાન. જાલ્હોર—પ્રાચીન જાબાલીપુર—ઝાલોર જૂનોગઢ જોયો અજમેર—પુરાણો અજમેર [સં. अजेयमेरु] નો કીલ્લો. મંડલગઢ—માંડવ—માંડોગઢ—માંડુ-ધારનો જૂનો કીલ્લો. મથુરા—પ્રાચીન સાત મુક્તિપુરીઓમાંની એક. સાત મોક્ષદાયિની નગરીઓઃ—

"अयोध्यामथुरामाया काशीकाची अवन्तिका ।
पुरी द्वारावती चैव सप्तेता मोक्षदायकाः ॥"

—અયોધ્યા, મથુરા, માયા (હરદ્વાર), કાશી (વારાણસી), કાંચી, અવંતિકા અને દ્વારકા એ સાત મોક્ષદાયિની નગરીઓ છે.

ઢીલીનગર—પ્રાચીન હસ્તિનાપુર ને હાલનું દીલ્હી શહેર. અગ્રંઅ રણથંભર—અજિત રણસ્થંભોરનો ગઢ—જયપુરના રાજ્યનો અભેદ્ય ડુંગરી કીલ્લો. દેલવાણું—જૈનોનું પ્રસિદ્ધ તીર્થ દેલવાડા, રસિક દહેરાબાંધણીમાંના શિલ્પકામ માટે જગવિખ્યાત. રાણપુર કાઠીઆવાડમાં. કેરવાડા [કઇરવાડું]—મારવાડનું શહેર. નાધૂર—નાગુર—નાગોર જોધપુરના રાજ્યનું—મારવાડનું—જૂનું નગર.' નવકોટિ' કહેવાતા મારવાડના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ પ્રદેશ માટે જુઓ કર્નલ ટોડનું રાજસ્થાન:

છપ્પય

"મંડોવર સામંત, હૂવો અજમેર સિદ્ધ સુત.
ગઢ પૂંગલ ગજમલ્લ, હૂવો લોદ્રવે ભાણભુવ.
અલ્હપલ્હ:અરખુધ, ભોજરાજ જાલંધર.
જોગીરાજ ધરધાટ, હૂવો હાંસુ પારક્કર.
નવકોટ કિંકુ સંજુગતુ થિરપંવાર હરથાપિયા
ધરણીવરાહધર ભાઇયા કોટબાંટ જૂજૂઇયા."

પૃષ્ઠ ૭

૪૧-૪૬ મછેડૂં—મછહપુર—મઝહપુર (?) મહિલી—(?) માંડવા-(?) મગહાટવા—માહાટાંડવા (?) ગોરખપુર અને ચંપારણ—બિહારમાં આવેલાં સ્થલો. ઊહુત્તર—ચહુત્તર (?) ખુરસાણ—ખોરાસાન. આ સ્થલને કવિએ અજ્ઞાનથી હિન્દમાં ગણ્યું લાગે છે. ખરું જોતાં એ ઇરાનના ઈશાનકોણમાં છે. પડૂપાટણ—પાઠાંતરે ધ્રુરિયાપાટણ. મુલતાન—હાલના પંજાબમાં આવેલું નગર. મુઢકાપોલ—પાઠાંતરે મુટકાપુર (?) ખુરહાટ—(?) સવા લાખ પર્વતની વાટ—ઉત્તર હિંદના પહાડી પ્રદેશમાં આવેલી અસંખ્ય પર્વતકેડિયો. ખોહલ—પાઠાંતરે 'ખેહલ '(?) 'પોલ,' સીહુરુ, સિહોર ચરણાટ, રસિણગઢ, મગસિર, માટઃ આ ભૌગોલિક સ્થલો ઉત્તર હિંદનાં છે. જિહાં નગર—પાઠાંતરે ' ઝહાલનગર (?) લખણાપુર—લખનૌ (?). ગોડ—ગૌડ—ગૌડબંગાળા. કામરુ, કામાક્ષ—કામરૂપ વગેરે હિમાલયની તળેટીનો આસામ સુધીનો જૂનો પ્રદેશ. જમલાપુર—જમણાપુર-જિમણાપુર—હાલનું જુઆનપુર, જવાનપુર, કાશીની ઉત્તરે આવેલું નગર. ઊડેલ, ઊસેર નિ ઊડિયાણ 'અડલ જસા તે ઊડિયાણ—' અડલ જસા તે ઊડિયાણ ' પાઠાંતર.. ગઢ મુક્તેસર—મુક્તેશ્વરનો કિલ્લો, ગંગાપ્રદેશનો એક કિલ્લો. નવાપાટ—(?)

સિદ્ધૂર—(?) લાગીગઢ—(?) લખમણપુર—(?) વારાણસી, ગયા [ગયા] કેદારઃ પ્રસિદ્ધ તીર્થસ્થલો. ઊડીસો—ઉરીય, ઓઢીઆ, ઓરિસ્સા. જાલંધર એ નામનો પંજાબનો પ્રસિદ્ધ દોઆબ. વિજયનાથ—(?) ઘાલા પાટ—પાટ માંડયા, છાવણી નાંખી ખરીદ—(?) ખેડલું—(?) રાણપુર—સૌરાષ્ટ્રવાળું રાણપુર (?) રતનાગર—રતનપુર (?) સોપાગગઢ—સૂર્પારકનો કિલ્લો

પૃષ્ઠ ૮

૪૭-૫૨ માગહાટ—(?) મુગલ્વ—મંગલપુર (?) વિજાનગર—દક્ષિણનું ઐતિહાસિક વિજયનગર. ગૂંદીયાનલ્વ—આનાગૂંદી. વરંગુળ, હાલના નિઝામના રાજ્યનો ડુંગરી ગઢ (?) મૂંગીપાટણ—(?) દેઊલકંડ—દેઊલગઢ —દેવગઢ. કાહાલરપાટણ, કરહંડ, રાજકુંડ, રાગોમતી [પાઠાંતરે સંગેગોમતી] —(?) સીંગલ—સિંહલદ્વીપ, લંકા. જાવા—લંકાથી પૂર્વનો ફળદ્રુપ ટાપુ ચંદ્રોમતી—ચંદ્રાવલી (?) શ્વેતબંધ રામેસર રામ—સેતુબંધ રામેશ્વરના રામનાથ મહાદેવ, હિન્દના પ્રસિદ્ધ બાર જ્યોતિર્લિંગમાંના એક આ તથા આમાંનાં બીજાં ધામોનાં નામો માટે જુઓ

"**સોમનાથ** સોરઠ વસે, ઉજ્જયની **મહાકાલ;**
શ્રીશૈલે **મલ્લીકાર્જુન** જ્યોતિર્લિંગ સુવિશાળ
ઓંકારે અમલેશ છે, માહિષ્મતી પ્રિય સાર,
નાગપૃષ્ઠ કેદાર વળી **કાશી વિશ્વેશાગાર.**
ડાકણ્યાં **ભીમશંકર,** દારુકવન નાગેશ,
ત્ર્યંબકેશ ગૌતમીતટે, સેતુબંધ **રામેશ.**
વૈજનાથ શોભે સરસ ચિત્રક્ષોમ સુવિચાર;
ધુશ્મેશ્વર એરુળના શિવાલયાગિરિ સાર."

—સકલશાસ્ત્રનિરુપણઃ પૃષ્ઠ ૯૪

કલહથપુર(?) કંદ્દીગ્રામ—(?) સંજાણ—સુરત જીલ્લાનું પ્રસિદ્ધ ગામ સીકોત્તર—(?) મલબાર—'દોરસમુદ્ર', 'દ્વારસમુદ્ર' એ નામથી હાલના મદ્રાસ ઈલાકાનો ફળદ્રુપ સમુદ્રકાંઠાનો પ્રદેશ, મલબારકાંઠો. ચૂડા-કાઠિયાવાડનું ગામ. કોયલાપુર—(?) ચોઆલ—ચુંવાળ. ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલો પ્રદેશ જુઓ

"આરાસુરમાં અંબારાણી, ચુંવાળમાં બહુચરબાળી."

જંબુરી, સેવત્રી, દીવા, દીવીક [ગ઼. દ્વીપક—ઉપરથી હોય] -દીવબંદર, હાલનું પોર્ટુગીઝ સંસ્થાન આ સ્થલો ગુજરાતનાં છે.

કુંકણ—કોકણ દેશ, પરશુરામની પ્રાચીન ભૂમિનો, પશ્ચિમકાંઠાનો સમુદ્રપ્રદેશ. નાસિકત્ર્યંબ—મહારાષ્ટ્રના પ્રસિદ્ધ તીર્થો. અગાસી—અગાસ (?) વેતરણી—વૈતરણી નદી ભરતખંડની ઉદ્દતાળીશ મહાનદીમાંની એક. જુઓ

" ચંદ્રભાગા ને કાશ્યપી, પયોરણા પ્રિયકાર,
વિશ્વામિત્રી સુપૂરણા વૈતરણી સરદાર."

—સકલશાસ્ત્રનિરુપણ

એરંડવેલિ, દેવગિરિ, માંડવગઢ—મહારાષ્ટ્રનાં સ્થલો. કલહથ, કવવર—(?) આસેદ—પાઠાંતરે 'આસેર,' અસીરગઢ (?) થાલનેર (?) બદરી—'બેદરા' 'બેદર,' હાલના નિઝામના રાજ્યનું નગર. દેવેર—(?) પાયણ, લાંગપુર—(?) પિહિઠાણ—પૈઠણ; 'પઈઠાણપુર પાટણ.' ભરુઅચ [સં. મૃગુકચ્છ-ભરુઅચ્ચ-ભરુચ]—નર્મદાતટપરનું પ્રાચીન ભરુચશહેર, પ્રસિદ્ધ ભૂગોલવેત્તા ટૉલેમીએ નિર્દેશેલું 'બારેગાઝા' ઘોઘા—જૂનું નામ 'ગુંદીગઢ,' વલભી રાજાઓના વખતનું જૂનું બંદર, હાલના અમદાવાદ જીલ્લાનું ઘોઘાબંદર. જુઓ પ્રસિદ્ધ લોકોક્તિઃ

" લંકાની લાડી ને ઘોઘાનો વર."

ગિરૂઊ ગિરનાર—ગિરિનગર, જૂનાગઢ. જુઓ

" ગરૂઓ ગઢ ગિરનાર વાદળથી વાતું કરે,
મરતાં રાખેંગાર રંડાપો રાણકદેવડી !"

—કાઠીઆવાડનું કંઠસ્થ સાહિત્ય

પાવો [સં. पवनगढ]—પાવાગઢ, મધ્ય ગુજરાતનો ચાંપાનેર પાસેનો પ્રસિદ્ધ ગઢ, કાલિકાદેવીનું ધામ. જુઓ

" મા ! પાવાની પટરાણી રાણી કાલિકારે લોલ !"

—વલ્લભ મેવાડો

ગંધાર—હાલના ભરુચજીલ્લાનું ગંધારગામ; પૂર્વે એ બંદર તરીકે બહુ જ પ્રસિદ્ધ હતું. ઊના—જૂનાગઢ પાસેનું ગામ, 'કુંવરબાઇનું મામેરૂં' થી જૂના સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ. મઊહા—મહુવા બંદર, કાઠિયાવાડની દક્ષિણે આવેલું બંદર. દીવ—દીવ બંદર.

પૃષ્ઠ ૯

૫૩-૫૯—ઝાંઝેર—(૧) તલાજૂ—તલાજા, કાઠિયાવાડનું જાણીતું ગામ. ત્યાંનું તીર્થ 'બીજા પ્રાચીમાધવ' તરીકે કાઠિયાવાડ-ગુજરાત-માં જાણીતું છે. દેવકુ પાટણ દેઉલવાસ—દેવના પાટણમાં જ્યાં દેવકુલનો [દેઉલ] નિવાસ છે તે, પ્રભાસપાટણ યા સોમનાથપાટણ. ચોરવાડિ જાણિ કૈલાસ—કાઠિયાવાડનો મનોહર ને હરિયાળો લીલી નાઘેરનો પ્રદેશ. મૂલ મહાદેવ—મૂલેશ્વર મહાદેવનું ધામ. માંગલૂર—માંગરોલ, કાઠિયાવાડમાં. સંખોદ્ધાર—શંખોદ્ધાર બેટ દ્વારકા પાસેનો શંખબેટ કછ—એ નામનો પ્રાંત. પંચાઉલિ—પાઠાંતરે 'પંચાયણ'—(૨)

ગિરિનારિ—ગિરનારમાં. હિંગલાજ ખેત્ર—હિંગલાજ દેવીનું તીર્થ. અણહલવાડું પાટણ—અણહિલપુરપાટણ, મધ્યકાલીન ગુજરાતની રાજધાની. ધોલકૂં, ધંધુકૂં—હાલના અમદાવાદ જીલ્લાનાં નાનાં શહેરો. ખંભાયતિ—સ્થંભનગરી-દીવાદાંડીના સ્તંભને લીધે અનેક નામોથી પ્રખ્યાત જૂનું ખંભાતબંદર. જુઓ

(૧) "આગઇ નગરી દેવહતણી, પવિત્રપણઇ રાખઇ તેહતણી.
નગર જોઅંતાં મન મોહંતિ, પાંચ નામ એહેનાં બોલંતિઃ ૯
પહલઇ નામઇ ત્રંબાવતી, બીજા નામઇ ભોગાવતી.
ત્રીજઇ નામઇ લીલાવતી, ચઉથઇ નામઇ અમરાવતી. ૧૦
નામ પાંચમઇ ખંભાવતી, વિચિત્રપણઇ જાણિ સરસતી !
જેહેવૂં નામ તેહેવૂં પરણામ, એહ નગર છઇ ઉત્તમ ઠામ." ૧૧

—**નરપતિઃ પંચદંડની વાર્તાઃ આદેશ ત્રીજો**

(૨) વળી જુઓ

"નગર ભલાં રે ત્રંબાવટી કેળબીજોરાંની વાડી રે !"

—**નર્મદસંપાદિત નાગરસ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીત**

હિન્દનાં તેમ જ ગુજરાતનાં ઉપર વર્ણવેલાં અને હવે પછી બીજી વાર આવતાં ભૌગોલિક સ્થલોનાં સ્થાન પરત્વે આપણી પાસે મળતી માહીતી જૂજ છે. આથી તેતે સ્થાનોનો અમુક સ્થળે હોવાનો નિર્ણય કરવો એ ઘણું જ અઘરું કામ છે. આપણા વિરલ પ્રમાણગ્રંથો કે ઉલ્લેખગ્રંથો પણ હજીયે જોઇએ તેવા સંપૂર્ણ નથી. કેટલેક સ્થળે તો તેઓ પરસ્પરવિરોધી

પણ હોય એમ જણાય છે. શબ્દોચ્ચારોએ અને જૂની પ્રતોના અશુધ્ધ લહીઆઓએ પણ આ કાવ્યને વિકૃત કરી બહુ જ અઘરું કરી મૂક્યું છે. આ સ્થિતિમાં રાજપાલના તીર્થપ્રવાસમાં જેજે સ્થલોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તેતે વિષે સંતોષકારક માહીતી નથી અપાઈ. જિજ્ઞાસુ અભ્યાસક આ માહીતીને સંપૂર્ણ કરવા માટે કનિંગહામનો ગ્રંથ, **નર્મદકૃત ગુજરાત અને કાઠીઆવાડ સર્વસંગ્રહ, દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીસંપાદિત ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો, જ્ઞાનવિજયસંપાદિત જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ, નર્મદાશંકર દ્વિવેદીસંપાદિત 'ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો-વિભાગ ૧-૨'** તથા કવીશ્વર **દલપતરામસંગ્રહિત અને શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાસંપાદિત ગુજરાતના કેટલાએક ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને વાર્તાઓ** વગેરેવગેરે જોઇ લેશે તો કંઇક વિશેષ ચોકસાઈ આવી શકશે. **સંપાદક**

સુધિ [સં. शुद्धि]—ખબરઅંતર. ભણી—માટે. નયરનિવેસ [સં. नगरनिवेश]—નગરના અંદરના ભાગમાં, ઠામમાં.

પૃષ્ઠ ૧૦

૬૦–૬૬ ભૂલો—માર્ગભૂલેલો, ભૂલો પડેલો. રાતિ!—રાજિત–હે રાજવંશી પુરુષ! કાજ સારી—કાર્ય સફલ કરી. પરદાર—પરકીય સ્ત્રી, અહીં માળણ. સ્વામી—મોટા માણસને સંબોધતાં 'સ્વામી' શબ્દના પ્રયોગનો જૂના ગુજરાતીમાં વપરાટ હતો. ભણી—કહી.

પૃષ ૧૧

૬૭–૭૫ અંઘોલી—નાવણ, સ્નાન. જુઓ અંઘોલિયા, મર્દનિયા=હજામો. સાલિદાલિધૃત ભોજન—ચોખા [સાલિ] દાળ અને ઘીનું ભોજન. જુઓ

(૧) "બેઠા ગોખે સોગઠે રમે, શાલિદાલિ વિના નવિ જમે."

—નયસુંદર : રુપચંદકુંવરરાસ

વળી તે કાલની ભોજનરીતિ માટે જુઓ

(૨) "× પહિલઉં પરીસ્યા ફલાવલી, ખંડખાદ્ય, પકવાન્ન; પછઇ પરીસ્યાં હરહાં અન્ન. તાં વિશાલ સ્થાલિ પરીસી શાલિદાલિ, ઘૃતતણી નાલી, પાખલિ શાકતણી પાલિ. ઊપરિ કૂર કરંબા દહીં વાપરઇ. ઇણિ પરિ લોક ભોજન કરઇ."

—પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર: ચતુર્થ ઉલ્લાસ

ઘોલ—લચપચતું. જુઓ

"જાણિ જીઇ અમીનૂં ઘોલ."

—મણિલાલ વ્યાસસંપાદિત લાવણ્યસમયગણિકૃત વિમલપ્રબંધ: ખંડ ૧

—જીભ જાણે અમૃતનું ગુલ્લું—લુઓ—હોય એમ લાગતું હતું. 'ઘોલ' ગુલ્લાને મળતો શબ્દ લાગે છે. આપણે-'લદબદતો કંસાર' કહીએ છીએ તેમ ઘીની છાકમછોળવાળું ભોજન એ અર્થ લાગે છે.

આટતવાઈઈ—તળાઇ પાથરેલા પલંગ ઉપર સહી [સં. સહિતેજ] —ભ્રષ્ટ સંસ્કૃતનું લખાણદસ્તાવેજોમાં ઊતરી આવેલું રૂપ. અર્થ: એ કબૂલ છે, એ ચોક્કસ છે. સવિસ્તર અર્થ માટે જુઓ **દિવાનબહાદૂર કેશવલાલ ધ્રુવસંપાદિત ભાલણકૃત પૂર્વકાદંબરી: સમજૂતી: પૃષ્ઠ ૨૨૮.**

આધા—પાસે. આધુનિક ગુજરાતીમાં 'આઘું' નો આ અર્થ ઊલટો લાગશે, જૂના ગુજરાતીમાં આ જ અર્થમાં એ શબ્દ બહુધા વપરાતો. જ્યાં હોય ત્યાંથી દૂર બીજા પાસે જવું એ ભાવમાં જૂનો પ્રયોગ થતો લાગે છે. જુઓ

(૧) "આગ જેમ તન ઊન્હો સાસ, મોટઇ સરિ મૂકઇ નીસાસ,
ગણિકા આધી છાની જાઇ, હિયડ ઊપરિ મૂકઇ પાય" ૪૯૧

—કુશલલાભ: માધવાનલની કથા

(૨) "અસમાધિ ફેડી રાજા કૂંઅરી આધી તેડી."

—માણિકયચંદ્ર: પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર: ચતુર્થ ઉલ્લાસ

દોઈ [સં. દ્વિ]—બે. 'ભાઇ' ભણી ભલેગ ભલા—'પધારો ભાઇ!' એમ બોલી સારી પેઠે [ભલેરા] ભેટ્યા [ભલા]. 'આયસ—[સં. આદેશ] હુકમ,' આજ્ઞા. જુઓ કડી ૩૪.

અવધારિ—વિચારમાં લો, વિચારો. પોઢી [સં. પ્રૌઢ]—મોટી ઉમરની, પરણવા જોગ. ઊહરૂં [સં. આરાત્-પાસે]—ઓરૂં, ઓરાં, પાસે. ઊલટો શબ્દ 'પહરૂં' [ઘણું કરીને સં. પ્ર ઉપરથી]. સુરતજીલ્લામાં 'ઓરાં આવ' એ પ્રયોગ હજી પ્રચલિત છે. વળી જુઓ

"ઓરાં આવની સલુણા પ્રભુ! શામળા જો!"

—દયારામ: ગરબીઓ

વળી અરડુપરડુ, ઓળખીતાપાળખીતા, ઝટપટ વગેરે દ્વિર્ભાવથી થયેલાં શબ્દોનાં રૂપો માટે જુઓ કાદંબરી : સમજૂતી : પૃષ્ઠ ૨૬૩

મેલાપક—વરવધૂનો મળતો આવતો અનુયોગ. જોડીઇ—વાગ્દાનથી જોડો, લગ્ન નક્કી કરો. ઠાય [સં. स्थान]—ઠેકાણે

પાવ-પાળા, પગપાળા, પાયક. મહુ-પાર. વાસ-ઉતારો, વાસો. દેવાલિ [સં. देवालय]—દેવમંદિરમાં

પૃષ્ઠ ૧૨

૭૬-૮૨ કન્યા કહીં કુંઆરી રહિ ?–શુ કન્યા ક્યાંય કુંવારી રહે ? એ તો પરણશે જ. રાજાના વિચારો પણ 'રાંડો કુંવારો મરે, રાંડી કદી પણ નથી મરતી' એવા છે. માગાં—હાથની માગણી, પાણીગ્રહણ માટે દરખાસ્તો. જિ સરજૂં તિ હૂસિ તિહાં—અદષ્ટમાં નિર્માણ થયું હશે તે જ થશે. રાજા ઉપરછપરથી બેદરકારી બતાવે છે. તતખણ [तत्क्षण]—તરત જ. તામ-ત્યાં. મનસુધિ [સં. मनःशुद्धि]—મનને શુદ્ધ-જાગ્રત-રાખીને, સુધબુધ ઠેકાણે રાખી, પૂરતી ગણતરી કરીને. સિદ્ધિ—પૂર્ણ કામના, સફલતા...કરી-હંસાવતીને નીહાળીનીહાળીને જોઈ. ઉછંગિ [સં. उत्सङ्ग]—ખોળે. મંત્રીએ ભાવિ યુવરાજકુમારવધૂને વડીલ તરીકે ખોળે બેસાડી. ફલ દીદ્ધ—શ્રીફલ આપ્યું [દીદ્ધ]. એક માસ અમ્હ બોલ જ વહિ—અમારો કોલ [બોલ] એક મહીના સુધી ચાલે [વહિ]. માસદિવસ—મહીના એક સુધીના દિવસો. અવર [સં. अपर]–બીજા. એવડી ગ્રહગતિ ઘાલું કિહાં ?—[વિક્રમચરિત્ર ન આવે તો પછી] મારી શી ગ્રહદશા [ગ્રહગતિ] થાય ? અવધિ [સં.]—અવધ, મુદત. આય—વિલંબ. કાર—કરાર, બોલી.

પૃષ્ઠ ૧૩

૮૩-૯૧ જાણ [સં. ज्ञात]—વિદિત, ખબર. ઊફરાટો [સં. ऊर्ध्व + वर्ती]—રીસથી ઊભો થયો, ઝાટ થયો, એટલે ગુસ્સે, આડો, વાંકો એ અર્થ પણ નીકળે. રીસ ભરી—રીસનો માર્યો. દ્રામ—પૈસા. ઘર બિઠાં પુન્યનૂં લાભ હું લેહેત—અહીં જ બેઠાંબેઠાં હું પણ પુણ્યનો લ્હાવો [લાભ] લેત. તાહરા કાજિ—તારા કાર્યાર્થે, તારે માટે. અનેરૂં [સં. अन्यतर]—બીજું, બળતું. રાજપાય !......અમ્હે—રાજપાલ ! તમે ઘર બેસો, તમને કામની સુપ્રત કરવામાં અમારો જ ગુનોહ થયો છે. વિક્રમરાજ અહીં પ્રધાનપદ લઇ લેવા સાથે સખ્ત વાક્પ્રહાર—કટાક્ષ—કરે છે.

અરંજિયો—નાખુશ થયો. ઉદાસ—ખિન્ન મનનો. દેસાઉરિ... ઘરવાસ—દેશાવરની રખડપટ્ટીની વિટંબનાઓ વહોરી, ઘરની અંદર રહેવાનો લાભ ગુમાવી વિયોગી બન્યો. કર્મવિહુણો કાં લવિ ?—બેનસીબ માણસે પોતાની બેનસીબી માટે કયાં જઇ લવારો કરવો [લવિ]? સભા સહિત સાચૂં કહ્યૂં—ભરસભા વચ્ચે-પંચ સમક્ષ-પ્રધાને સત્ય કહ્યું પણ તે રાજાએ નિશ્ચયપૂર્વક [નિટોલ] ખોટૂં માન્યું [કૂડૂં કરિ]. 'નિટોલ' શબ્દના અર્થ માટે જુઓ

"પાતશાહ મૂછિ વલ ઘાલી વિસમા બોલિ બોલ:
જે કો માહારી આણ ન માનઇ ચૂકઇ ઠામ નિટોલ " ૬૨
—કાન્હડદેપ્રબંધ : ખંડ બીજો

પરતક્ષ......નિટોલ—રાજકુમાર। તમે સાક્ષાત્ લક્ષ્મી [પરતક્ષ લક્ષમી] ને તરછોડી [પરહરી સં પરિહ્ર] તેથી જરૂર [નિટોલ] તમે રસશૂન્ય [નીરસ] છો. અરસિકને રસની વાત શા માટે કહેવી ? તુમ્હે લહુયા નિ લાડિકા સ્રીય ન જાણો વાત—તમે બાળારાજા નાના [લહુયા-[સં. લઘુ] ને લાડાવેલા [લાડિકા] એટલે સ્રીવિષયક [સ્રીય વાત] શું સમજો ? પુન્યિ...રાત—જો તમારી છઠ્ઠીની રાત્રિએ વિધાતાએ સૌભાગ્યના લેખ લખ્યા હોત તો તે પુણ્યથી તમે પદ્‌મિનિને પરણવાનો લાભ લેત. સરજિઉં [સં. સૃજ્]—નિર્માણ કર્યું, વિધિલેખ લખ્યા હેમાચલ [સં. હિમાચલ]—હિમપર્વત, હિમાલયપર્વત. તન [સં. તનુ]—દેહ ચૂરિઉં [સં. ચૂર્ણિત]—ચૂરા કર્યાં, ગાળ્યું, ઓગાળ્યુ એ અર્થમાં. કરવત કરિ કેદાર—કેદારતીર્થમાં જઇ કરવત મૂકાવ્યુ. ભૂખો થઇ ભિરવ પડિ—ઉપવાસી રહી ભિરવઝંપમાં પડે. અસલના વખતમાં (અંધ)શ્રદ્ધાળુ યાત્રાળુઓ કાશીયાત્રાએ જઇ ભૈરવજાપ (ઝંપ) નામની સખ્ત ને આકરી શુદ્ધિક્રિયાની કસોટીએ ચડી જીવ કાઢતા જુઓ 'ભઇરવઝંપ' શબ્દ **માટે શંકરપ્રસાદ રાવલસંપાદિત પ્રબોધબત્રીશી અથવા માંડણ બંધારાના ઊખાણા : વૈરાગ્યવીશી** વળી જુઓ

"પાદપ કહે પેસો પાણીમાં તે ક્રમળે ખાધા ભૈરવજાપ;
અર્ધજળ રહી ઈશ ઉપાસે આપોપૂં ખૂંચાડી કાંપ."
—ઉદ્ધવ : રામાયણ

ભૂખો...નારી—આવી ભૂખ્યે પેટે ભયંકર દેહાત્માશુદ્ધિ કરી મરી જાય તે પુરુષ આવી પદ્મિનિને વરી શકે.

પૃષ્ઠ ૧૪

૯૨-૯૯ મોરકલા, મૃગલોચની, વપુ કિ મોહન વેસ–હંસા જાણે મોરના કલાપ [મોરકલા] જેવી, હરિણના જેવી આંખોવાળી અને જેનું શરીર મોહક રૂપવાળું છે એવી છે

નવખંડ નીરખી નારી—મેં નવે ખંડોની સ્ત્રીઓ ધારીધારીને જોઈ. નવખંડ એ જૂની હિંદુ માન્યતાનુસાર હિન્દના નીચેના જુદાજુદા વિભાગો છે

"ઇલાવૃત, ભદ્રાશ્વ, હરિવર્ષ, કિંપુરુષ, કેતુમાલ, રમ્યક, ભરત, હિરણ્યમય અને કુરુ." નર્મકથાકોશ છેલ્લા 'કુરુ' ને 'ઉત્તરકુરુ' અથવા 'ભારતવર્ત' કહી નીચેના ઉમેરે છેઃ—

"રામ, દ્રામાળા, હિરે, વિચિત્રસ અને મહી."

—નર્મદાશંકર : નર્મકથાકોશ

તોલિ [સં. तुला]—તુલાએ, સરખામણીમાં. નારિ—ન+આવે. તારુણી [સં. तरुणी]—ત્રીજી અવસ્થાવાળી જુવાન સુંદરીઓ. સ્ત્રીઓની છ અવસ્થાઓ ગણાય છેઃ

"કન્યા સપ્ત સુવર્ષ લગી, ગૌરી દ્વાદશ ધાર;
મુગ્ધા અષ્ટાદશ લગી, મધ્યા ચોવીસ સાર.
પ્રૌઢા તો ચાળીશ લગી, વૃદ્ધા તે પછી જાણ;
ષટ્ સ્ત્રી અવસ્થા એ ગણી; કોવિદ કરે વખાણ."

—સકલશાસ્ત્રનિરુપણ

હે !......સંસારિ !—અરેરેરે ! નસીબ ! તેં આ શું કર્યું ? સંસારમાં તો ક્રમ [ગતિ] કંઇ ઊંધો જ છે, રામારૂપ વખાણતાં......બાહારિ—રમ્ય સુંદરીના સૌન્દર્યની તારીફ કરતાંકરતાં મારું હૃદય જાણે થાકીને બહાર નીકળી જાય છે, મને શુદ્ધબુદ્ધ રહેતી નથી છેક—પાર, છેડો. જુ મુખિ જિહ્વા એક—જો મારા મોંમાં [illegible] જીભ છે તો એવા મુખથી એ હંસાનાં રૂપવર્ણન થાય એમ નથી [illegible]

છાંડ રાગ—પ્રેમ છોડયો અર્થાત્ [illegible] ના સ્નેહનો ત્[illegible] દયો પ્રાયાગ—ગંગાયમુનાના સંગમ [illegible] દીધ[illegible] હાલનું અલ્લાહાબાદ. અયોધ્યા—[illegible]

સરયૂતીર—જેના પર અયોધ્યાનગરી છે તે પવિત્ર નદી સપ્તમીના પ્રત્યયનો અહીં લોપ થયો છે મિથિલા—રાજર્ષિ જનકદેવની રાજધાની, ચંપા—ચંપારણ્ય

પૃષ્ઠ ૧૫

૧૦૦–૧૦૭ ઊડીસાની ઉત્તમ નારી—સૌન્દર્યવતી ઉરીય સ્ત્રીઓ. ચાહા વાસિ શ્રીદેવમોરારિ—જ્યાં ઓઢિયા (ઓરિસ્સા)માં જગન્નાથજી [શ્રીદેવમૂરારિ] વાસો વસે છે એમનુ તીર્થધામ છે મોરારિ—મૂર નામના રાક્ષસના શત્રુ [બહુવ્રીહિ સમાસ] ભારતનાં ચાર ધામોમાં એક જગનાથપુરી ગણાય છે

"બદ્રિનાથ શ્રીજગન્નાથ રામનાથ શુભ નામ,
ચતુર દ્વારિકાધીશપ્રભુ, ઋષિમુનિના વિશ્રામ"

—સકલશાસ્ત્રનિરુપણ

રેવાતટ મિ જોયૂ ભમી, નહિ નારી કો હંસાસમી—ગુજરાતની મહાનદી નર્મદાના કાંઠાઓ મે ભમીભમી જોયા પણ તે લાટદેશમાં પણ હંસા જેવી સ્વરૂપવતી મે જોઇ નહી 'વસંતવિલાસ'કારે સૌન્દર્ય ને રસિકતામાં અમર કરેલી લાટસુંદરીઓ પણ પ્રધાનમનને કઇ વિસાતમાં નથી નર્મદાનાં ચાર નામો

"રેવા અને સુનર્મદા, મેકલકન્યા જાણ
સોમોદ્ભવા ચતુર ભણે મુનિજન નામ પ્રમાણ"

—સકલશાસ્ત્રનિરુપણ

નીરત [સં નિરતિ]—શાંતિ

પૃષ્ઠ ૧૬

૧૦૮–૧૧૫ તાપીતટ—તપતી સૂર્યપુત્રીનો કાંઠો આ કાંઠામા ભમતાં ભમતાં પણ રાજપાવને હંસાસમી સ્ત્રીઓ દેખાતી નથી સુરતીસુંદરીઓના વર્ણન માટે આધુનિક કવિની પંક્તિઓ સરખાવો

'હરિણી શી ચંચલ*ાન નાજુક ને નમણી
ફૂલની કળીસમ સુકુમાર સુરતની રમણી"

—નાનાલાલ નાનાનાના રાસ ભાગ ૧ અર્પણકાવ્ય

કૂંકણકેરા દેસ નિધાન...અતિપાન—કૂંકણુ કોકણદેશ નારીઓ, સોપારી-ફોફલ [સ पुगफिल] અને નાગરવેલનાં પાનનું સ્થાન [નિવાન] છે સરખાવોઃ

"ઘરિઘરિ વાડી, ફોફલ, પાન, નાલિકેર, કેવિનાં રાન,
સરસ દેસ ઘરિઘરિ નવાણ, દિસઇ લોક અતિ દઇ સુજાણ" ૧૬
—નરપતિઃ પંચદંડની વાર્તા આદેશ બીજો

સૌરાષ્ટ્રકુલસુદરી—સોરઠ [સૌરાષ્ટ્ર]ની સુંદર કુલવધૂઓ સોરઠની રાગણી, સુંદરીઓ અને ઘોડીઓ વખણાતી એ જૂની ને જાણીતી વાત છે મરહઠ—મરાઠાદેશ [સ. महाराष्ट्र] અને બીજાપુર, બ્રાહ્મણીન ગની આદીલશાહી શાખાની રાજધાની મહારાષ્ટ્રની અતિસુંદર કુલવધૂઓનાં સૌંદર્ય-વર્ણન માટે જુઓ દયારામે કરેલું વર્ણન પ્રક્રમી [प्र+क्रम् ઉપરથી]—પરિક્રમા કરી

કુરુક્ષેત્ર પૃથિવિમાં સાર—જગતના સારરૂપ કુરુક્ષેત્ર સરખાવો

"धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः।"

—भगवद्गीता

અતિપૃહુલ પ્રથવીનુ પીઠ—પૃથ્વીનો ઘણો વિશાળ [પૃહુલ] પ્રદેશ [પીઠ] અશ્વમુખાં...દીઠ—ત્યા (કુરુક્ષેત્રમાં) મે અશ્વના મુખના આકારવાળાં મનુષ્યો જોયાં

પૃષ્ઠ ૧૭

૧૧૬-૧૨૪ એક કર્ણ...નરનારી-પ્રધાન પોતાના પ્રવાસની ભય કરતાઓ અને ત્રાસનુ વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે મેં કુરુક્ષેત્રમાં એકએક કાનવાળા [એકકર્ણ], હાથીના કાન જેવા કાનવાળાં [ગજકર્ણ], કૂતરાના કાન જેવા કાનવાળાં, [સ્વાનમુખાં], નાગા દેહવાળાં [વિણઆભર્ણ], બે શરીર ને બે મુખવાળાં [પ્રા બેહર-બે શરીરધારી], ગધેડાના આકારવાળાં [ખરનિ આકારિ] અને સ્રીપુરુષો એકબીજા સાથે સંધાઇ ગયેલાં [જડિતદેહ] મનુષ્યો જોયાં. તે દેખતાં અમે દરબારી [રાઊત]—આ સેવક-નાં હાંજાં ગગડી ગયાં [ખડભલા] ને વિચાર કરી [વિમાંસીનિ] ત્યાથી અમો દિંમતભેર પાછા હઠ્યા [વલ્યા] ઈણિ પિરિ.. ભમો—આવેઆવે પ્રકારે મારા દેહને મે કષ્ટ આપ્યુ [દમ્યૂ] ને હુ પરદેશોમાં ભટક્યો [ભમ્યો]

ગાજણું—ગર્જની. મ્લેચ્છદેસ [સં. म्लेच्छ]—આર્યો પોતાથી ઈતર પ્રજાઓને મ્લેચ્છ-યવનો-કહેતા. હેમાજલ [સં. हिमाचल]—હિમપર્વત. 'ચ' ને બદલે 'જ' થયો લાગે છે. પર્વતનાં જુગ—પહાડોનાં ઝુંડ—જુથ [યુથ], ગિરિમાળાઓ. સમોવડિ—સરખી, જેવી. મારુઆડિનો મોહોટો દેસ-નવકોટિ મારવાડનો મોટો મૂલક. યત્ન કરી-ગઢ પર ચડવાના દુઃખને લઇને શ્રમ કરી [યત્ન કરી]. પોહોર [સં. प्रहर]—જામ, રાત્રિદિવસનો આઠમો ભાગ.

પૃષ્ઠ ૧૮

૧૨૫-૧૩૧ જોયણ તેર—તેર યોજન, છપ્પન ગાઉના વિસ્તારવાળો આબુગઢ. ખપ—ઉપયોગ, જરૂરિયાત. મછદેશ [સં. मत्स्यदेश]-વિરાટનગર. દેસમાંહિ સીમ ગુજરાતિ, નગરમાંહિ શ્રીખંભાતિ—બધા દેશોમાં ગુજરાત તો હદ છે, એની વિશેષતાનો પાર નથી તેમ જ શહેરોમાં ખંભાત જેવું શહેર નથી. સોલંકીઓના વખતથી ગુજરાતની જહોજલાલીની ને વેપારલક્ષ્મીની આપલે કરનારું ખંભાતબંદર હતું એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ હકીકત છે.

એ સત્ય...પરિમાણ—રાજા ! હું કહું છું તે ખરું માનો કે હું આ મહાપ્રવાસથી જીવીને પાછો આવી શક્યો તે જ જીવ્યા સરખું છે. માથા સાટેની એ મુસાફરી હતી.પરિમાન—માપ, પ્રમાણ.

સમીપઇ...અવિચલપદવાસ—કવિ ખંભાતની પાસે દરિયાને મળતા મહીસાગરનો અને સામે કાંઠે કાઠિયાવાડની દક્ષિણે ઊભેલા પ્રભાસપાટણનો -સોમનાથપાટણનો—ઉલ્લેખ કરે છે. મહી અને સાગરના સંગમ અને સામેથી દેખાતા પ્રભાસદર્શનને લીધે ખંભાત એક પવિત્ર તીર્થ બની રહ્યું છે, આથી ત્યાં માત્ર નાહાથી જ મુક્તિનો શાશ્વત લાભ [અવિચલ-પ્રભુ-પદ-પણાનો વસવાટ] મળે છે. ગુજરાતી કવિ પોતાનાં વતન ગુજરાત અને બંદર ખંભાતનાં મુક્તકંઠે ને ભક્તિભાવથી અહીં વખાણ કરે છે.

મંત્ર—મંત્રણા, વાતચીત. લખમણ પ્રેરો લીલાવતી—લીલાવતીએ લક્ષ્મણને પ્રેરણા કરી [પ્રેરો] તો જ મને હંસાનાં દર્શન થયાં.

પૃષ્ઠ ૧૯

૧૩૨-૧૪૧ તેજ તનતણી—તેવી [તેજ] કુમારી [તન-તનયા]ની વાત શી રીતે કહી જાય ? અથવા તે રાજકુમારીના શરીરના [તન]ના તેજની શી વાત કહું ? મારાથી કહ્યું જતું નથી

શિલાબંધ—પથ્થર [શિલા]થી બાંધેલા. પાખલિ—ફરતા. આવાસ—મહેલ, રહેવાનાં ઠામ. સાત ભૂમિ ઊંચો આકાશ—સાતમાળનો અને આકાશને અડકે એવો ઊંચો. ભલ્લ કમાડ—સુંદર દરવાજા [કમાડ સં. क्पाट] એ લોઢાની [લોહટાના] પાટો [પાટિ—પટા, ચીપો] જડી હતી. ભોગલિ...સાત—મહેલના દરવાજાના આગળામાં [ભોગલિ] સાતસો મણ લોઢું હતું. સંપુટ તાળાં—હાથના સંપુટના—ખોબાના—આકારનાં તાળાં, જૂનાં ખંભાતી તાળાં હજીયે ગુજરાતમાં વપરાય છે. ભીડાં—દીધાં. પોહોર...કરિ—બબ્બે પહોરે ડંકો [નોબતિ] વાગતો. કામિની—પ્રેમલ સ્રી. શત એક—સો. રમતિ—ક્રીડા, રમત. નિગતિ [સં. नि+गम्]—વીતાવે. કરિ કાજ...ગમિ—મનગમતાં કામો કરે. રુપિ રવિમંડલ રુંધીય—હંસાવતી તેના દેદીપ્યમાન તેજથી સૂર્યમંડલ [રવિમંડલ]ના તેજને પણ ઢાંકી નાંખતી, ખાળતી [રુંધીય સં. रुध्-અટકાવવું.] તેર...ચડી—તેને તેર વર્ષ થયાં હતાં. સ્વયં વિધાતા, હાથિ ઘડી—બ્રહ્માએ એ હંસાવતીને સ્વહસ્તે જ નિર્મી હતી [ઘડી]. ભીની વાનિ—જે સ્રીનું શરીર હમેશાં ભિંજાયલું રહે એ અતીવ કોમળ સુંદરતાનું ચિન્હ છે. ઉત્તંગ સ્તન—ઉપસેલાં સ્તન [उत्तुगपीन पयोधर]. અધુર પ્રવાલ—નીચલા હોઠ [સં. ओष्ठ] પરવાળાં [સં. प्रवाल] જેવા રાતાચોળ હતા. વેણીદંડ ચરું મહાકાલ—એની ગૂંથેલી ને લટકતી વેણી મહાકાલપ્રભુના દંડ જેવી હતી. શિગ રાખડી...લાલ—લાલ પરવાળાંથી જડેલું એના માથાનું ઘરેણું હતું ગાવિ બિસતી ઝબકિ ઝાલિ—એની ઝાલ—કાનફૂમણું—ગાલને બરાબર લાયક હતી અને તેજના ઝબકારા મારતી હતી. કંઠિ મુક્તાહર અમૂલ—ગળે મૂલ્ય ન થઇ શકે એવો મોતનહાર હતો. નિર્મલ નાસિકા ઊપાર ફૂલ—સ્વચ્છ નાકે હીરાની જડ [ફૂલ] શોભી રહી હતી. ચક્ષ ચાલતાં પ્રથિવી ચલી—જ્યાંજ્યાં હંસાનાં નેન ફરતાં ત્યાંત્યાં પૃથ્વી જાણે ચલાયમાન થતી, ભૂકંપ થતો. તેજિ કરિ ત્રિભોવન ખલભલિ—હંસાના તેજથી ત્રિભુવન-સ્વર્ગ-મૃત્યુ-પાતાલ-ડોલી ઊઠતાં, હાલી જતાં [ખલભલિ]. આંખિ ભરી—અણીદાર ને મેંશ ઘાલેલી આંખોની હું શીશી તારીફ કરું ? નરહ—નરનું. 'હ' એ સંબંધાર્થ પછીનો પ્રત્યય છે. મન ધડિ—મન લુબ્ધ થાય, ચલિત થઈ વિવ્હલ થાય. ઇદ્રાદિક—દેવોના રાજા ઇંદ્ર વગેરે. ઇદ્રના અપાર વૈભવ ને જીવનજાહોજલાલી માટે જુઓ પૌરાણિક કથાકોશ. પડિ—મોહ પામી પરણી હળે, કામવશ

થાય નિમેષ—આંખનો મચકારો વીજ [સ. विद्युत्]—વીજળી ૨ગા દાંત બીજ—વાલ પોથીથી રંગેલા દાંતો દાડમના લીલા દાણા જેવા દીસતા સિંહને પી સિંહના જેવી કેમાં પાતળી સિંહના જેવી પાતળી કમ્મિળી દુએો

" मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभि ।"

—પાતળી કેડવાળી, ગભરાયની મૃગીના જેવી આંખોવાળી ને ઊંડી નાભિવાળી—

—कालिदास मेघदूत

સદી કુડી—વીસ સખીઓ બહેનપણીઓ યતિ યનિ જોતા કઠિન ક —એની કેનો વાંક જોતા મનને અંકુશમાં રાખનારા-યતિઓ કામવિહ્વળ થતા કામી પુરુષતો શું વાંક ?—આમ હોય ત્યાર કામીજનો ચવિતચિત્ત થાય તેમાં તેમનો શો અપરાધ વાંક [વાંક] ?

પૃષ્ઠ ૨૦

૧૪૨ ૧૪૮ મૂદડી [સ મુદ્રિકા]—વીંટી ચગણચીર પીતાબરતણો —પીળા રેશમી સાડીનું ચાર સોનીઓ ખાપ કીધો ઘણો—ચોળીમાં ચાર સીઓ [ખાપ]નું ભરતકામ કર્યું હતું ખતનવિ—વિવશ થાય સુખસન કાદિક—(૧) શુકદેવ, ગર્ભયોગી શુક કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસના પુત્ર ઘૃતાચી નામની અપ્સરા શુકી—મેના નું રૂપ લઇને ભૂમિ ઉપર રતી હતી તે દિવ્ય રૂપ ધારણ કરતી એક વખત વ્યાસની દૃષ્ટિએ પડી એને જોઈ વ્યાસનું વીર્ય પડ્યું તેમાંથી થયેલા પુત્રનું નામ 'શુક' પડ્યું એના ગર્ભજ્ઞાનનું એને ઘમંડ હતું વ્યાસે એને બહુનાશ્વ જનક પાસે મોકલ્યા ત્યાં એનું ઘમંડ ઊતરી ગયું હતું એનું લગ્ન બર્હિષદ નામના પિતરની કન્યા પીવરી (વારિણી) જોડે થયું હતું તેનાથી એને પાંચ પુત્રો—કૃષ્ણ ગૌરપ્રભ, શંભુ, ભૂરિશ્રુત અને જય—તથા એક પુત્રી કૃત્વી અથવા કીર્તિમતી—થયા હતા જુઓ પૌરાણિક કથાકોશ

(૨) સનક બ્રહ્મદેવના ચાર માનસ પુત્રો સનક, સનત્કુમાર, સનત્સુજાત (સનાતન) તથા સનંદન—માંનો એક ચારે ભાઈઓ મોટા બ્રહ્મનિષ્ઠ હતા જુઓ પૌરાણિક કથાકોશ

જાણિ સોનિ કુંદણુ રસ્યૂં—જાણે કે કુંદનને સોનાનો ઢાળ ચડાવ્યો હતો. લીલાઇ—રમતમાં. પાગ—પદ, પગલાં. ગજપતિ પાગ ખલકિ નેઉરી—ગજગામિની હંસાને પગે ઝાંઝર [નેઉર સં. नुपूर] નો ઝણકાર—છમ છમ અવાજ–થતો. ત્રિપુરારિ—શિવ, ત્રિપુર રાક્ષસના શત્રુ. ત્રિપુરાસુર—ત્રિપુરનગરનો ત્રિપુરરાક્ષસ એનું નગર અગ્નિ, શસ્ત્ર અને જળથી અભેદ્ય દુર્ગવાળું હતુ એ નગરકોટને શિવે કાર્તિકી પૂર્ણિમાને દિવસે ભસ્મીભૂત કર્યું હતુ જુઓ **નર્મકથાકોશ**

સસિયર સમાન—ચંદ્રમા જેવા મુખવાળી, શશિમુખી. મદનસુલોચન—કામદેવના જેવી સુંદર આંખોવાળી, કામાક્ષી. રૂપનિધાન—સૌંદર્યનું ભાજન, સ્થાન. અધરે બિંબ—ઓઠ લાલ બિંબ—પાકા ઘીલોડા–જેવા રાતાચોળ હતા. જુઓ

'पक्वबिंबाधरोष्ठी ।—પાકા ઘીવાના જેવી લાલચોળ ઓઠવાળી—

—कालिदास : मेघदूत

જંઘ...કદલીસ્તંભ—કેળના થડ સમી સુંદર જંઘાઓ હતી શ્યામા—યૌવનભર. ગજગતિમંદા—હાથીની ચાલની માફક ધીરગંભીરતાથી ઠમકીને ધીમાં પગલાં લેતી. સુભગા [સં.]—ભાગ્યવતી. પીનનિતંબ—જેનાં નિતંબ સાથળો–ભારે [પીન] હતાં. જુઓ

'श्रोणिभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्याम् ।

—જંઘાભારથી ધીમી ગતિની ને સ્તનભારથી નીચા નમેલી—

—कालिदास : मेघदूत

આદ્યજનિતા—જગતને ઉત્પન્ન કરનારી આદ્યશક્તિ, અંબા, પાર્વતી. જુઓ મેઘદૂતમાં યક્ષ પોતાની પત્નીનું આવું જ ચિત્ર મેઘ આગળ રજુ કરે છેઃ

"या तत्र स्यायुवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः ।"

—"સ્ત્રીસંબંધમાં બ્રહ્મદેવની આદ્યસૃષ્ટિ જેવી તે ત્યાં આગળ હશે."—

—मेघदूत

મદમૃગ સ્વરૂપિ—રૂપમાં કસ્તુરીહરિણીના જેવી. મદા ગાભરી—પ્રેમના મદ-મીણા-થી સુરત, ગભરાયલી. મદભર ચાલિ— ઠસ્સાબધ અભિમાની ચાલની. લોચન તરિ–એની આંખો પોતાની સુંદરતાને લીધે મુખકમલ ઉપર જાણે તરતી-તરવરતી-હોય એવી હતી, [तरललोचना.] લીહરિ ખાતી પગલાં ભરિ—હંસાવની ચાલે ત્યારે ઉતાવળું લપછપિયું નહોતી ચાલતી, તે રોલતીરોલતી ધીમેધીમે લહેરીની ચાલે ચાલતી, તેની ચાલ મોહક હતી, તે લચકાતી ચાલે ચાલતી.

પૃષ્ઠ ૨૧

૧૪૯-૧૫૫ સીલ [સં. शीतल]—ધીમા, ઠરા સાસતી—શ્વાસ લેતીલેતી, ધીમેધીમે. સાહજ સ્મરિ ઉન્મની—સ્વાભાવિક [સહિજ— સ્વભાવજન્ય] કામદેવના રંગથી [સ્મરિ] મદમાતી હતી [ઉન્મતી] હાવભાવ દેખાડઇ હસી—આછું સ્મિત કરીને એના અંદરના મનોભાવ (ઇંગિત) એના શરીરના હલનચલનથી સ્પષ્ટ કરતી હતી. હાવભાવના રસિક પ્રદેશમાં ઊતરવા ઇચ્છતા જિજ્ઞાસુએ સવિસ્તર હકીકત માટે **છોટાલાલ ભટ્ટકૃત 'રસશાસ્ત્ર'માના અથવા સકલશાસ્ત્રનિરુપણમાંના** નાયિકાલક્ષણનું પ્રકરણ વાંચવું હાવની સંખ્યા સોળની છે:

"કિલકિંચિત, વિભ્રમ, લલિત, હેલા, લીલા, હાવ, વિહૃતિ, કુટ્ટમિત, મદ, તપન, મૌગ્ધ્ય, મોટ્ટાયિત, વિચ્છિતિ, વિબ્બોક, વિલાસ અને વિક્ષેપક" નર્મકથાકોશ

વળી જુઓ તેત્રીસ વ્યભિચારી ભાવ:

"આલસ્ય, અસુયા, હર્ષ, અમર્ષ, વિષાદ, ગર્વ, સ્મૃતિ, ધૃતિ, મતિ, સુપ્તિ, ગ્લાનિ, નિર્વેદ, શ્રમ, શંકા, નિદ્રા, વ્યાધિ, વિબોધ, વિતર્ક, વ્રીડા, આવેગ, મરણ, મોહ, મદ, ઉન્માદ, અવહિત્થ, અપસ્માર, ઉગ્રતા, ઔત્સુક્ય, ત્રાસ, દૈન્ય, ચિંતા, ચપલતા અને જડતા."

—નર્મકથાકોશ

જાણિ ઇન્દ્રતણી ઉરવસી—જાણે હંસાવતી ઇંદ્રની અપ્સરા ન હોય એવી મંદમંદ હસીને હાવભાવનાં દર્શન દાખવતી.

ઉર્વશી—સ્વર્ગમાં નૃત્યગીત કરનારી રૂપમોહિની અને ચાતુર્યસંપન્ન દેવાંગનાઓમાંની એક. એમની સંખ્યા સાઠ કોટિ છે તેમાં રંભા, તિલોત્તમા, મેનકા, ઉર્વશી એ મુખ્ય છે. તાપસોને છળવા ઇંદ્ર એમને મોકલે છે.

સમુદ્રમંથનકાળે દાસી સહવર્તમાન એ નીકળી હતી. પાણીમાંથી [સં. અપ્] નીકળી માટે અપ્સરા. નરનારાયણના ઉરુ સમીપ સ્થિત હતી તેથી તેનું નામ ઇંદ્રે 'ઉર્વશી ' આપ્યું હતું. ઉર્વશીના વિગતવાર ઇતિહાસ માટે જુઓ **પૌરાણિકકથાકોશ.**

બારે કાલ—બધાએ વખતે. કાલ ત્રણ છે. કવિએ 'બાર કાલ' પ્રયોગ શાથી કર્યો હશે તે સ્પષ્ટ સમજાતું નથી નેત્ર વિશાલ—હંસાની આંખો કાન સુધી પ્રસરતી લાંબી ને વિસ્તૃત હતી. સંગ—સહવાસથી તવ કામી—હોઇ—ત્યારે પુરુષને દ્વિગુણો [બિમણો] કામવિહાર થતો. કામિની...ભંડાર—તે રમણીય સુંદરી કામદેવના રસનિધિ [ભંડાર] રૂપ હતી.

કવિતા—' કવિ 'ના અર્થમાં જૂના ગુજરાતીમાં આ શબ્દનો વપરાટ ચાલુ રહ્યો લાગે છે. જુઓ

(૧) "કર સાહી કવિતાતણો મારગ મૂઝ દેખાડી."

—**શંકરપ્રસાદ રાવલસંપાદિત શ્રીધરકૃત "રાવણમંદોદરી સંવાદ"**

(૨) "બુદ્ધિમાનિ તાં મિ સ્તવ્યૂં, ચતુર રકંધમાંહિ એહ;
કવિતા ! કોએ રીસ મ આણુસ્યો દેતી પ્રબંધ એહ."

—**ભાલણ : ધ્રુવાખ્યાન**

મીઢવિ—માંડવે, સરખાવે. ધિક ! કવિતા...કુણ માત્ર ?—મધુસૂદન રાજપાલદ્વારા જણાવે છે કે સુંદરીમુખને શશી સાથે સરખાવો એમ જે કવિઓ કહે છે તેઓને ધિક્કાર છે; શશી તો સ્થિર છે. એ હાવભાવનાં દર્શન ક્યાં કરાવી શકે છે ? હાવભાવથી પોતાના અવયવોને [ગાત્ર] ને શોભાવે તેની આગળ ચંદ્ર તે કોણ લેખામાં ?

સુરતસમિ—સંભોગકાલે. રંગ—રસાસ્વાદનાં ઉપભોગસુખ. કાઈ લાજિ—શરીરથી લજ્જા પામી, રતિક્રીડાવખતે લજ્જાના સંકોચથી દેહદાન કરે [અંગ આપિ]. ચપલ ચક્ષ ઉનમિલન કરી દીન વચન ભાખિ સુંદરી —તે સુંદર સ્ત્રી તરલ આંખોને ઊઘાડવીંચ કરી ગદ્ગદિત બોલ બોલે છે.

રાજપાલે હંસાનું સ્વરૂપવર્ણન કરતાં નાયિકાનાં બધાંએ લક્ષણ -લગ્નોત્તરકાલનાં પણ-હંસાના વિવાહ પહેલાં દર્શાવી દીધાં છે. તે ઔચિત્ય-બુદ્ધિથી વિરુદ્ધ જાય છે. કોઇએક બીજી પદ્મિનિનાં આટલાં પૂરેપૂરાં વર્ણન

કવિએ આપ્યાં હોત તો પણ ચાલત. માત્ર રાજપાલના અતીવ તીવ્ર શોકની ને આશ્ચર્યની દશા સ્વીકારીએ તો જ આનો બચાવ વાજબી ગણી શકાય.

પૃષ્ઠ ૨૨

૧૫૬-૧૬૫ શ્રવણ, વીણિ વિક્ષાતજ ચાલ—હંસાનાં કાન, વેણી [વીણિ] અને ગતિ [ચાલ] વિખ્યાત [વિક્ષાત] હતાં, વખાણને પાત્ર હતાં. સુરતસ્વેદ પ્રસીઝિ ગાલ—સુરતના પસીના—રતિક્રીડાના શ્રમથી—ઉત્પન્ન થયલા પ્રસ્વેદથી તેના ગાલ ભીંજાઈ જતા. સંખ્યા—આંક, હદ. સંખ્યા રૂપ...લહું—એના રૂપની વિવિધતાનો મારાથી પાર પમાતો નથી, એની રૂપવિવિધતાએ તો આડો આંક વાળ્યો છે. ધુરિથકી—આરંભથી. છેક—પાર, છેડો. અવગણ્યો—બેદરકાર્યો, ભગ્ન કર્યો જૂના ગુજરાતીમાં 'ઉલટ'ની જાતિ પુલ્લિંગ છે. પોહોતી પ્રાપ્ત થઇ, ફળી, પૂગી, પુહુતી, પ્હોતી, પ્હોચી. સં. प्राप्त, प्रा. पत्त ઉપરથી હકારના પ્રક્ષેપથી અને સ્વર-સંક્રમથી 'પુહુત્ત' થઈ 'પ્હોત', પ્હોચ, પ્હોક, પુગ વગેરે થયેલ છે. **જુઓ દિવાનબહાદૂર કેશવલાલ ધ્રુવસંપાદિત 'પૂર્વકાદંબરી:' સમજૂતી: પૃષ્ઠ ૩૩૨.**

કાંત્યૂંપીંજ્યૂં થયૂં કપાસ'—હતું તેવું થયુ, શ્રમ અફલ ગયો!

દેહ દમિઉં—શરીરને કષ્ટ આપ્યુ [દમિઉ સં. दम्—ઉપરથી]. વરસાલિ [સં. वर्षाकाल]—વરસાદમાં. વૂઠા મેહ—વરસાદ [મેહ સં. मेघ] વરસ્યા [વૂઠા સં. वृष्] હેમિ [સં. हिम]—હિમકાલે, હેમંતકાલે, શિયાળે. હડબા ગડગડિ—ટાઢથી હાંડાં-ગાત્ર-[હડબા]—ગગડી ગયાં [ગડગડિ]. ઝાકલ ઠાર—ધુમ્મસ. ઠરિ—ઝાકળનાં ઠરેલાં જલ બિન્દુઓ વરસાદનું ભાન જાણે કરાવતાં. સેજ સિયાલિ...મુખ—રસિક ગૃહિણી [સ્યામા]નું મુખ શિયાળામાં [સિયાલિ, સં. शीतकाले] સ્વાભાવિક રીતે [સેજ, સં. सहज] યાદ આવતું, મને ઘરનો વિયોગ સાલતો. સિર...થાય—રાજપાલ અહીં એના દુઃખદ પ્રવાસનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે: મારે માથે પ્રચંડ સૂર્ય તપતો, નીચે [તલિ] રેતી [વેલૂ સં. वालुका] તપીને દાહ ઉત્પન્ન કરતી, પ્રવાસ શરીરને અગ્નિના ભડકાથી જાણે બાળતો. ભરઉન્હાલાનિ માંહ—ચૈત્રવૈશાખના ધગધગતા ઉષ્ણકાલમાં. ઝલ—ઝાળ. જલિ—બળે. ઝાંઝવા—મૃગજળો. સીતોદક વાય [સં. शीत+उदक]—ઠંડા પાણીની

ઠંડી હવાવાળો વાયરો [વાય સં' વાત]. આઠ દિસિ—ચાર દિશા ને ચાર ખૂણાઓ કવિએ દમે દિશા ગણાવી હોત તો પણ વિશેષ ઉચિત હતું. દવ [સં. દાવા]—દાવાગ્નિ.

પૃષ્ઠ ૨૩

૧૬૬-૧૭૫ દોહિલિ [સ દુર્લક્ષ, અપ.+દહુલિઅ]—દોહલું, વિકટ કપરૂં. ગમિ-વીત્યા અનામ [અ. ફ્નુઆમ=ખુશીથી કોઇને કાંઇ આપવુ તે નગમ=મન ગમે કરે એવુ હતુ એ ઉપરથી]—ખુશીથી આપવાની વસ્તુ, ગરાસ, ભેટ. જુઓ **અમીરમીયાં ફારુકીસંપાદિત 'ગુજરાતી ફારસીઅરબી શબ્દોનો કોશ': પૃ૦ ૨૬.**

લોમિ પડા મૂઝ હાથ—મારા હાથ હેઠા પડયા, હું નિરુપાય છું રત્યૂંખપ્યૂં—મહામહેનતે મેળવેલુ જિમ કૃપણનિ ઘરિ આથિ—જેમ કંજૂસને [કૃપણ સં.] ઘેર ધન [આથિ સં. અર્થ] આવે તેમ

કવિ મધુસૂદને રાજપાલકુમુખે કગાવેલુ હુસાનુ રૂપવર્ણન જૂના કવિઓની પધ્ધતિ ઉપર છતાં ઘણું જ સરસ ને સ્વતંત્ર છે. સરખાવો આ સાથે 'ચૌરપંચાશિકા'ની નાયપ્ર શશિકલાનુ વર્ણનઃ

(૧) "આજ અહ્માઇ મનિ માનિની ચિંતુ ચંપકસોવનવની,
ગૌરિદામસરિખી સાર, મુખઅબુજ વિકસિત આકાર. ૫૭
નાહાના રોમ ન આવઇ નયણિ સુતી ઊઠી માતાવયણિ,
સંભારઇ વિદ્યા વીસરી તિમ હું સમરૂં એ સુંદરી." ૫૮

—ચીમનલાલ દલાલ. પાટણના ભંડારો અને ખાસ કરીને તેમાં રહેલ અપભ્રંશ તથા પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય' બિલ્હણ પંચાશિકા કાવ્યચઉપઈ

કામકંદલાનું વર્ણન પણ આવુ જ એકધારુ છતાં રસિક છેઃ—

(૨) "ચંપકવર્ણ સકોમલ અંગિ, મરતમ વેણી જાણિ ભુયંગ।
અધરરંગ પરવાલાવેલિ, ગયવરહંસ હરાવઇ વેગિ ૧૮૮
નાક જિસ્યો દીવાની સીખા, બાંહે રતનજડિત બહરખા;
સીસફૂલ સોવનરાખડી, કંચણમયિ ઘડ રતને જડી ૧૮૯
ગલિ એકાવલ નવસરહાર, કંકણનેઉર રણઝણકાર;
મુખ જાણે પૂનિમનો ચંદ। અધરબિંબ હિસઇ અરવિંદ ૧૯૦

પીન પયોધર કઠિનોત્તંગ, લોચન જાણે ચકિત કુરંગ ?
ભાલ તિલક, સિર વેણીદંડ, ભમરવંશ જાણે કોદંડ ! ૧૬૧
કોમલ, સરલ, તરલ આંગુલી. દંત જિસ્યા દાડિમની કુલી;
ખલકઇ ચૂડા સોવનતણી છિઇ ઘંટા સુહામણી. ૧૬૨
કેસરસિંહ જિસી કટિલંક, રતનજડિત કટિમેખલવંક,
જંઘ જુગલ કરિ કદલીથંભ, અભિનવ રૂપઇ રમણી રંભ. ૧૬૩
અંગઇ ચંદન કેસર ચોલિ, અધરદશન રંગિત તંબોલ;
અંજનસૂં આંઇ આંખડી જાણે વિકસિ કમલપાંખડી !" ૧૬૪

—આનંદકાવ્યમહોદધિ : મૌક્તિક ૭: કુશલલાભરચિત
માધવાનલની કથા

વિરહવેધ—વિરહનો ડંખ, દુઃખ. અનંગ [સં.]—કામદેવ. જુઓ કામનાં વિવિધ નામો:

"मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ।
कंदर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पचशरः स्मरः ॥
शबरारिर्मनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः ।
पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥

—अमरसार

સપરાણ [સં. स+प्राण]—બલવાન. જુઓ ગુજરાતી શબ્દ 'પરાણે' —પ્રાણે--બળથી વિરાગ્યો—હંસાના અનુરાગમાં વિશેષ લુબ્ધ થયો. જ્યાંહાં. હંસાકુમારી—વિક્રમચરિત્રની પ્રેમવેદનાએ એને હંસાલીન કર્યો છે તેથી જ્યાંત્યાં એ હંસાની મૂર્તિને જ જોઇ રહ્યો છે. પલ્હાણી—ઘોડે સવાર થઇ વાજિ—ઘોડો. રાજપાલસું ત્રોડો તાગ—' રાજપાલ સાથે ચડભડયો ' એ અર્થ નીકળી શકે. ત્રોડો—તોડયો. તાગ—પાણીનો તાગ-પાર, ઊંડાઇ-તાગડો રચ્યો—' પ્રપંચ ખેલ્યો ' એમ પણ પ્રયોગ થાય છે.

હાથ ઘસિ.. રીસ—પુષ્કળ રીસ ને અકળામણની આ મનોદશા છે. દાહા—દહાડા. વાલો—વળાવ્યો, જતા રહેવા રજા આપી.

૧૭૩ મી કડીમાં વિક્રમચરિત્રને ક્રમ'વાદી ચીતર્યો છે. અંતરિ—વચગાળામાં, દરમિયાનમાં. વિમાસણ—વિચાર [સં. वि+मृश ઉપરથી]

પૃષ્ઠ ૨૪

૧૭૬-૧૮૨ પચ્છિમ...ખાણુ—સૂર્યાસ્ત થશે [ઊગિ] ને હંસાનું મુખદર્શન કરીશ તો હું અનાજ [ખાણુ સં. खाद्य] ખાઇશ. પ્રતન્ય—[સં. प्रतिज्ञा]—ટેક, વ્રત, નિયમ. વલી...નીર—હંસાના મુખદર્શન પછી હું પાણી પીશ. પાણીપંથો—વેગીલો ઘોડો. સાહણ—લશ્કર. જુઓ

"દશરથ રાજનિરૂ, સાહણ સંખિ ન પાર.
નિતુનિતુ ઉચ્છવ પેખનૂં સવિ કહિનઈ સુખકાર." ૮

—કેશવલાલ ધ્રુવસંપાદિત પંદરમા શતકનાં પ્રાચીન ગુર્જર-કાવ્ય : કર્મણકૃત સીતાહરણ : વિ. સં. ૧૫૨૬

સુણ સાહાણ, પતિ તૂં મૂઝ સાથ—સાંભળ ઘોડા ! તું જ મારાં લશ્કર [સાહણ] માલીક ને સહાયક, સાથી [સાથ] છે.

પલ્હાણ પલ્હાણો—જીન નાંખ્યું, પાખર્યો, પાખર નાંખ્યું. તાજણો—ઘોડાની એક વિશેષ જાતિ. જુઓ નીચેનું અશ્વવર્ણનઃ—

"દેશ કાશ્મીર, કંબોજ કાબૂલતણા, ખેત્ર, ખૂરસાણ, ગૂધા બુખારા,
અવલ ઉત્તર પવન પાણીપંથા વલી, ભલભલા કચ્છી તેજી તુખારા.
નીલડા, પીલડા, સબલ કંબોજડા, રાતડા રંગ, કવિલા, કિહાડા,
કિરડીયા, કાલૂઆ, ધૂંસરા, દૂસરા, હાંસિલા, વાંસલા, ભાગજાડા.
પવનવેગ પાખર્યા ફોજ આગલ ધર્યા, ચાલતા જાણે ચિત્રામ લેખ્યા !
એહવા અશ્વ ઊજેણીરાજતાણે કટકમેં લાખ પંચાસ સંખ્યા."

—મોહનલાલ દેસાઈ: કવિવર સમયસુંદર

વાગો—જામો. ખગચિ—કમરપટો (?) કરવાલ [સં. करवालिका]—તરવાર. જુઓ

"ઉચાં આયુધ કરિ રખવાળ, સન્નાહ પિહરાં કર કરવાલ."

—ભાલણ

ઊડણી—ખેચી, ઓઢણું. કંધિ [સં. स्कंध]—ખાંધે. પાકાં......ભરી—પાકાં પાંદડાંનો તોબરો [પોદાશ્ડો (?)] ભરી લીધો. હયનાગ—ઘોડાની લગામ. જુઓ

"ગોરી ! મેલો ઘોડલિયાની વાગરે ! કુંવરી ! વૈરાટની,
મારા રથને જવાનો દો માગરે ! કુંવરી ! વૈરાટની."

—લજ્જારામ : અભિમન્યુનો ચકાવો

ઝાટકીને—ખંખેરીને. પૂંછ × ...કરિ—ચાલાક ઘોડાની ગતિનું વર્ણન. ખુરતલ—એડી. ધસમસ—જોશબંધ, શ્વાસભેર. પોહિ ફૂટિ—પહો ફાટી [સં. प्रहर ઉપરથી]. વારુનીર—સુંદર પાણીભર્યું. બહુવ્રીહિ સમાસ. મનશુદ્ધિ—મનની નિર્મલતાથી.

પૃષ્ઠ ૨૫

૧૮૩-૧૯૧ અવાર—અણઅટક્યો [સં. अवार्य]. સૂર્યપસાયિ—સૂર્યના તેજના પ્રસારથી અથવા સૂર્યના અજવાળારૂપ કૃપાથી [સં. प्रसाद-पसाय]. અતિટૂકડું—બહુ જ પાસે. ત્રાંબાનો ગઢ—ત્રંબાવટીની ખંભાતની કીલ્લેબંધી. ચોહો [સં. चतुर-चहु-चोहो]-ચાર. ઝંપાઇ—ફેર આવે [પ્રા. झपइ]-જુઓ **हेमचंद्रः प्राकृतव्याकरणः ८ : ४ : १६६.**

પીરોજા [ફા. पीरोजी, फीरोजी]—આસમાની, લીલું. તપિ—તપે, ચળકે નિલાડિ [સં. निलाट]—કપાળે. કડિયો ૧૮૮ થી ૨૦૦ સુધીમાં ખંભાતનું સરસ વર્ણન છે.

રયણાર [સં. रत्नाकर]—સાગર, અરબી સમુદ્ર. ગડગડિ—મોજાંના અવાજે વડે ગર્જના કરે. મહીયનદીનો કંથ—સાગર. મહીનદીનો પતિ ચંપાવ્યો—ખેંચ્યો, અટકાવ્યો. વિતપતિ—વિશેષ દીપતો; ચળકતો (?) ટોડા—ટોડલા, ટોટલા ત્રિકલસાં—ગઢનાં શિખરો

પૃષ્ઠ ૨૬

૧૯૨-૧૯૯ ભરણ—ભરતી. સઘવાં ..આભરણ—બધાંએ તીર્થોમાં શ્રેષ્ઠ [આભરણ સં. आभर्ण]. જોયણ [સં. योजन]-ચાર ગાઉનું એક યોજન. પાખલિ—ફરતા. પ્રાકાર—પગાર, કોટ. ધવલહર [સં. धवलगृह]—અગાશી. સોવન્નમિ [સં. सुवर्णमय]—સોનાનાં. જાલમાલ—જાળિયાં-માળિયાં. નાના નરરંગ—વિવિધ પ્રકારની ને નોખી. પંચશબ્દસું—પાંચ સૂરોમાં. જુઓ

> " તંત્રી તાલ સુઝાંઝ વળી, જાણ નગારું ચાર,
> પંચમ શરણઈ ફૂંકથી વાજીંત્રના પ્રકાર."
>
> —*સકલશાસ્ત્રનિરુપણ*

ચંગ—મોરચંગ, મોંથી પકડીને વગાડવાનું એક વાજું. ઇંદ્રાનીલમણિ —નવ રત્નોમાંનું એક : નવ રત્નો :

હીરક (હીરો), માણિક્ય (માણેક), મુક્તા (મોતી), પ્રવાલ (પરવાળું), મરકત (પાનું), પુષ્પરાજ (પોખરાજ), ઇન્દ્રનીલ (નીલમ), ગોમેદ, વૈદુર્ય (લસણિયો)

—નર્મકથાકોશ

વાનિ—વાને, રંગે. કૌસ્તુભમણિ—ચૌદ રત્નોમાંનું એક. જુઓ ચૌદ રત્નોનાં નામ:

"ચંદ્ર, લક્ષ્મી, સુરા (દારૂ) સપ્તમુખી ઘોડો, કૌસ્તુભમણિ, પારિજાતકનું ઝાડ, કામદુધા ગાય, ધન્વંતરી વૈદ્ય, ઐરાવત હાથી, પાંચજન્ય શંખ, સારંગ ધનુષ્ય, વિષ, રંભા ને અમૃત."

—નર્મકથાકોશ

કોસીસાં—કોટનાં કાંગરાવાળાં બાકાં. જુઓ

'કોટે છઇ કોસીસાં ઘણાં મૂખ ગવાખ મઠ મત વારણાં.'

—કાન્હડદે પ્રબંધ : ખંડ ૩ : ૨૯૫

ચંદ્રાર્ક [સં.]—ચંદ્ર ને સૂર્ય. પીઠ [સં. पीठ]—ધામ. પતાકા—ધ્વજ. સાંતરાં—સામગ્રી. ખણિયાં [સં. खन्]--ખોદેલાં. કેલિઆંબ [સં. कदलीआम्र]—કેળો અને આંબાનાં વૃક્ષો જમલી [સં. यमल]—પાસે. જાય [સં. जाति]—જૂઈ અરહટ [સં. अरघट्ट]—રહેંટમાળ, ગરગડી. પાવટા—(૧) ઢોર ન જઈ શકે એવો ઢાળ પડતો આરો. પાવઠા—કૂવા ઉપરના મંડાણના પાયા રૂપ બે લાકડાં અથવા પથ્થર. અરહટ ને પાવટા—કૂવા ઉપરના મંડાણ માટેના શબ્દો અથવા નદી કે દરિયાપરના ઓવારા પરના રેંટ ને ઓવારા. ખંભાત બંદરના ટકાનું આ વર્ણન છે.

પૃષ્ઠ ૨૭

૨૦૦–૨૦૭ રંભ—અહીં રંભા સરખી નૃત્યવેશ્યાઓ. હાટ [સં. हट्टिका]—દુકાન. કરવી—નાળચાવાળી લોટી, ઝારી. કરવડો, કરવડી અથવા જળઝારી લઇ વિશેષઅતિથિની અર્ઘ્યપૂજા ને પાદોદક માટે પ્રધાનપત્નીની લીલા જાય છે. સુકલેણી [સં. सुकुल+इन्]—સુકુળવતી. પોલિયો—દ્વારપાળ, ચોપદાર. ખાટિ—પલંગ. ખાણચાસણી—ઘોડાની ચંદી. પરહૃણાગતિ જુઓ પૃ. ૨૮ ઉપરની સમજૂતી. મહેલા—મહીલા. આરણી માંડી—પાટલો માંડયો. પુહુટા—સનો.

પૃષ્ઠ ૨૮

૨૦૮–૨૧૭ કુલ [સં. कवल]—કોળિયા. વેલા [સં.]—ઘડી. ધલરેવંત–ગોડો. ધવલહર—[સં. धवलगृह]—આ સ્થલે ઘોડાર, કોઢિયુ. લાજિ—વિનયને લીધે. પ્રાહોણો [સં. प्राघूर्णक પ્રા. पाहुण्णड—પ્હેરોણો]—અતિથિ, પરોણો. ભણિ—માટે. પરિવાર—ફૂરસદ, પરવાર.

પૃષ્ઠ ૨૯

૨૧૮–૨૨૫ લોપાવો લાજ—શરમ છોડાવો. જમણાં—પાસે ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. વીસ પહોર—અઢી દિવસ. કરૂ પરમાણુ—પાણી. આણુ—આખડી. બેઠી; મનાઈ હાય સાહસિ—પાણિગ્રહણ કરશે.

પૃષ્ઠ ૩૦

૨૨૬–૨૩૪ દાખવો—બતાવો. પ્રકારિ [સં.] પેરે, રીતે. કૂયા કાંબલો—કોહેલો કાંબળો એટલે નકામો આ અર્થ લાગે છે અનેરી—બીજાની. ' રી ' છઠ્ઠીનો પ્રત્યય અણખૂટિ...આણુસિ—આ પાઠને બદલે બીજો પાઠ ' તો અણખૂટિ મરણ આણુસિ 'એ પાઠ વધુ ઉચિત છે. માદલ–ઢોલ બિહૂ .... બારિ—બારણે બે ઢોલ વાગી રહ્યાં છે, એક કનોજના રાજાના લગ્નનું ને બીજું આ વિક્રમચરિત્રનું. બેમાંથી કયું કરવું ? ઢોલની બન્ને બાજૂ જેવું થઈ રહ્યુ છે.

એ બીજી વાર...વાત—ચૂપ રહો, બીજી વાર હંસાને હવે બહાર કાઢવાની વાત પડતી મૂકો ધરિધરિ......પરણ્યા તણાં—રાજકુમારીને પ્રત્યેક ઘરથી આમંત્રણ આવે છે, પરણવા વખતના આ પ્રેમના અભિલાષ [લાડકોડ] છે. ૨૮—૭૬ વાયક વહ્યો—વાકય વાંચ્યું, પ્રત્યુત્તર દીધો.

પૃષ્ઠ ૩૧

૨૩૫–૨૪૨ રાણીહરવાહીગ—રણવાસની દાસીઓ [સં. राज्ञीगृह—રાણીહર—રણવાસ]. અણુસરિ [સં. अनु+सृ]—પાળે. આયત–આવક, સરસામાન અપછરા [સં. अप्सरा–अवछरा]—અપ્સરાઓ આકા [સં. अर्क]—સૂર્ય. ધરા [સં.]—ધરણી. મંગલ ઊછવ—પુણ્યવતી આનંદઘડી. આનંદૂ—ખુશખુશાલ થયુ. ધનિ [સં. धन्य]—ધન્ય, ભાગ્યવંત. પરિવાર—કુટુંબવિસ્તાર. ભયો કેદાર—કેદારતીર્થ બન્યું [ભયો]. કૃતારથ [સં. कृतार्थ]—ધન્યધન્ય. રધિ—રિદ્ધિ, દોલત. યોગિનીપીઠ—અર્થ સ્પષ્ટ નથી લાગતો ' યોગિની પેઠે ' કે ' યોગિનીપીઠ ' એટલે પલંગ ઉપર (?)

પૃષ્ઠ ૩૨

૨૪૩-૨૫૨ પ્રસિધ [સં. प्रसिद्धि]—ખ્યાતિ, નામના. ભૂપતિ !... બાર ?—રાજા મારા ઉપર એટલો બધો ઉપકારનો બોજો શા માટે અગર મને આટલું બધું માન શા માટે ? હું તો તમારી ચરણરજ થવા યોગ્ય છું. તાતિ—ગરમ એક ચંદન સુકડિ ઘોલ—એકને સુખડ [સુકડિ] ચંદનથી રેલછેલ [ઘોલ] કરે. ઊગટ—સૌગંધિક પદાર્થોનું લેપન. રાણીયર પૂંઠિ સુસુ સખી—રણવાસ [રાણીયર—રાણીઓ]—રાણીઓની તહેનાતમાં સોસો સખીઓ હતી, પરિચારિકામંડલ હતું. આયસ [સં. आदेश]—આજ્ઞા. વડ વેગિ—મોટી ઝડપથી. પાયક—પાળા, પાયદલ.

પૃષ્ઠ ૩૩

૨૫૩-૨૬૨ કસ્તૂરી આણી ખલિ ઘાટી—કસ્તુરીને ખલમાં ઘાળીને આણી-હંસાના સુગંધસ્નાન માટે. પંચવરણહીર—પચરંગી રેશમ વિમાસિ [સં. वि+मृश ઉપરથી]—વિચાર કર્યો. ગૂઝિ ગઈ—ખાનગીમાં [ગૂઝિ-સં. गुह्य] ગઈ. તૂં નાહાનાથી નરતૂં બોલતી—તું નાદાન કરતાં પણ નરસું [નરતૂં] બોલનારી છે, હજી તું નાદાન કહેવાય છોરૂં...છતી—છોકરાંમાં તું નથી જણાતી છતાં, જો કે છોકરાંનો સાથ છોડી તું મોટાંમાં ફરે છે; છતાં તૂં ગરઢામાંહિ...દીસિ—તું ઘરડેરાંમાં પણ ઘરડી-વયોવૃદ્ધ-જેવી સમઝદાર-દેખાય છે.

કડી ૨૫૯—હંસા લીલાને ફૂલાઇને કહે છે કે મને નાદાન ન સમજો, મારા હૃદયની વાત તો કોઈ જાણી શકે એમ નથી. સાત રાજાઓને ઘરમાં રાતે ઘાલી સવારે કાઢી મૂકું એવાં સ્ત્રીચરિત્રોમાં હું પણ પારંગત છું. ચઊરિ ચડિ—ચોરે-પ્રસિદ્ધ સ્થલે-જાય હું વાતને ગુપ્ત રાખી શકું તેવી છું. કેહેડ-કેડ, પછી.

પૃષ્ઠ ૩૪

૨૬૩-૨૭૦ નાત્ર—વાગ્દાનના અર્થમાં 'નાત્ર' શબ્દ વપરાયો લાગે છે. તુઝ મુખયાત્ર—તારા મુખદર્શનની યાત્રાએ, તારું મુખ જોવા માટે. પલી પાણી—પાણીનો છાંટો. પળી તેલઘી લેવા માટે વપરાતો જૂના વખતનો ઊભો ચમચો. અજી [સં. अद्यतन]—અત્યાર સુધી. જૂના 'અજી'માં આપણે હકાર ભેળવી 'હજી' કર્યું છે અગુખૂટઇ મરિ—આપઘાત કરે, 'વગર મોતે મરે' એમ આપણે બોલીએ છીએ. આધારિ—પાયાદાર રીતે, ચોકસાઈથી. દૂઆર [સં. द्वार]—બારણાં.

કડી ૨૬૯ થી ૨૭૫ સુધીમાં હંસાનું સુંદર સ્વરુપવર્ણન કરેલું છે. માંગ—સેંથી. સેંથીને સિંદુરથી શોભાવવાનો ચાલ હજી કોઇકોઈ સ્થલે ગુજરાતમાં છે, બંગાલમાં તો તે ચાલુ જ છે. મધ્યલંક—કેડનો વાંક, [સં. મધ્ય-કેટ]. ચિત્રાતણો— વાઘનો વાઘની પાતળી કેડ જેવી હંસાની કેડ છે. સુરંગી વાલ—સુશોભિત કેશકલાપ. રાખડી—માથે મણિજડિત સોનાની ઘૂઘરી બાંધવાનો રીવાજ હતો.

પૃષ્ઠ ૩૫

૨૭૧-૨૭૭ તિલફૂલ—તલનું ફૂલ તેની અણીદાર સુશોભન નાજૂકાઈ માટે સુવિખ્યાત છે ને તે સાથે સ્ત્રીના સુંદર નાકને સરખાવવામાં આવે છે. દેખિ...વીજ-વીજળી [સ.. त्रिद्युत्]ની ઉપમા ચકચકતા નખને અપાઈ છે. રંભ [સ. रम्भा]—રંભા અપ્સરા. બિંદડી—ટપકીનો હાર, ગ્રીવ ઉપર બાંધેલી મોતીની સર. ઉર જસ્યું માતંગ—હંસાના વક્ષઃસ્થળને હાથી સાથે-હાથીના ભરાવદાર કુંભસ્થલ સાથે-સરખાવ્યુ છે. કરપલ્લવ.. ચોલરંગ !—હંસાનો હાથરુપી પલ્લવ-કુમળો તરુઅંકુર લાલચોળ રંગનો છે. પોથીનો લાલ રંગ [ચોલ]. ચોવાફલી—ચોળાની શીંગ હીરાઊલિનો હાર—હીરાવલિનો હાર, હીરાનો હાર. અવલંબની—લટકતી. દેખિ વેણી . જસી !—રાજાએ હંસાની નાગની પૂંછડી જેવી સુદર લટકતી વેણ જોઈ. કાંકણાં [સં कङ्कण]—કંકણ, કરકાવલી, બંગડી મોતીઢીક—મોતીના ઢગ [ઢીક] અર્થાત્ મોતીથી મઢેલી બંગડીઓ દેખિ ભમર ..રણઝણિ—રાજાએ પદ્મિનિ હંસાના દેહસુગંધથી આકર્ષાયેલા ભમરાઓને તેની આસપાસ ગણગણતા [રણઝણિ] જોયા. શકુંતલાને દુષ્યન્તે જોઈ હતી તેમ હંસાને પણ આકર્ષાયેલા ભમરાઓ પજવતા હતા ને તેનું અણસુંઘ્યા ફૂલ જેવું કૌમાર ચૂસવા ગણગણતા હતા તેવી સ્થિતિમાં વિક્રમચરિત્રે તેને જોઈ.

કડી ૨૭૬થી ૨૮૬સુધીમાં કવિએ વિક્રમચરિત્રના સ્વરુપનું વર્ણન કર્યું છે.

પદ્મઆંક તસા હોય પાય—વિક્રમચરિત્રના બે પગ પદ્મોના ચિન્હો [પદ્મઆંક] વાળા હતા, પગે પદ્મલાંછન હતાં કંદર્પ [સં.] કામદેવ. હઈઇ...થાય—હંસા મનમાં [હઈઇ] અંબામાતાનું સ્મરણ કરતી હતી કે માતા ! તારી કૃપાથી જ મારું કાર્ય સફલ થશે, મને વિક્રમચરિત્ર વર મળશે.

પૃષ્ઠ ૩૨

૨૪૩–૨૫૨ પ્રસિધ [સં. प्रसिद्धि]—ખ્યાતિ, નામના. બ્રૂપતિ !... બાર ?—રાજા મારા ઉપર એટલો બધો ઉપકારનો બોજો શા માટે અથવા મને આટલું બધુ માન શા માટે ? હું તો તમારી ચરણરજ થવા યોગ્ય છું. તાતિ—ગરમ એક ચંદન સુકડિ ઘોલ—એકને સુખડ [સુકડિ] ચંદનથી રેલછેલ [ઘોલ] કરે વિગટ—સૌગંધિક પદાર્થોનું લેપન. રાણીયર પૂંઠિ સુસુ સખી – રણુવાસ [રાણીયર—રાણીઓ]—રાણીઓની તહેનાતમાં સોસો સખીઓ હતી, પરિચારિકામંડલ હતું. આયસ [સં. आदेश]—આજ્ઞા. વડ વેગિ—મોટી ઝડપથી. પાયક—પાલા, પાયદલ.

પૃષ્ઠ ૩૩

૨૫૩–૨૬૨ કસ્તૂરી આણી ખલિ વાટી—કસ્તુરીને ખળમાં ઘાળીને આણી-હંસાના સુગંધસ્નાન માટે. પંચવરણહીર—પચરંગી રેશમ વિમાસિ [સં. वि+मृश् ઉપરથી]—વિચાર કર્યો. ગૂઝિ ગઈ—ખાનગીમાં [ગૂઝિ-સં गुह्य] ગઈ. તૂં નાહાનાથી નરતૂં બોલતી—તું નાદાન કરતાં પણ નરસું [નરતૂં] બોલનારી છે, હજી તું નાદાન કહેવાય છોરૂં...છતી—છોકરાંમાં તું નથી જણાતી છતાં, જો કે છોકરાંનો સાથ છોડી તું મોટાંમાં ફરે છે; છતાં તૂં ગરઢામાંહિ...દીસિ—તું ઘરડેરાંમાં પણ ઘરડી-વયોવૃદ્ધ-જેવી સમઝદાર-દેખાય છે.

કડી ૨૫૯—હંસા લીલાને ફૂલાઇને કહે છે કે મને નાદાન ન સમઝો, મારા હૃદયની વાત તો કોઈ જાણી શકે એમ નથી. સાત રાજાઓને ઘરમાં રાતે ઘાલી સવારે કાઢી મૂકું એવાં સ્રીચરિત્રોમાં હું પણ પારંગત છું. ચઉરિ ચડિ—ચોરે-પ્રસિદ્ધ સ્થલે—જય હું વાતને ગુપ્ત રાખી શકું તેવી છું. કેહેડ-કેડ, પછી.

પૃષ્ઠ ૩૪

૨૬૩–૨૭૦ નાત્ર—વાગ્દાનના અર્થમાં 'નાત્ર' શબ્દ વપરાયો લાગે છે. તુઝ મુખયાત્ર—તારા મુખદર્શનની યાત્રાએ, તારું મુખ જોવા માટે. પલી પાણી—પાણીનો છાંટો. પળી તેલઘી લેવા માટે વપરાતો જૂના વખતનો ઊભો ચમચો. અજી [સં. अद्यतन]—અત્યાર સુધી. જૂના 'અજી'માં આપણે હકાર ભેળવી 'હજી' કર્યું છે અણુખૂટઇ મરિ—આપઘાત કરે, 'વગર મોતે મરે' એમ આપણે બોલીએ છીએ. આધારિ—પાયાદાર રીતે, ચોક્સાઈથી. દુઆર [સ द्वार]—બારણું.

કડી ૨૬૯ થી ૨૭૫ સુધીમાં હંસાનું સુંદર સ્વરૂપવર્ણન કરેલું છે. માંગ—સેંથી. સેંથીને સિંદૂરથી શોભાવવાનો ચાલ હજી કોઇકોઈ સ્થલે ગુજરાતમાં છે, બંગાલમાં તો તે ચાલુ જ છે. મધ્યલંક—કેડનો વાંક, [સં. મધ્ય-કેટ]. ચિત્રાતણો—વાઘનો વાઘની પાતળી કેડ જેવી હંસાની કેડ છે સુરંગી વાલ—સુશોભિત કેશકલાપ. રાખડી—માથે મણિજડિત સોનાની ઘૂઘરી બાંધવાનો રીવાજ હતો.

પૃષ્ઠ ૩૫

૨૭૧-૨૭૭ તિલફૂલ—તલનું ફૂલ તેની અણીદાર સુશોભન નાજૂકાઈ માટે સુવિખ્યાત છે ને તે સાથે સ્ત્રીના સુંદર નાકને સરખાવવામાં આવે છે. દેખિ...વીજ-વીજળી [સં. વિદ્યુત]ની ઉપમા ચકચકતા નખને અપાઈ છે. રંભ [સં. રંભા]—રંભા અપ્સરા બિંદલી—ટપકીનો હાર, ગલ ઉપર બાંધેલી મોતીની સર. ઉર જસૂં માતંગ—હંસાના વક્ષઃસ્થલને હાથી સાથે-હાથીના ભરાવદાર કુંભસ્થલ સાથે-સરખાવ્યુ છે. કરપલ્લવ.. ચોલરંગ—હંસાનો હાથરૂપી પલ્લવ-કુમળો તરુઅંકુર લાલચોળ રંગનો છે. પોથીનો લાલ રંગ [ચોલ] ચોલાફલી—ચોળાની શીંગ હીરાઉલિનો હાર—હીરાવલિનો હાર, હીરાનો હાર. અવલંબતી—લટકતી. દેખિ વેણી . જસી !—રાજાએ હંસાની નાગની પૂંછડી જેવી સુંદર લટકતી વેણ જોઈ. કાંકણાં [સં. कङ्कण]—કંકણ, કરકાવલી, બંગડી. મોતીઢીક—મોતીના ઢગ [ઢીક] અર્થાત્ મોતીથી મઢેલી બંગડીઓ દેખિ ભમર ..રણઝણિ—રાજાએ પદ્મિનિ હંસાના દેહસુગંધથી આકર્ષાયેલા ભમરાઓને તેની આસપાસ ગણગણતા [રણઝણિ] જોયા. શકુંતલાને દુષ્યન્તે જોઈ હતી તેમ હંસાને પણ આકર્ષાયેલા ભમરાઓ પજવતા હતા ને તેનું અણસુંઘ્યા ફૂલ જેવું કૌમાર ચૂસવા ગણગણતા હતા તેવી સ્થિતિમાં વિક્રમચરિત્રે તેને જોઈ.

કડી ૨૭૯થી ૨૮૯સુધીમાં કવિએ વિક્રમચરિત્રના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે.

પદ્માંક તસા દોય પાય—વિક્રમચરિત્રના બે પગ પદ્મોના ચિન્હો [પદ્માંક] વાળા હતા, પગે પદ્મલાંછન હતાં. કંદર્પ [સ] કામદેવ. હઈઈ...ચાય—હંસા મનમાં [હઈઈ] અંબામાતાનું સ્મરણ કરતી હતી કે માતા ! તારી કૃપાથી જ મારું કાર્ય સફલ થશે, મને વિક્રમચરિત્ર વર મળશે.

પૃષ્ઠ ૩૬

૨૭૮–૨૮૬ કેવિનો ગાભ—કેળનો ગર્ભ જાણિ પડતું દીસિ આભ!—રાજાનું કારમુ સ્વરૂપ પડતા દેદીપ્યમાન આકાશ જેવુ જાણે ચમકારા મારતુ હતુ ગોરીનઇ—ગૌરીને યોગ્ય વર મળે તે માટે ગુજરાતમાં ગૌરીવ્રત-અલૂણાવ્રત-કરવાના રીવાજનો આ ઉલ્લેખ છે. સરખાવો **પ્રેમાનંદકૃત ઓખાહરણમાં**ની નાયિકા ઓખાની અનિરુદ્ધ માટેની આવી જ વરયાચના

વદનકલા પરિપૂરણ સોલ—વિક્રમચરિત્રના મુખની શોભા સોળે કલાએ પૂરેપૂરી ખીલેલી છે. ઝબકિ ઝનકિ બેહૂ કપોલ—ગ્રહ જેવા ઝબકતા તેજથી ને તારા જેવા સ્થિર તેજથી બન્ને ગાલ ચળકતા હતા ત્રપતિ [સ તૃપ્તિ]—પૂરેપૂરો સતોષ આડિ—આડ, કંકુનુ આડું તિલક, ત્રિપુંડ્ર વેણી—પુરુષો પણ તે કાલે ચોટલો [વેણી] રાખતા એ રીવાજનુ સૂચન. અંત્રાસણ [સ. અન્તરિક્ષ]—અદ્ધર, આકાશમાં. બાવનવીર—વીરવિશેષ, મહાન યોદ્ધો. 'બાવન' વિશેષતા અને માનાર્થ વપરાતો આવ્યો છે. જુઓ

"મોધરેલ તેલ ને સુવાચંદન, અરગજા ને અબીર,
કેસર ગુલાબનાં છાટણાં, સંતોષ્યાજી બાવનવીર, સીતાજીનો સોહલો.
—પ્રેમાનંદ : સીતાજીનો સોહલો

નાસિક તેલતણી જિમ ધાર—વિક્રમચરિત્રની નાસિકા તેલની ધારની માફક અણીઆળી છે. ઊઢ્ઢ—ઓઢયુ સોનારી [સ સુવર્ણકાર]—સોનીઓ ખંતિ—ચાહ્યુ ઉદ્યોગથી નવધરૂં—એક જાતના આભૂષણનો પ્રકાર લાગે છે. વિધાતા—બ્રહ્મા, સ્રષ્ટા. સવિ સરખાં જોડાં સંધાણુ—શરીરના પ્રત્યેક સાંધાને [સંધાણ] એક બીજા સાથે મનોહર કલાથી સંધાડયા [જોડયા] હતા

પૃષ્ઠ ૩૭

૨૮૭–૨૯૪ વિમાસી—વિચારે. આદિ ભવાની—આદ્ય ભવાની, શિવા—કુમારિકાઓને યોગ્ય પતિઓ આપનારી દેવી. આપોપિ—આપોઆપને, અન્યોન્યને જાંતાં—જોટવામાં—તેટલામાં. કરવ—કોળિયા. વલીવલી—વારંવાર. રાજા...રહિ—રાજા હાથ ઉંચો કરી ના પાડતો જ રહે છે. સમસ્યા—કોયડો, ભેદની વાત. ચઉરી—ચોરી, લગ્નવિધિનો એક પ્રકાર જેમાં ચાર મંગળમાંનાં ત્રીજાંચોથાં મંગળ વર્તાય છે ને સપ્તપદી ભરાય છે. વિવાહ જમીઇ—લગ્ન વખતનો કંસાર જમીએ. આધી—પાસે.

જે વખાણી વનિતા...નયણિ—જે સ્ત્રીનાં વખાણ મેં શબ્દોમાં [વયણિ] સાંભળ્યાં હતાં તેને મેં આજે મારી જ આંખે પ્રત્યક્ષ જોઈ. કહી......રાજ—તમારાં દર્શન કરી હું હવે ઉજ્જયિની જાઉં છું, તમે હવે અહીં સુખેથી અમનચમન [રાજ] કરજો.

કસ્યાં કાન્તિ......સહિ?—હે પુરુષ! શા માટે તમે દુર્ઘટ [કઠિન] વસ્તુઓ સહો?, તમારે હવે શા માટે દુઃખ સહેવાં? કેહા કાન્તિ?—શા માટે?

પૃષ્ઠ ૩૮

૨૯૫-૩૦૨ પ્રીસણું [સં. પરિવિષ્ પરથી]—પીરસવું. પાખી—સિવાય છઠ્ઠી રાતનું સરજ્યું—આર્યબાલકોના જન્મ પછી છઠ્ઠે દિવસે રાત્રિસમયે વિધાતાનું આવાહન કરવામાં આવે છે. વિધાતા તે વખતે આવી બાળકના ભાવિ ભાગ્યલેખ [સરજ્યું] લખી જાય છે.

બાંધવમુખિ......લાજ—મારાં સ્વજનોને [બાંધવોને] સંબોધતાં હવે [તમને વરવાની એટલે] હું શરમાઉં છું. સરસી—સાથે. ઊખાણો—કહેવત: એકને પીરસવું બીજાની સાથે વાત કરવી અર્થાત્ પીરસવું તેની જ સાથે વાત સંભવે—પરણવું. તાવી—કરોટી કરી 'વાં મિ' એમ શબ્દ છૂટા કરી પાઠાંતર સ્વીકારીએ તો તે ઊખાણા પ્રમાણે હું વર્તું છું—તમારો હાથ સ્વીકારું છું એમ અર્થ નીકળે

કડી ૨૯૮: એક મારા શરીરને કાજે તમે અન્નની આખડી લીધી [છોડ્યું અન્ન] તો બીજા રાજાને હૃદય આપતાં મારું મન કેમ માને?

અણુહીડો... ..ગેહ—સની [ચોરી] વગર ફીડેલ રિવ [ઈશ્વર] ને પરણી ને તેની સાથે તેણે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો [માંડ્યો ગેહ] ગિ દીઠો... છેહ?—મેં તો મારા પતિને જોયા, ભેગાં જમ્યાં [માંહિ જિમ્યાં] હવે હું તેને કેમ દગો કરી [છેહ—દગો] છોડી શકું? હ...મરું—તો પરણનાર [પરણ્યા] થી હું કઈ રીતે [પરિ સં. પ્રકાર—પિરિ—પેર] ન કરું? ન પરણું ને આપઘાત કરી મરું [અણખૂટિ મરું]. ગઇ હત્યા ઊઠૂ હાથ—મારા પ્રાણત્યાગ[હત્યા]નો ભાર તમારે માથે આવશે, તમે જવાબદાર થશો.

એકમનાં—નિશ્ચયવાળાં, મારી સાથે એક મન કરો તેવાં થઈને, એકમત.

પૃષ્ઠ ૩૯

૩૦૩–૩૧૧ ટાઢિ—તોરણે, 'ટાઢે વર આવ્યો' એ ઉક્તિ હજી ગામડાંમાં પ્રચલિત છે. વેલા...આપણિ—જે વખતે તોરણે બીજો વરરાજા પોંખાવા માટે આવી ઊભો રહેશે તે જ વેળા આપણી નાસી જવાની હશે. વાહિગ [સ. वाहक]—દાસી ગંગાજલ—વિક્રમચરિત્રનો ઘોડો 'ગંગાજલી' ઘોડો છે

કનોજિયાનિ—કનોજના રાજાને, હંસાને પરણવા આવનાર બીજા વરને

હંસાને મુખે કવિ ૩૦૬થી ૩૧૪માં ઘોડાઓની જાતિનું વર્ણન આપે છે. આ સાથે સરખાવો **શામળે** તથા બીજા **જૈન** કવિઓએ આપેલાં અશ્વજાતિનાં વિસ્તૃત વર્ણનો.

પૃષ્ઠ ૪૦

૩૧૨–૩૧૮ એક સૂર્યમંડલિ...અનુસરિ—રાજકુમાર! ગંગાજલ ઘોડા માત્ર બે જ છેઃ એક સૂર્યમંડલમાં ફરે છે [સૂર્યનો ઘોડો] અને બીજો તમારી પાસે છે.

કડી ૩૧૫થી ૩૧૭માં ગંગાજલના ગુણોનું વર્ણન છે. ઉર છિપણો—પેટે છાછરો પૂછવાલ વણ દેહ—પૂંછડે વાળ વગરના શરીરવાળો (?) પાયસ ઘેર—(?) તલિ પુહલો—તળેથી પહોળો. શિરખા કેસરી —માથેથી સિંહ સમો (?) સાહાણ—ઘોડાની એક જાતિ. જુઓ કડી ૩૦૭ નિરોપ—(?)

હંસા અશ્વજાતિના ઇતિહાસની જાણકાર છે તેમ અશ્વોના સ્વભાવથી પણ વાકેફગાર છે. આથી જ વિક્રમચરિત્ર તેને સંબોધીને કહે છે: 'હંસા! સૂણો, અમ આગલિ કુડાં [જૂઠું, આડું] કાં ભણો?......ઘોડાજાતિ તુમ્હે જાણો કહી?"–કડી ૩૧૮.

ઠાહિ [સં. स्थान]—ઠામ, સ્થાને. માંહિ—ભેગાં.

પૃષ્ઠ ૪૧

૩૨૯–૩૩૦ ઇડાં મોર તણાં કોણ ચીતરિ? સૂડા પાંખ કોણ નીલી કરિ?—લીલાવતી આ કહેવતો વાપરી જણાવે છે: જેમ મોરનાં ઇંડાંને તેના વિવિધ રંગીનપણા માટે ચીતરવાં પડતાં જ નથી, સૂડાની પાંખને લીલી [નીલી] બનાવવી પડતી જ નથી તેમ હંસા પણ સ્વયંપ્રેરિત

સંસ્કારોના પ્રકાશથી જ બધુએ જાણે છે. હંસા તણિ...... બુદ્ધિવાસ—હંસાને શિક્ષણ [અભ્યાસ] તો ક્યાંથી હોય પણ એના હૃદયમાં બુદ્ધિનો વાસો છે—એ હૃદયબુદ્ધિએ સંસ્કારી છે. સૂર [સં. सूर्य]—રવિ. અસૂર—મોડું, અંધારું, અસૂરું, સૂર્યાસ્ત થયે અજાણું ન હોય તે વખતને લગતું. ટોડિ—તોરણે. જુઓ કડી ૧૨૯:

"તિહાં ટોડાતોરણ દીસિ ભલાં, તે ઊપરિ ઝલકિ કલસ ભલા."

સહી—જરૂરાજરૂર. પિંડ—દેહાત્મા. કડી ૩૨૩-૨૪ માં હંસા વિક્રમચરિત્રને નિશ્ચયપૂર્વક વરવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે ને સ્હામા વિક્રમચરિત્રને પણ તેના પુરૂષપણાને નામે નિશ્ચયાત્મક રહેવાના સમ દે છે—કડી ૩૨૫ ઉત્તરાર્ધ: રાજાનિ—વિક્રમચરિત્રને. આંહિ ધરો—શરણે લો. વોલાવા—વળાવવા, જતી વખત મૂકી આવવા. પરવાર—ફુરસદ મામ—મમત્વ, આગ્રહ. ખંભાતધણી ને પ્રયાગના રાજા મંગલપુત ભીમકરાયના રાજ્ય પ્રતિ મમત્વ-મમ્મત-છે. નિવેસ [સં. निवेश]—મુકામે.

પૃષ્ઠ ૪૨

૩૩૧-૩૪૧ નેહ [સં स्नेह ઉપરથી]—પ્રેમ. કટકબંધ—લશ્કરની ટુકડિયોમાં. જાન [સં. यान]—વરયાત્રા, વરરાજા ને તેનુ સાજન-મંડલ. વાગિ ધરો—લગામથી પકડો. સાહી રહો—પકડી રહો. વિમાસણ—વિચારમાં. એ ઘોડો......જડો—મારે એ ઘોડા માટે કંઈ દામ આપવા પડયા નથી; બચકિ—પોટલે વળી જુઓ કડી ૧૭૮ માનો શબ્દ 'બગચિ.' ખાંડાંખેડાં—તરવારઢાલ. પરહાણિ—જીન. પાગડિ—પગ મૂકવાનાં સાધન ઉપર. વાહિગ—નોકર કે દાસી.

પૃષ્ઠ ૪૩

૩૪૨-૩૪૯ જંગલિ—રાની માણસ, ભૂત. તુરંગમ—ઘોડો. હંસાના ગુમ થયા પછી કડી ૩૪૩ થી ૩૬૩ સુધીમાં વિક્રમચરિત્રનો વિલાપ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. વિલાપગીતમાં વિક્રમચરિત્રના હૃદયને વિરહથી લાગેલા તીવ્ર આઘાતનું વર્ણન, કર્મવાદનું વર્ણન ને આગળ કર્મે કરી દુઃખી થયેલા અનેક મહાપુરૂષો ને સ્ત્રીઓનાં દુઃખનાં દૃષ્ટાંત આપવામાં આવ્યાં છે. દુઃખ હણેસ—દુઃખનો નાશ કરીશ. હાથે નીગમ્યાં—મારે પોતાને જ હાથે વિદાય

કર્યો હવિ રાઉ તે ઉદ્ધારિ—હવે હું રહું છું તે ફોગટ છે, હંસા મળવાના ઉધારા જ છે

કડી ૩૪૬ હૈડા ! તુ બીજુ કોઈ ન જાણે તેમ જાતે જ દુખસહન કરી લે, 'ચોગની મા ગોઠીમા મો ઘાલીને રડે' તેના જેવુ જ મારે તો થયુ છે ભોજન સરખી ભૂખ—ભોજન કરવાને લાગેલી કડકડતી ભૂખ

કડી ૩૪૮ હૈડા ! તારા દુખનો બોજો ઉપાડાય તેમ તુ હવે કઠણ [સબલ] થા, આશારૂપી સાગર [આમાસાયર] તરીને હવે તો પેલો પાર જવાનુ છે

આગાનિ—આગળથી રામિ રાખિઉં—રામે (આશા) રાખી. બાંધી પાલિ—દુખનો સેતુ બાંધ્યો, આ કાલના કવિયોમાં કર્મવાદની છાપ અમર છે, સરખાવો

"પૂર્વ કર્મ કિસ્યા પ્રીછઇ, (હઇઇ) નિહાલું જ્ઞાનિ,
જાણે'યારેકૂ સ્થાનક છાડિઉં, રામ પુહુતા રાનિ ૨૭
× × ×
'કર્મિ પાટ પટન્તર્યા, કર્મિ હૂઆ વનવાસ,
કર્મવિહૂણા માનવી તે કિમ પુહચઇ આસ ? ૪૫
આગિમ કોઈ મ ચિંતવુ, મનચિંતવ્યૂ ન હોઇ,
કીધા કર્મ ન છૂટીઇ, લક્ષ્મણ ! તૂઅ મ રાઇ' ૪૬
× × ×
રેયન્તા નવિ છૂટ્ટ, રાઘવ ! જ પડઇ ત સહીઇ,
કહિનઇ દોસ મ દેરયુ, સ્વામી ! કર્મ આપણાં કહીઇ." ૧૦૪

—કર્મણમંત્રીકૃત સીતાહરણ

પૃષ્ઠ ૪૪

૩૫૦-૩૫૮ કડી ૩૫૦ આ કર્મના જ દોરે કરી ઘણા મોટામોટા સંસારમાં આવી પડયા છે, તેમની હાર [પ્રાભવ] સભારીસભારીને આપણે પેલે પાર જવાનું છે

કર્મિં રાનિ લીધો વનવાસ—સરખાવો

"कर्मणो हि प्रधानत्व कि कुर्वन्तु शुभा ग्रहा ।
वसिष्ठदत्तलग्नोऽपि राम. प्रव्रजितो वने ॥"

—સીતાહરણના ભટ્ટ સંસ્કૃત શ્લોકમાંથી

કહિં દમયંતી છાંડિ આસ—નળરાજાથી વિયોગી દમયંતીએ નીરાશ થઇને નળ માટે ફરી સ્વયંવર આદર્યો. ભૂલ મછા તરિ—કર્મના પાપે આછાં [મછા સં. *મત્સ્ય*] [ભૂલ] હાથથી તરે છે. હરિશ્ચંદ્ર—સૂર્યવંશીય સત્યાગ્રહી સત્યવાદી રાજા, નિબંધનરાજાનો પૌત્ર ને સત્યવ્રત અથવા ત્રિશંકુનો મોટો પુત્ર. શિબિરાજપુત્રી તારામતી એની પટ્ટરાણી ને તેનાથી તેને રોહિત નામક પુત્ર થયો હતો. વસિષ્ઠના આ મોટા ગુરુભક્તને વિશ્વામિત્રે તાવવામાં કમી રાખી નથી. એ સદેહે સ્વર્ગે ગયેલો મનાય છે. નારદની પ્રેરણાથી હરિશ્ચંદ્રે સ્વર્ગમાં પોતાનાં સુકૃત્યોનાં વખાણ કર્યાં તેથી તેને ત્યાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો. તે સુકૃત્યોથી છેક નીચે ન પડતાં અંતરિક્ષમાં આવેલા ગાંધર્વનગરમાં અટકી ગયો હતો. વિશેષ હકીકત માટે જુઓ **પૌરાણિકકથાકોશ.**

ચિત્ર કર્યાં વિલાસ—કયો ચિત્ર ? શિવપાર્વતીશાપિત ચિત્રકેતુ વિદ્યાધર કદાચ હોય પાંડવ—ચંદ્રવંશીય પાંડુરાજાના પાંચ પુત્રો યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન, નકુલ ને સહદેવ. રાજ્ય ગુમાવી એમને કર્મે કરી વનવાસી થવું પડયુ હતું. પાંગલો અરુણ—પગ વગરનો સૂર્યનો સારથિ; એ કશ્યપઋષિથી વિનતાને પેટે અવતર્યો હતો, ગરુડનો મોટો ભાઇ. વિનતાએ એનું ઇંડુ પરિપકવ થયાના સમય પહેલાં ઊતાવળથી ફોડવાથી એ પાગળો જન્મ્યો હતો. 'અનૂરૂ' 'વિપાદ' આ એનાં બીજાં નામો છે વિશેષ હકીકત માટે જુઓ **પૌરાણિકકથાકોશ.**

રાવણ—વિશ્રવાઋષિ ને પુષ્પોત્કટાના ત્રણ પુત્રોમાંથી વડો એના ગર્વના ને નાશના સવિસ્તર ઇતિહાસ માટે જુઓ **પૌરાણિકકથાકોશ.**

કહિં સાયર ખારૂં થાય—દરિયાની ખારાશ પણ કર્મને લીધે છ વિજ્ઞાનના વિષયને પણ પ્રાચીનોએ 'કર્મ'માં નાંખ્યો છે. બલિ—પ્રલ્હાદના પુત્ર વિરોચનનો પુત્ર. એણે ઇન્દ્ર થવા નર્મદાતીરે નવ્વાણું યજ્ઞ પૂરા કર્યાં. સોમાની પૂર્ણાહુતિ વખતે વિષ્ણુએ એને છેતરી પાતાળમાં ચાંપ્યો હતો. કહિં સહસ્ર યોનિ પામ્યો ઇન્દ્ર—દેવોના રાજા ઇન્દ્રે ગૌતમ ઋષિની પત્ની અહલ્યા સાથે છેતરીને સમાગમ કર્યો તેથી તેને હજાર ભગાકાર ચિહ્ન નીકળે એવો શાપ આપી નપુંસક બનાવી દેવામાં આવ્યો હતો. પછીથી ઉશાપ આપી તે ચિહ્નોને બદલે આંખો આપવાથી એ "સહસ્રાક્ષ' નામ પામ્યો હતો.

ખાંપણ—લાંછન. ચંદ્ર—સમુદ્રમંથનમાંથી નીકળેલાં ચૌદ રત્નોમાંનો એક. સંકર વહિ કપાલ—શંકરને ખોપરી[કપાલ]નો હાર પહેરવાનો કર્મને લીધે મળ્યો. વીરોની ખોપરીઓની રુંઢમાળા એ શંકરનું આભૂષણ છે સીતા લાગૂં આલ—રાવણને ત્યાં રહેવા માટે રામનાં પ્રજાજનોએ એને દૂષિત [આલવાળી] ગણી હતી એ એના કર્મદોષથી.

યુધિષ્ઠિર જૂહારી થ્યૂં—ધર્મરાજ કૌરવો સાથે જૂગાર રમી કર્મરેખાએ જૂગારી [જુહારી-સં. દ્યૂતકાર] થયા હતા.

કંસાસુર—શ્રીકૃષ્ણનો મામો કંસરાજા, મથુરાનો રાજા. કૃષ્ણે એનો વધ કર્યો હતો [મારિઉ].

કર્મિં બ્રહ્મા ભાંજિ નિ ઘડિ—બ્રહ્મદેવના કર્મમાં સૃષ્ટિની ભાંગફોડ કરવાની છે, મારવું ને સરજવું એ એમનાં ચાલુ કામ છે. કર્મિં ઉદ્રાસન ગડગડઇ—ઉદ્રાસનને પણ કર્મને લીધે વારાફેરા છે, એ પણ ડોલી ઊઠે છે. કર્મિં સૂર્ય નહિ વિસરામ—કર્મબલે સૂર્યને પણ શાંતિ [વિસરામ] નથી કારણકે તેને એક દુનિયા છોડી બીજીમાં ઊગવું ને તપવું પડે છે. કર્મિં ધ્રૂવ ન છાંડિ ઠામ—ધ્રુવને પણ કર્મે અચળ ચોંટાડી રાખ્યા છે. ધ્રુવ એ સ્વાયંભૂ મનુના પૌત્ર ઉત્તાનપાદરાજા ને રાણીસુનીતિનો ધર્મપરાયણ પુત્ર. ધ્રુવમંડળમાં એની અવિચલ પદવી મનાય છે. કામધેનુ—કામદુધા ગાય, વસિષ્ટ પાસેથી એને ચોરવાથી સહસ્રાર્જુન મરાયો હતો. સહસ્રાર્જુન—કાર્તવીર્ય. સોમવંશીય યદુકુલના કૃતવીર્યરાજાનો પુત્ર. હજાર હાથવાળો એ હોવાથી 'સહસ્રાર્જુન' કહેવાયો હતો. તારા—હરિશ્ચંદ્રની રાણી જુઓ કડી ૩૫૧. રોહીદાસ—રોહિત—હરિશ્ચંદ્રનો તારાથી થયેલો પુત્ર ને માતપિતા સાથે કાશીનગરીમાં હરાજ થયેલો. સગાલ—આપણા જૂના સાહિત્યમાં 'શેલૈયાઆખ્યાન'માં પ્રસિદ્ધ થયેલ સગાલ [સં. શૃકાલ] —શાહ શેઠ. કુષ્ટી—કોઢના રોગવાળો, સગાળશાહને ચંગાવતીની તેમના જીવતા પુત્રનું માંસ માગી કસોટી કરનાર. હઇયૂં—કાળજું. પાંચાલી—પાંચાલના દ્રુપદરાજાની યજ્ઞમાંથી નીકળેલી પુત્રી કૃષ્ણા ને પાંચ પાંડવોની સહપત્ની. ઝૂંટિ ધરી-ગડદાપાટુથી મારી. દુઃશાસન—કૌરવોમાંથી બીજો, જેણે દ્રૌપદીને રણવાસમાંથી રજસ્વળા છતાં ઘસડી આણી ભરસભામાં ઊભી કરી તેનાં છેક [છેદ] વસ્ત્રોએ કાઢયાં હતાં [પટકુલ કાઢયાં છેદ]

પૃષ્ઠ ૪૫

૩૫૯–૩૬૬ કર્મિં પરીક્ષિતભૂપાલ—શ્રેષ્ઠ રાજા હોવા છતાં, કર્મ વડે કરીને અભિમન્યુ ને ઉત્તરાનો પુત્ર પરીક્ષિત શમીકઋષિને મરેલો સર્પ પહેરાવવાથી તે ઋષિના પુત્ર શૃંગીને હાથે સાત દિવસમાં મરણ પામવાનો શાપ પામ્યો હતો.

કર્મિં બોડમાં પોઢિ કાલ—કાલ ગુફામાં [બોડમાં] સંતાઇ રહે છે, એ પણ એના કર્મનું ફલ છે.

ધન્વંતર—ધનવન્તરી નામનો વૈદ્ય જેને સાપે [કાલિ] ડસીને મરણ પમાડયો હતો. પરાણુ—પ્રાણ, જીવ. સનિ—નવ ગ્રહમાંનો એક શનિશ્ચર, બીજું નામ વૈવસ્વત, વિવસ્વાન. આદિત્ય ને છાયાના બે પુત્રોમાંનો બીજો. એ શનિમંડલનો અધિપતિ છે.

રુકમાંગદ—પ્રાચીન ભગવદ્ભક્ત રાજા. અહિલ્યા સલા થઈ—ગૌતમ-ઋષિની પત્ની અહલ્યા પથ્થર [સલા] બની ગઇ હતી. ઇન્દ્રે ઋષિની ગેરહાજરીમાં એને છેતરી શીયલભ્રષ્ટ કરી હતી તેથી શલ્યા થવાનો એને એના પતિ તરફથી શાપ મળ્યો હતો. રામાવતારમાં રામને હાથે એનો પુનરુદ્ધાર થાય છે ને તે પૂર્વપદ પામે છે.

કાલે રેવા કુંઆરી રહી—સતી રેવા જેનું માહાત્મ્ય અનસૂયા સાથે જળવાઈ રહ્યું છે તે. રાહુ—નવ ગ્રહમાંનો એક. દેવદાનવો અમૃતાદિ ચૌદ રત્નો વહેંચતા હતા તેમાં એક અસુરે અમૃત પીધું એ વાત જાણતાંવેંત જ દેવોએ એને કાપી નાંખ્યો. આ અસુરનું માથું તે રાહુ ને ધડ તે કેતુ.

ઊછા—ઓછા, ન્યૂન. વિછોહ—વિરહ. માહેસ મહાસુર—મહેશ નામના મોટા દેવ. પ્રેહના [સં. પ્ર+હિ]—મોકલ્યા, જન્માવ્યા.

કડી ૩૬૩: વિજોગની વેદનાને કરવતથી વહેરાવાની વેદના સાથે સરખાવવામાં આવી છે. આ કડી જૂના ગુજરાતી સાહિત્યમાં **માધવકામ-કંદલા રાસ** વગેરેમાં પણ પ્રાચીન દુહા જેવી ઉતારવામાં આવી છે.

કિહવિ વયણિ—કેવાં વચને ? લક્ષ્મણ પ્રધાનને હું કેવા શબ્દોમાં વાત કરીશ ? ઊલખીતું—જાણકાર. વિણસાણ—વિનાશક, નાશકારક. દ્રામ—ટંકા.

પૃષ્ઠ ૪૬

૩૬૭-૩૭૫ કરવત તણી યાત્રાઇ—પ્રયાગરાજ તરફ. હરિહરવિધાતા—વિષ્ણુ, શિવ અને બ્રહ્મદેવ ઘરસૂત્ર—ગૃહસ્થાશ્રમ. અવગણી—નકારી, તરછોડી. આણી વાહિત્ર હંસા મારિ—હંસા બદલે દાસી [વાહિગ] લાવવામાં આવી. ઉપમાને—અપમાને. અણપરણો—વગર પરણ્યો. વરપ્રવેશ—પરિણીત કન્યા સાથે પોતાના નગરમાં વર પ્રથમ પેસે એ વિધિ. છેહડા છોડીઇ—ગોત્રજદેવ સમક્ષ ગોર વરકન્યાના છેડા છોડે તે વિધિ. પુંહુખવા તણી સનાઇ—પરણેલાં દંપતિને ગૃહપ્રવેશ કરતા પહેલાં પહોંખવાનો રીવાજ હોય છે તેની તૈયારી. સીધૂં—સિદ્ધ થયુ, નહી થયું. પેલિ ભવિ. તરયૂં—જેવી પેલા ભવની મારી કરણી હતી તેવી સિદ્ધિ આ ભવે મને મળી.

૩૭૪ કડીવાળી ગાથાઃ પ્રાચીન ગુજરાતી દૂહાઓમાં જાણીતી છે. અર્થઃ ગુણના કદરદાન વિરલ હોય છે, ગરીબો પ્રત્યેનો પ્રેમ વિરલાઓમાં હોય છે; પારકાનું કાર્ય કરનારા પરોપકારીઓ જવલ્લે જ કોઇ હોય છે, પારકાના દુઃખથી દુઃખી થનારા પણ કોઇક જ હોય છે.

વિક્રમચરિત્ર પછી વિલાપ કરવાનો ભીમકરાજનો વારો આવે છે. એ પણ કર્મનો જ દોષ કાઢે છે. એનું 'વિલાપગીત' કડી ૩૭૫થી ૩૮૦ સુધીમાં કવિ વર્ણવે છે.

અઘોર—ઘોર પાપકર્મ. પાલિ હેઠિથાં છેદ્યો છોડ!—છોડને તેને પાણી પાવાની પાળની નીચેથી કાપી નાંખ્યો!

પૃષ્ઠ ૪૭

૩૭૧-૩૮૧ બ્રાહ્મણવાટ—બ્રાહ્મણોની જીવાઇ. આપણૂં—આપેલું. હુહરાતણૂં નાપ્યૂં વ્યાજ—લીધેલા [હુહુગ] ધનનું વ્યાજ ન આપ્યું. કિ મિ ગોચર...સાલિ—શું મેં ઢોરને ચરવાના સાર્વજનિક ચરા [ગોચર]ને ખેડી [ભાંજી] ડાંગર રોપી [સાલિ વાવી]? રણ—રણક્ષેત્રમાં. સ્વામી—રાજા. પિયારી—પારકી પ્રાણિ—પરાણે; બલાત્કારથી. હરી—ખૂંચવી લીધી.

ગોત્રગોહિરો—ગોત્રમાં વ્યભિચાર (?) ગોહિરો [સં. ગુહ્યતર ઉપરથી (?)]. ગોત્રી—વંશજો. ગ્રાસ—ગરાસ; જમીન આ ઉપરથી 'ગ્રાસીઓ' 'ગરાસીઓ' શબ્દ થયો છે. કિ..... ઘાટ ?—તીર્થંકાંઠે અપાતું દાન રોકયું?

કિ . ...પાટ?—શું મેં વગર પરણ્યાં આશાવંત દંપતિને પાટલેથી ઊઠાડી મૂક્યાં? ટાઢા સઘલા એક જ બુદ્ધ—સઘળા શાણાઓની બુદ્ધિ એક જ હોય, હું પણ શાણો બની કરવતયાત્રાએ જઉં. પરદારિ હંસા-પારકી સ્ત્રી હંસા વિસાસિ વીસ્તરિ—વિશ્વાસભેર આગળ વધતો જાય.

પૃષ્ઠ ૪૮

૩૮૨-૩૮૮+૧ રવીઆયત—'રવી'—આનંદ અને 'આયત'વાળી, ખુશખુશાલ. નિસિ [સં. निशा]—રાત્રિએ. નાહ [સં. नाथ]—પતિ. સનાથ—ભાગ્યવંતી, ધન્યધન્ય. ભોલીભેદ—વાગ્વિનોદના પ્રકાર. પાલ્હા-સિર...સ્વેદ--ભોટ પાળાને તો ગભરામણને લીધે માથે પસીનાના ઝેબ [સ્વેદ] છૂટવા લાગ્યા નીસત [સં निशा+तत् ઉપરથી]—રાત્રિને લીધે. નીસત...ભરિ—રાત્રિને લીધે કદાચ મારા પતિદેવને ઊંઘની લહેરો આવતી હશે એમ હંસા માને છે હરિયાલી—સુંદર, સુશોભિત. હરિયાલડી—'ડી' કોમળતાવાચક પ્રત્યય છે. સવિગુણ [સં. सर्वगुण]—સર્વગુણસંપન્ન. નિગ્રોવા—ઊંઘમાં ઘેરાયલા (?)

કડી ૩૮૬ થી ૩૯૭ સુધીમાં હંસાવતી પાલિયાને પતિ સમજી વિવિધ પ્રકારની સમસ્યાઓ પૂછી તેના પ્રત્યુત્તરો માગે છે

કડી ૩૮૬' કર—(૧) હાથ (૨) હાથા દંત—(૧) દાંત (૨) દાંતા. વિણ જીવિ જીવ ઊહરિ—નિર્જીવ છતાં બીજા જીવોને (જૂને) બચાવે. ઉત્તરઃ કાંસકી. ૩૮૭ ની કડીનો ઉત્તર' શ્રીફલ કડી ૩૮૮ નો ઉત્તરઃ કોસ. ૩૮૮+૧ કડીનો ઉત્તરઃ રેંટ

પૃષ્ઠ ૪૯

૩૮૯-૩૯૬ કડી ૩૮૯ નો જવાબઃ ઘોડી ઉપરનું માટલું કડી ૩૮૯ +૧ ચવણ [સં. चरण]—પગ જવાબ 'ભોખ' સંભવે છે. કડી ૩૯૦ લોયણાં [સં. लोचन]—આંખો. જવાબ 'પાવડી' સંભવે છે. ૩૯૧ કડીનો ઉત્તર 'માંદલ'—મદનફલ સંભવે છે. ૩૯૨ થી ૩૯૪ કડીના ઉત્તરો સમજાતા નથી. ૩૯૫ નો ઉત્તર 'રેંટ' લાગે છે. ૩૯૬ કડકડે—કટકે. ઉત્તર 'બરછી' લાગે છે.

પૃષ્ઠ ૫૦

૩૯૭-૪૦૬ કડી ૩૯૭ નો ઉત્તર 'તીર' લાગે છે. વલતાં વચન—જવાબો. કડી ૪૦૨માં હંસા ધારે છે કે એના પતિ વિક્રમચરિત્રના મનમાં

નવી જ ભાવનાઓ [અહિાવ સં. आंदोलन] ઉત્પન્ન થઈ લાગે છે તેથી તે જાણીબૂઝીને મૂક રહ્યા છે. મનમાં...માયામોહ—વિક્રમચરિત્રના મનમાં ઓટી માયાની મોહદશા ઉત્પન્ન થઇ છે. અસી...ઊજેણીધણી—ઊજેણીના સ્વામિ માલીકને મારા જેવી તો છપ્પનસો સ્ત્રીઓ મળે એમ છે. કિ મૂઢી માલવનો દેસ ..વેસ—કાં તો પોતાના પ્રિય વતન માલવદેશના વિયોગથી આમ મૂઢતા આવી હોય યા મારા દેદાર [વેસ] એને નાપસંદ પડયા હોય. કોટ—ડોક. ભૂત સરીખૂં...નિહાલ—સવારના અજવાળામાં પાછું વળી જોતાં હંસાએ માનેલો વિક્રમચરિત્ર યમરાજ [કાલ] સરખો લાગ્યો, તેને હૈયે ધ્રાસકો [ફાલ] પડ્યો ને તે આશાભંગ [નિહાલ] થઇ ગઇ. આ સાથે સરખાવો મૂર્ખપતિ વિનયચટ્ટની સવાર પડતાં ઓળખ થતાં રાજપુત્રી સૌભાગ્યમંજરીની આવી જ વિમાસણ. જુઓ **વિનયચંદ્રકૃત સંસ્કૃત મલ્લિનાથ મહાકાવ્ય** (ર. સં. ૧૨૮૫ આશરે) **સર્ગ દ્વિતીય, તેમ જ શામળકૃત વિદ્યાવિલાસિની.**

વરાંસિ—બદલે. હણિ હઇઉં...રદન—મનને મારી હૈયાને હણે [હણિ] ને દેવને પોકારીને આક્રંદ કરવા લાગી ‌‌।નિરધાર—ચોક્કસ, નિશ્ચયાત્મક, પાકે પાયે.

પૃષ્ઠ ૫૧

વિસામી સહી—વિશ્વાસ રાખી સપરાઇ [સહી] નાહ [સં. નાથ]—પતિ. દેહી [સં. દેહ]—શરીર અગાધ—ઊંડું, તીવ્ર. અઘોર—ઘોર પાપ.

પૃષ્ઠ પર

૪૧૬–૪૨૭ વ્રતઉદ્યાપન-ધર્મકર્મવ્રતાદિની સમાપ્તિની વિધિ; વ્રતનું ઊજવણું. અધવચિ મૂક્યાં—અપૂર્ણ-અધુરાં-રાખ્યાં. અલૂણવ્રત ગૌરીવ્રત; ગોરમાનું વ્રત. આ વ્રત કરતી બાળાઓ લૂણ ખાતી નથી તે પરથી નામ પડયુ છે. વિછોહ્યાં—છૂટાં પાડી વિયોગી કર્યાં, છતી માતાએ તેમની મા પાસેથી ખેંચી ટળવળતાં કર્યાં આલ [સં. અલિક]–આળ, તહોમત, આરોપ પારકી થાપણિ હરી—સુપ્રત કરેલી પરાઇ વસ્તુ ઓળવી, હજમ કરી. કૂડી સાખિ પિયારી ભરી ?–શું મેં પારકાને માટે ખોટી સાહેદી [સાખિ-સાખ] આપી ? મદયૌવન થકી ચૂકી—છળ ને જુવાનીના જોરથી ચલિત થઈ, ચારિત્ર્યભંગ બની. દ્યૂતકર્મ—[સં.] જૂગો, જૂગાર અહનિસિ [સં. અહર્નિશ]—રાત્રિદિવસ, રોજ. ઘણી તાતિ મિ કીધી યતિ—જતિસંન્યાસીને મેં હેરાન કરી ઊકાળ્યા. તાતિ—સંતાપ પાંખરૂં—પંખેરું, પંખી. રરાભરી વેલિ ભાગી—ખીલતી વેલીને ઉચ્છેદી, ભાંગી કિ ફલભાર ઊપાડી કેલિ—કેળાંની લૂમોથી નમી રહેલી કેળને નિર્મૂળ કરી હેઠી નાંખી કિ ફલ... તરુ ?—કે શું મેં ફલ બેઠેલા આશાવંત ઝાડને કાપ્યુ ? કિ...દેહ ?—કે શું મેં પૈસાદાર હોવા છતાં (છતમાં) માત્ર મારા દેહનું જ પોષણ કરી માત્ર સ્વાર્થવૃત્તિ જ પોષી ? નરનારીમાં છેહ—ધણીધણીઆણીમાં અંતર-ભેદ

નવી જ ભાવનાઓ [અરિાલ સં. આદોલન] ઉત્પન્ન થઈ લાગે છે તેથી તે જાણીબૂઝીને મૂક રહ્યા છે. મનમાં...માયામોહ—વિક્રમચરિત્રના મનમાં ખોટી માયાની મોહદશા ઉત્પન્ન થઇ છે. અસી...ઉજ્જણીધણી—ઉજ્જણીના ભાવિ માલીકને મારા જેવી તો છપ્પનસો સ્ત્રીઓ મળે એમ છે. કિ મૂકયો માલવનો દેસ...વેસ—કાં તો પોતાના પ્રિય વતન માલવદેશના વિયોગથી આમ મૂઢતા આવી હોય યા મારા દેદાર [વેસ] એને નાપસંદ પડયા હોય. કોટ—શોક. ભૂત સરીખૂં...નિદાલ—સવારના અજવાળામાં પાછું વળી જોતાં હંસાએ માનેલો વિક્રમચરિત્ર યમરાજ [કાલ] સરખો લાગ્યો, તેને હૈયે ફાસકો [ફાલ] પડયો ને તે આશાભંગ [નિદાલ] થઇ ગઇ. આ સાથે સરખાવો મૂર્ખપતિ વિનયચટ્ટની સવાર પડતાં ઓળખ થતાં રાજપુત્રી સૌભાગ્યમંજરીની આવી જ વિમાસણ. જુઓ **વિનયચંદ્રકૃત સંસ્કૃત મલ્લિનાથ મહાકાવ્ય** (ર. સં. ૧૨૮૫ આશરે) સર્ગ દ્વિતીય. તેમ જ **શામળકૃત વિદ્યાવિલાસિની.**

વરાંસિ—બદલે. હણિ હઇઉં...રદન—મનને મારી હૈયાને હણે [હણિ] ને દૈવને પોકારીને આક્રંદ કરવા લાગી. નિરધાર—ચોક્કસ, નિશ્ચયાત્મક, પાકે પાયે.

પૃષ્ઠ ૫૧

૪૦૭-૪૧૫ અહીંથી તીવ્ર શોક ને દુઃખની મારી હંસા કારી વિલાપ કરે છે.

ઊકસિ ઉર—છાતીફાટ રડવાથી તેની છાતી જોરશોર ઊછાળે ચડી, હાંફવા લાગી [ઊકસિ સં. उद्+ष]. ઊલટિ—ઊભરે, રેલાય. દમિ—પીડે. તાલાવેલિ—લેમેલ, તલસાટ. જલચરી [સં.]—માછલી. વર વંસઇ...... અનુસરી ?—વિક્રમચરિત્રના કુલમાં હું શા માટે ઊતરી [અવતરી], શા માટે હું વિક્રમચરિત્ર પાછળ પડી ? મહિયરસુખ [સં. मातृगृहसुख]—માતાના ઘરનું સુખ. ગર્ભપાત...માતા ?—શા માટે મને જન્મ આપતા પહેલાં મારી માતાનો ગર્ભ ન પડી ગયો ? ઊપઘાત—હત્યા. જણતાં...ઉપઘાત—મારો જન્મ થયો તો શા માટે મારી હત્યા [ઊપઘાત] કરવામાં ન આવી ? સિર...વાહાણ—માથાપરનો શીતળ ચંદ્ર જાણે [સકિ સં. शक्रे] પ્રચંડ સૂર્ય બની પીડતો ન હોય તેમ લાગે છે, ભરસમુદ્રમાં ડાલમડોળ થતા વહાણના જેવી મારી દશા થઈ પડી છે. તટ [સં. तट]—તીર, કાંઠો.

વિસામી ભલી—વિશ્વાસ રાખી સપડાઇ [ભલી]. નાહ [સં. નાથ]—પતિ. દેહી [સં. દેહ]—શરીર. અગાધ—ઊંડું. તીવ્ર. અઘોર—ઘોર પાપ.

પૃષ્ઠ ૫૨

૪૧૬-૪૨૭ વ્રતઉદ્યાપન-ધર્મકર્મવ્રતાદિની સમાપ્તિની વિધિ; વ્રતનું ઊજવણું. અધવચિ મૂક્યાં—અપૂર્ણ-અધુરાં-રાખ્યાં. અલુણવ્રત-ગૌરીવ્રત; ગોરમાનું વ્રત. આ વ્રત કરતી બાળાઓ લૂણ ખાતી નથી તે પરથી નામ પડયું છે. વિછાહ્યાં—છૂટાં પાડી વિયોગી કર્યાં, છતી માતાએ તેમની મા પાસેથી ખેંચા ટળવળતાં કર્યાં. આલ [સં. અલિક]—આળ, તહોમત, આરોપ. પારકી થાપણિ હરી—સુપ્રત કરેલી પરાઇ વસ્તુ ઓળવી, હજમ કરી. કૂડી સાખિ પિયારી ભરી ?—શું મેં પારકાને માટે ખોટી સાહેદી [સાખિ–સાખ] આપી ? મદયૌવન થકી ચૂકી—છળ ને જુવાનીના જોરથી ચલિત થઈ, ચારિત્ર્યભંગ બની. ઘૂતકર્મ—[સં.] જુવો, જુગાર. અહનિસિ [સં. અહર્નિશ]—રાત્રિદિવસ, રોજ. ઘણી તાતિ મિ કીધી યતિ—જતિસંન્યાસીને મેં હેરાન કરી ઊકાળ્યા. તાતિ—સંતાપ. પાંખરૂં—પંખેરૂં, પંખી. રસભરી વેલિ ભાજી—ખીલતી વેલીને ઊચ્છેદી, ભાંગી. કિ ફલભાર ઊપાડી કેલિ—કેળાંની લૂમોથી નમી રહેલી કેળને નિર્મૂળ કરી હેઠી નાંખી. કિ ફ્લ... તરુ ?—કે શું મેં ફૂલ બેઠેલા આશાવંત ઝાડને કાપ્યું ? કિ...દેહ ?—કે શું મેં પૈસાદાર હોવા છતાં (છતમાં) માત્ર મારા દેહનું જ પોષણ કરી માત્ર સ્વાર્થવૃત્તિ જ પોષી ? નરનારીમાં છેહ—ધણીધણીઆણીમાં અંતર-ભેદ —[છેહ સં. છેદ]. વૃંદલ—ટોળું, વૃંદચારીઓનો સમૂહ. ભાજી કરતાં સંગ—મિથુનસમયે [સંગ] છૂટાં પાડયાં. દીપતેલ—દીવાનું તેલ. તે માથે ન ઘલાય. ગોર રંગિ ન પૂજી—અલુણાં પૂર્ણ હોંસથી પૂરાં ન કરી ગૌરીનો રોષ વહોર્યો. સિવનાં લિંગ ઊથાપ્યાં—મહાદેવના બાણને સ્થાનભ્રષ્ટ કર્યાં. સિવચરણોદક—શિવસ્નાનનું પાણી તે રૂઢિ અનુસાર માથે ન મૂકાય. ગોચર...સાલિ—ઢોરને ચરવાના પડતર ભોંયના ચરાને ખેડી [ભાંજી] ધાન્ય [સાલિ] વાવવું એ મહાપાપ ગણાય છે. આપી ધરા ઊલાલિ લીધી ?—આપેલું પૃથ્વીદાન પાછું લીધું ? ઊપમાન—અપમાનિત. ગાય વેચતાં સાટૂં કર્યું ?—ગાયને વેચી દામ કર્યા ? એનું તો દાન જ થાય. તીરથવાટ ભાંજી—તીર્થોના રસ્તા ભાંગ્યા—તીર્થે જનારને ભૂલા પાડવા. ઘાટ ઊથાપ્યા—નદીના ઓવારા ભાંગી નાંખ્યા. પરહર્યું—ત્યાગ્યું

નવી જ ભાવનાઓ [અંદોલ સં. આંદોલન] ઉત્પન્ન થઈ લાગે છે તેથી તે જાણીબૂઝીને મૂક રહ્યા છે. મનમાં...માયામોહ—વિક્રમચરિત્રના મનમાં ખોટી માયાની મોહદશા ઉત્પન્ન થઇ છે. અસી...ઉજ્જણીધણી—ઉજ્જણીના ભાવિ માલીકને મારા જેવી તો છપ્પનસો સ્ત્રીઓ મળે એમ છે. કિ મૂક્યો માલવનો દેસ...વેસ—કાં તો પોતાના પ્રિય વતન માલવદેશના વિયોગથી આમ મૂઢતા આવી હોય યા મારા દેદાર [વેસ] એને નાપસંદ પડયા હોય. કોટ—ડોક. ભૂત સરીખૂં...નિહાલ—સવારના અજવાળામાં પાછું વળી જોતાં હંસાએ માનેલો વિક્રમચરિત્ર યમરાજ [કાલ] સરખો લાગ્યો, તેને હૈયે ધ્રાસકો [ફાલ] પડયો ને તે આશાભંગ [નિહાલ] થઇ ગઇ. આ સાથે સરખાવો મૂર્ખપતિ વિનયચટ્ટની સવાર પડતાં ઓળખ થતાં રાજપુત્રી સૌભાગ્યમંજરીની આવી જ વિમાસણ. જુઓ **વિનયચંદ્રકૃત સંસ્કૃત મલ્લિનાથ મહાકાવ્ય** (ર. સં. ૧૨૮૫ આશરે) **સર્ગ દ્વિતીય. તેમ જ શામળકૃત વિદ્યાવિલાસિની.**

વરાંસિ—બદલે. હણિ હઇઉં...રદન—મનને મારી હૈયાને હણે [હણિ] ને દૈવને પોકારીને આક્રંદ કરવા લાગી. નિરધાર—ચોક્કસ, નિશ્ચયાત્મક, પાકે પાયે.

પૃષ્ઠ ૫૧

૪૦૭-૪૧૫ અહીંથી તીવ્ર શોક ને દુઃખની મારી હંસા કારી વિલાપ કરે છે.

ઊધસિ ઉર—છાતીફાટ રડવાથી તેની છાતી જોશભેર ઉછાળે ચડી, હાંફવા લાગી [ઊધસિ સં. उद्+धृ]. ઊલટિ—ઊભરે, રેલાય. દમિ—પીડે. તાલાવેલિ—લેમેલ, તલસાટ. જલચરી [સં.]—માછલી. વર વંસઈ...... અનુસરી ?—વિક્રમચરિત્રના કુલમાં હું શા માટે ઊતરી [અવતરી], શા માટે હું વિક્રમચરિત્ર પાછળ પડી ? મહિયરસુખ [સં. मातृगृहसुख]—માતાના ઘરનું સુખ. ગર્ભપાત...માતા ?—શા માટે મને જન્મ આપતા પહેલાં મારી માતાનો ગર્ભ ન પડી ગયો ? ઊપઘાત—હત્યા. જણતાં...ઉપઘાત—મારો જન્મ થયો તો શા માટે મારી હત્યા [ઊપઘાત] કરવામાં ન આવી ? સિર...વાહાણુ—માથાપરનો શીતળ ચંદ્ર જાણે [સકિ સં. शाके] પ્રચંડ સૂર્ય બની પીડતો ન હોય તેમ લાગે છે, ભરસમુદ્રમાં ડાલમડોળ થતા વહાણના જેવી મારી દશા થઈ પડી છે. તડ [સં. तट]—તીર, કાંઠો.

વિસામી સલી—વિશ્વાસ રાખી સપડાઇ [સલી]. નાહ [સં. નાથ]—પતિ. દેહી [સં. દેહ]—શરીર અગાધ—ઊંડું, તીવ્ર. અઘોર—ઘોર પાપ.

પૃષ્ઠ ૫૨

૪૧૬-૪૨૭ વ્રતઉદ્યાપન-ધર્મકર્મવ્રતાદિની સમાપ્તિની વિધિ; વ્રતનું ઊજવણું. અધવચિ મૂક્યાં—અપૂર્ણ-અધુરાં-રાખ્યાં. અલૂણવ્રત-ગૌરીવ્રત; ગોરમાનું વ્રત. આ વ્રત કરતી બાળાઓ લૂણ ખાતી નથી તે પરથી નામ પડયું છે. વિછોહ્યાં—છૂટાં પાડી વિયોગી કર્યાં, છતી માતાએ તેમની મા પાસેથી ખેંચી ટળવળતાં કર્યાં. આલ [સં. અલિક]—આળ, તહોમત, આરોપ. પારકી થાપણિ હરી—સુપ્રત કરેલી પરાઇ વસ્તુ ઓળવી, હજમ કરી. કૂડી સાખિ પિયારી ભરી ?-શું મેં પારકાને માટે ખોટી સાહેદી [સાખિ-સાખ] આપી ? મદયૌવન થકી ચૂકી—છળ ને જુવાનીના જોરથી ચલિત થઈ, ચારિત્ર્યભંગ બની. ઘૂતકર્મ—[સં.] જુવો, જુગાર. અહનિસિ [સં. અહર્નિશ]—રાત્રિદિવસ, રોજ. ઘણી તાતિ મિ કીધી યતિ—જતિસંન્યાસીને મેં હેરાન કરી ઊકાળ્યા. તાતિ—સંતાપ. પાંખરૂ—પંખેરૂં, પંખી. રસભરી વેલિ ભાજી—ખીલતી વેલીને ઊચ્છેદી, ભાંગી. કિ ફલભાર ઊપાડી કેલિ—કેળાંની લૂમોથી નમી રહેલી કેળને નિર્મૂળ કરી હેઠી નાંખી. કિ ફલ... તરુ ?—કે શુ મેં ફલ બેઠેલા આશાવંત ઝાડને કાપ્યું ? કિ...દેહ ?—કે શું મેં પૈસાદાર હોવા છતાં (છતમાં) માત્ર મારા દેહનું જ પોષણ કરી માત્ર સ્વાર્થવૃત્તિ જ પોષી ? નરનારીમાં છેહ—ધણીધણીઆણીમાં અંતર-ભેદ —[છેહ સં. છેદ]. વૃંદલ—ટોળું, વૃંદચારીઓનો સમૂહ ભાજી કરતાં સંગ—મિથુનસમયે [સંગ] છૂટાં પાડયાં. દીપતેલ—દીવાનું તેલ. તે માથે ન ઘલાય. ગોર રંગિ ન પૂજી—અલૂણાં પૂર્ણ હોંસથી પૂરાં ન કરી ગૌરીનો રોષ વહોર્યો. સિવનાં લિંગ ઊથાપ્યાં—મહાદેવના બાણને સ્થાનભ્રષ્ટ કર્યાં. સિવચરણોદક—શિવસ્નાનનું પાણી તે રૂઢિ અનુસાર માથે ન મૂકાય. ગોચર...સાલિ—ઢોરને ચરવાના પડતર ભોંયના ચરાને ખેડી [ભાંજી] ધાન્ય [સાલિ] વાવવું એ મહાપાપ ગણાય છે. આપી ધરા ઉલાલિ લીધી ?—આપેલું પૃથ્વીદાન પાછું લીધુ ? ઊપમાન—અપમાનિત. ગાય વેચતાં સાટૂં કર્યું ?—ગાયને વેચી દામ કર્યાં ? એનું તો દાન જ થાય. તીરથવાટ ભાંજી—તીર્થોના રસ્તા ભાંગ્યા—તીર્થે જનારને ભૂલા પાડવા. ઘાટ ઊથાપ્યા—નદીના ઓવારા ભાંગી નાંખ્યા. પરહર્યૂં—ત્યાગ્યું.

-પૃષ્ઠ ૫૩

૪૨૮ ૪૩૮ કિમિ .પાય ? કે શું મેં બ્રાહ્મણોને નમાવ્યા ? વાલી— પાળી કાઢી હવિ...ઊધારિ !—હવે હું રહું તે ઉધાર છે, નકામું છે. લવણા વાગ્યા—પહોર (?) કાટયા (?) વિહાણી રાતિ—રાત્રિ વીતી ગઈ. પિરિ...ઊગરુ —કોઈ પેરવી કરી આ વળગેલા લપને વિદાય કરું ને પ્રયાસ કરી પોતાનું રક્ષણ કરું હંમાવતી લક્ષણબત્રીસ...રીસ—ઉપરઉપરથી રોષ રાખી બત્રીસલક્ષણી હંસાએ યુક્તિ રચી પુરુષનાં બત્રીસ લક્ષણ નીચે મુજબ છે એમાં સ્ત્રીનાં ઉમેરવા યા ઘટાવવાં·

સિંહનું એક (પરાક્રમ), બગલો એક (સ્વાર્થ ઉપર જ લક્ષ), કૂકડાનાં ચાર (વહેલું ઊઠવું, જુદ્ધમાં ધૂમવું, પરિવારનું પોષણ કરવું, સ્ત્રી ઉપર ધ્યાન રાખવું), મોરનાં છ (ઊંચા પદવીએ રહેવું, શત્રુને છૂંદવો, વિવેકી મધુર ભાષણ કરવું, સુંદર સ્વરૂપે હોવું, યુક્તિકલા જાણવી, ગર્વહીન રહેવું), કૂતરાનાં છ (થોડેથણે સંતોષી રહેવું, ઊંઘ થોડી રાખવી. સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી સહેજ સમજી જવું, સ્વામી ઉપર ભક્તિ રાખવી, શૌર્ય દાખવવું); ગધેડાનાં ત્રણ (ભાર વહેવો, દંડને લેખવવો નહીં, સંતોષી રહેવું), કાગડાનાં પાંચ (કોઈનો વિશ્વાસ સહજ કરવો નહીં, છાની રતિ રમવી-મર્યાદા રાખવી, અભિમાન ન રાખવું, સમો સાધુ થવું, ચંચળતા રાખવી, પુરુષનાં પોતાનાં છ (જુદ્ધમાં પરાક્રમ, પડતીમાં ધીરજ, ચડતીમાં ક્ષમા, ચાતુર્ય, વાચાળપણું, યશની ભૂખ) જુઓ **નર્મકથાકોશ.**

મન મૂકી મઝ સાથિ મલુ—દીલકપટ રાખ્યા વગર મારી જોડે ભળો, એકાકાર થાઓ કહિ—પાળો. છતી—ખુલ્લી, ઊઘાડી. અતિ વહી— હીતાવળો ગયો. જિમ પરનારી ઊપરિ જાર—જેમ પરકીયા પાછળ કામી પુરુષ હોય

કડી ૪૩૪ થી ૪૩૮ સુધીમાં પાળાની કબૂલાત વર્ણવવામાં આવી છે.

·પૃષ્ઠ ૫૪

૪૩૯-૪૪૯ ગદ્ગિગદિ—ગણગણે તાપ—તીવ્ર શોક. સરલિ.. વિલાપ— સીધા સુરથી વિલાપ કરે.

કડી ૪૪૦ થી ૪૭૦ સુધીમાં હંસાનું વિલાપગીત કવિએ વર્ણવ્યું છે. કનક...કાનિ !—કહેવતઃ કાગડાને સોને મઢયો અર્થાત્ કાગડો દહીંથરું લઇ ગયો અને માણેક મીની(બિલાડી)ને કાને પહેરાવ્યું

પરદારિ—કોઈ પરદારા-અન્ય સ્ત્રી-એ. હંસા તર્ક કરે છે કે નક્કી મારા વિક્રમચરિત્રને કોઈ પરદારાએ અપહાર્યો, નહીં તો આવું બને નહીં. આપ—મારી જાતને. મારા પીયુ તો પરદારાના સપાટામાં ગયા, હવે આ પરપુરુષના સપાટામાંથી હું મને પોતાને કેમ [કેહી પિરિ] મુક્ત કરું ?

નિર્મલ કુલમાં...ઊપરાટિ—મારા પિતા ખંભાતપતિના પવિત્ર કુળમાં મારો જન્મ થયો પણ મારા પાપે [કર્મે] મને ઊલટા માર્ગે ચલાવી [ઊપરાટિ દીધી] દેહ પડિ દુઃખ...માગ !—મારું મરણ થતાં જ મારાં દુઃખ શમશે [વીસમિ]. માટે હે ધરતીમાતા ! મને રસ્તો આપ—દેહિ મે વિવરમ્—આ સાથે સરખાવો દુઃખી સીતાના અથવા માલતીના આવા જ ઉદ્‌ગારો. જુઓ **ભવભૂતિરચિત 'ઉત્તરરામચરિત' અને 'માલતી-માધવ' નાટકો.**

અભિતર [સં. अभ्यन्तर]—ગાંહે, અંદર. ભીતરમાં અગ્નિના ભડકા બળે છે ને તેની ઝાળ [ઝલ ?] ઉપર ફેલાઈ રહી છે. ઊલટિ—ઊભરે. વિછોહિયાં—તરછોડયાં, ત્યાગ્યાં. મહિયર [સં. मातृगृह]—પિયર. માહ્લહતી —લહેરમાં ઘૂમતી મનસ્યૂં—મોકળા મનથી, પૂરા પ્રેમથી. નિગમતાં—ગાળતાં. સોભાગ [સં. सौभाग्य]—અનુકૂળ દૈવ. પનોતો—પ્રેમી. દાજી—દાદા, પિતા. લાટમાં ને કાનમમાં બાપને 'દાજી' (દાદાજીનો ટૂંકો પ્રયોગ) કહેવાનો રીવાજ છે. આ રત્ન...જાય ? હંસા જેવી રત્નરૂપ દીકરીને પરણાવતાં પરણાવીશું પણ એનો વિજોગ નહીં સાંખી શકીએ. તૃપતિ—સંતોષ. સ્વામ—સ્વામી, હંસાની માતા એના પતિને સંબોધે છે.

પૃષ્ઠ ૫૫

૪૫૦—૪૬૦ કુંઅરી...દેસ—હું રાજકુમારીને તે ઘેર પરણાવીશ. અધલો [સં. अर्ध]—અર્ધો. વરામો—શ્રેષ્ઠ (?) સરખાવો: (૧) વરમ (સોરઠ) (૨) વરમ (મર્મસ્થલ). ગુજરાતિ—'ગુજરાત'નો પ્રયોગ નારી જાતિમાં છે. લલીલલી—ઢળીઢળી, નમીનમી. લડાવતાં [સં. लाड्]—લાડ કરતાં. વિષયાવિષ...માંડ—વિષયરૂપ ઝેર બહુ કપરું [અતિ દુહલું] છે એ મેં અમસ્થું [માંડ] પણ જાણી લીધું નહીં [જાણી પીઠ]. વેધ—નાદ. વાહિયાં—છેતર્યાં શાકિની—પિશાચી, દુર્ગાના ગણમાંની એક. નેહ—[સં. स्नेह]—પ્રેમ, લગની. નાહસ્યું [સં. नाथ]—પતિથી. ત્રૂટિ—ભંગ, વિચ્છેદ, વિયોગ. ગોઠડી [સં. गोष्ठी]—મનગમતી વાત, ગોઠી. સલૂણું—

સરસ. લૂણ (મીઠું, સબરસ) વગર અન્નની સરસતા નથી સંભવતી એ ઉપરથી અર્થ થયો હોય એમ લાગે છે. કામિ...નામિ—કામાવેશને લીધે જ ભીલરાણીને નામે [ભાલિનિ નામિ] પાર્વતીએ [ગૌરીએ] મહાદેવને [ઈશ્વરને] ભોળવ્યા [ચૂક્વ્યા] કામિ ગૌતમધામ—ગૌતમઋષિના રહેઠાણમાં કામવૃત્તિએ જ ઇંદ્ર નગ્નત થઇ પ્રવેશ્યો હતો ને તેણે ગૌતમપત્ની અહલ્યાનો શીલભંગ કર્યો હતો ખાપણ—ખોટ. આપણે ' ખોટખાંપણ ' વાપરીએ છીએ. દેહડી માંહિ......નામ ?—આપણા શરીરમાં જ દોષોનું નિવાસસ્થાન છે તો પછી બીજાં ગામનાં નામ દઇએ ? સામટાં—એકસાથે, બધાં. આગે...લાજ !—કામદેવ ! પૂર્વે મહાદેવે ત્રીજા નેત્રદ્વારા તને ભસ્મીભૂત કર્યો હતો છતાં સાને તારા સપાટામાં લેતાં હજી તને શરમ નથી આવતી ! તારી નફ્ફટાઇની તો હદ છે. જુઓ

" क्रोधं प्रभो संहरसंहरेति यावद्गिरा खे मरुतां चरन्ति ।
तावत् स वह्निर्हरनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ॥ "

—" હે પ્રભુ ! આપનો ક્રોધ ક્ષમો કરો, ક્ષમો કરો, એમ દેવતાઓની વાણી આકાશમાં ફેલાઈ એટલામાં તો હરના ત્રીજા નેત્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિએ કામને બાળી ભસ્મ કરી દીધો —"

—कालिदास : कुमारसंभव

ઠામ ..આજ—હે કામદેવ ! મહાદેવે તારા નિવાસસ્થાન [ઠામનો] નો જ નાશ કર્યો હોત [વિદારત] તો હું આજે તારા સપાટામાં ન આવત, ફસાઈ પડત [ગૂંચત]

પૃષ્ઠ ૫૧

૪૬૧-૪૭૦ સીધૂં—સિદ્ધ થયુ, સફળ થયું. પુહોક ન ખાધો હાથિ બળી—પહોંક ખાવાનો ન મળ્યો ને ઊલટી ઊનાળાના કણસલાથી હાથેળી બાળી દીધી. ખેડુતવર્ગમાં આ કહેવત બહુ વપરાય છે.

રાત્ર્યંબક...લાજ—મારા પિતા ત્ર્યંબકસેનની આબરૂ ઉપર પણ મેં પાણી ફેરવ્યું ટિલડૂં—ટીકો, લાંછન. ચોખિ કુલિ લાગી રે લાખ—મારા પવિત્ર કુળમાં મેં ખરેખર લાખું [લાખ સં. लक्षण]-લાંછન-લગાડયુ માંચી—નાનો ખાટલો, પરણવાની વિધિના બાજઠને ઉદ્દેશી હંસા ઘણું

કરી બોલતી લાગે છે અથવા વિક્રમચરિત્રની ખાટ[માંચી]ને હેઠેથી કહે છે. સાખ—બારણું. ગામડાંઓમાં સાખ—દ્વાર—એ કુલના અર્થમાં વપરાય છે. આદર્યો—વાગ્દાનથી સ્વીકાર્યો પારસીઓ 'અદરાવું' પ્રયોગ કરે છે. યમ સાયર વાધિ વેલિ—જેમ દરિયામાં ભરતી [વેલિ–વેલ] ઊભરે ચઢે. સહી—ચોક્કસ, નિઃશંક. કેલ—પાપ, દોષ. 'કળણ, 'ખરડાવું તે' એ ઉપરથી હશે (?) ચિહુ પક્ષ સુધી રે પદ્મની.. તોય—ગંગાના પવિત્ર જળની માફક ચારે બાજુથી-સર્વ રીતે પદ્મિની પવિત્ર [સુધી સં. शुद्धा] હોય છે. લાંછન લાગું રે લાછિનિ—લક્ષ્મી [લાછિ] જેવી પવિત્ર સતી જેવી હું તેને એબ ચોંટી. લવું—લવારો કરું. રાખું જાતિ—મારું પોતાનું રક્ષણ કરું. દિવસ...ખંભાતિ—હવે દિવસ ઊગ્યો છે, મને કોઈ ખંભાતની રાજકુમારી તરીકે ઓળખી જશે તો મારા વળી ભોગ મળશે.

સુખિયાં । ..શોક. હંસા છેવટે જ્ઞાન તરફ વળે છે. સરખાવો

'दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।'

—દુઃખોમાં ઉદ્વેગ વગરના મનનો અને સુખોમાં સ્પૃહા વગરનો—

—શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતા : અ૦ ૨ : ૫૬

હેયું હેઠું કરી—હૃદયને હળવું કરી, શોકમુક્ત કરી. ધારણિ સમ-ઢલાએ, ધરઉ. ધારણિ રાખ્યુ રે અંગ—દેહને શાંત કર્યો. તૂઠે—ખુશ થાય [સં. तुष्ट] સંકરગંગ—શિવ અને ગંગા. છાંડયો—છોડયો, મૂક્યો.

પૃષ્ઠ ૫૭

૪૭૨-૪૮૧ ટંકા—સિક્કા, મહોર. ભાત—ભાથું. કજાય [સં. कुगाय] —અનિચ્છાએ. અચાસણુ—અપ્રસિદ્ધ, છાનાંમાનાં 'ચાસન' શબ્દ ઉત્તર ગુજરાતમાં હજી પ્રચલિત છે. 'સ' ને બદલે ભ્રમથી 'હ' કરી એ શબ્દમાં નીચેની પંક્તિઓમાં ગ્રામ્યતા લાવવામાં આવી છે:

'ચોરી ચાહન થાય છે, જ્યારે ચોર જલાય;
બાંધી મારે મહીપતિ, છેક ફજેતી થાય'

—કવીશ્વર દલપતરામઃ હોપવાચનમાળાનાં કાવ્યો

ગાદેરી—સજ્જડ. પાગડિ—પેંગડે. ભવિભવિ વિક્રમચરિત્ર ભરતાર—દરેક ભવે મને વિક્રમચરિત્ર પતિ મળે : આ હંસાની સ્તુતિ છે.

પઈયાણુ [સં. પર્યાંણ]—પ્રસ્થાન. ઊગમતો—ઊગતો. રાનવગડ—જંગલનાં ડંડાકાર—ધીચોધીચ દંડકારણ્ય સાથે જંગલની સરખામણી કરેલી લાગે છે. બૂંબકાર—બરાડ. દડવડિ—ધબડક ધબડક દોડે. પડઘાઇ... ગડગડિ—ગંગાજલના પગલાંના પ્રતિશબ્દથી પર્વત ગાજી ઊઠતો. નાકફરેરૂં—નાકમાંથી ઉશ્વાસ કાઢવો તે ત્રાઠો—બીધો. સૂર [સં. સૂર્ય]—સૂરજ. પદ્મનાભ – વિષ્ણુ, જેની નાભિમાં કમળ છે તે

પૃષ્ઠ ૫૮

૪૮૨-૪૯૨ લીલવિલાસ—વિવિધ જાતની ક્રીડાનો વિનોદ. વિસમ્યા—શોભ્યા ખગરાજ—પંખીઓમાં રાજા જેવો ગરુડ. દેહિ—કઇ. ભણી—થી, તરફથી. હાલનો 'ભણી' પ્રયોગ 'ની તરફ' ના અર્થમાં થાય છે. આણુ—સત્તા અભિધાન [સ.] નામ. ઉતપાત—ઉથલપાથલ. અંતેઉર—અંતઃપુર, રણવાસ. હર્ષનિધાન—આનંદનું ઠામ. સોધાવી—ખોળાવે. રઢ—ચટસ, આગ્રહ હોડ—શરત. ભેટયો—મજ્યો. માસદાહાડા તણી—એક માસની વાટ—રસ્તે ભાજ્રૂં—ભગ્નાશ થયું નાટ—નક્કી, 'નેટ' પ્રયોગ પણ થાય છે. રાજછેહ—રાજદ્રોહ, રાજાને દગો કરવો તે. તેતલિ—તે અરસામાં

પૃષ્ઠ ૫૯

૪૯૩-૫૦૩ પાખલિ—ફરતાં. પોલિપ્રકાર—વિવિધ જાતની પોળો. મઠ—આશ્રમો. ગોગજ—(?) ગોઝાર—ઘરનો અંધારો વાસી ભાગ મુહુલક [અ. मूल्क]—મુલક, દેશ પરાં—ગામડાં, ખેડાં. તાલિમખાનાં [અ. तअलीम+खाना]—અખાડાઓ, શાલાઓ. મોહોર [ફા. मुह्र]—સોનૈયો, સોનાનો ચલણી સીક્કો મસાણી—વેપારીઓ. ભામણું—ભટકતા બહીજનો—માટ્યારણો. પરઘો—પરિઘ-ઘેરાવો-(?) ગહ્વર [સં.]-ગુફા. નગ [સં.]-પર્વત. પુરપાટણ પ્રાસાદ—નગરો ને પટ્ટનો (શહેરો) ના મહેલો. યતિતપી—સંન્યાસી અને તપસીઓ-તપસ્વીઓ. આમર્યાદ—મર્યાદા, હદ સુધી, જ્યાં સુધી શોધાય ત્યાં સુધી. ગુફા [સં. गुहा]-કોતર. પર્વતની શિખા—પર્વતનાં શૃંગ, શિખર પોસાલ—શાળા. દસ દિકપાલ—દશે દિશાઓના રક્ષક દિક્પાલો, દશે દિશાઓ. દશ દિક્પાલ—દશ દિશાઓના અધિષ્ઠાતાઓ : ઇન્દ્ર (વજ્ર આયુધ ને પૂર્વ દિશા), અગ્નિ (શક્તિ આયુધ

ને અગ્નિ કોણ), યમ (દંડ આયુધ ને દક્ષિણ દિશા), નૈઋત (ખડ્ગ, નૈઋત), વરુણ (પાશ, પશ્ચિમ), વાયુ (અંકુશ, વાયવ્ય), કુબેર (ગદા, ઉત્તર), શિવ (ત્રિશૂલ, ઈશાન કોણ), બ્રહ્મા (પદ્મ, ઊર્ધ્વ) અને અનંત (ચક્ર, પાતાળ) કોઈ કુબેરને બદલે સોમ કહે છે જુઓ **નર્મકથાકોશ**
સિવસાલા [સં. શિવશાલા]—શિવમંદિરો સમસાન [સં. શ્મશાન]—મસાણ, મૃતદાહભૂમિ જડ—મૂળિયાં જટા—વડવાઇઓ કેડિ—પત્તો. ઊભ્રસ્યાં—ક્ષુબ્ધ થયાં આવાસિ—મહેલે

પૃષ્ઠ ૧૦

૫૦૪–૫૧૫ સીખામણ—બોધનાં વચન તથા—જેમ હતી તેમ, વિસ્તારથી નલ—દ્વાપરના અંતમાં થયેલો, સૂર્યવંશી રાજા નિષધદેશના વીરસેનનો પુત્ર એનો ભાઇ પુષ્કર નલરાજા સ્વરૂપે સુંદર, શાસ્ત્રજ્ઞાતા, ધનુર્વેદનિપુણ ને પુણ્યશીલ હતો વિદર્ભદેશના ભીમકરાજાની પુત્રી દમયંતી જોડે પરણી પોતાના ભાઈ પુષ્કર સાથે દ્યૂત રમી સર્વ ગુમાવી બેઠો હતો. નલદમયંતીના દુ:ખની સીમા રહી નહોતી વધુ માટે જુઓ **નર્મકથાકોશ**

ગાધારી—ગંધારદેશના સૌબલ નામના રાજાની પુત્રી—શકુનિની બ્હેન—ધૃતરાષ્ટ્રની રાણી એ એના પતિના અંધત્વને લીધે હમેશાં આંખે પાટા બાંધી રાખતી સૌ કૌરવોની એ માતા હતી કૌરવોના સંહાર પછી પોતાના પતિ સાથે એણે હરદ્વારમાં દેહ છોડયો હતો

ચૂર્યાં જીવતા—જીવતા કચ્ચરઘાણ કર્યાં અત્ય [સં. અતિ]—અતિ, ઘણું જ

શ્રવણ—એક બ્રાહ્મણપુત્ર પોતાનાં અંધ માતાપિતાને કાવડમાં લઈને ખાંધે ઊંચકી એણે તીર્થયાત્રા કરાવી હતી દશરથે ભૂલમાં એની હત્યા કરી હતી ને તેથી તે આ મરતા શ્રવણને શાપે શાપિત થયો હતો

બ્રહ્મસાપ—બ્રાહ્મણનો શાપ–શ્રવણનો 'સમૂલ'—મૂળવાળું મૂળથી એ અર્થમાં કવિએ આ ઉપયોગ કર્યો જણાય છે વાડવ [સં.]—બ્રાહ્મણ સિવા [સં. શિવા]—પાર્વતી, આદ્યભવાની. અભિનવા [સં.]—નવીન નવરાત્રિ—આશ્વિનમાસના શુક્લ પક્ષના પ્રથમ નવ દિવસો. એ દિવસોમાં શાક્તપંથીઓ ઠાઠમાઠથી શક્તિપૂજા કરે છે આશ્વિન ઉપરાંત માઘ ને ચૈત્રમાં

પણ નવરાત્રિ ગણાય છે. ધાન [સં. ધ્યાન]-મનન. સ્ત્રીલિંગમાં શબ્દ વપરાતો લાગે છે. ચઢતિ—વિશેષ.

અત્રનારી અનુસૂયા—અત્રિઋષિની પત્ની અનસૂયા. અત્રિ સાત ઋષિઓમાંના એક. ચંદ્ર, દત્તાત્રેય ને દુર્વાસા : આ ત્રણ પુત્રો એમણે આદ્યશક્તિની પૂજા કરીને મેળવ્યા હતા.

મધુકૈટભ.. તેહ—તે આદ્યશક્તિ બ્રહ્માની [વિધાતાનિ] ઉપર પણ ખુશ [તૂઠી] થઈ હતી. મધુ ને કૈટભ બંને દૈત્યો શેષશાયીના કાનના મેલમાંથી ઉત્પન્ન થઈ, બ્રહ્મા જે નાભિકમલમાંથી ઉત્પન્ન થયા હતા તેમને મારવા કરતા. બ્રહ્માએ યોગનિદ્રાની સ્તુતિ કરી શેષશાયીને જગાડયા ને એણે દૈત્યો સાથે યુદ્ધ કરી પોતાની જાંગમાં લઈ માર્યા હતા.

મહિષાસુર—શ્રીરંગપટ્ટનનો દૈત્યરાજ. એણે સો વર્ષ સુધી ઇન્દ્રાદિક દેવો સાથે યુદ્ધ કરી જ્યારે ઇન્દ્રનું રાજ્ય લઈ લીધું ત્યારે સર્વ દેવતાઓએ પોતપોતાનાં તેજની એક સુંદર દેવી—આદ્યશક્તિ—ઉત્પન્ન કરી. તેને દસ હાથ ને અકેક હાથમાં જૂદાંજૂદાં શસ્ત્ર હતાં. એ મહાલક્ષ્મીએ મહિષાસુર જોડે યુદ્ધ કર્યું ને અંતે એક પગ તેના માથા પર મૂકી તરવારથી તેનું ઊંડું કાપી નાંખ્યું જ્યારે માથા વિનાના એ પાડાની ગરદનમાંથી મનુષ્યનું શરીર નીકળ્યું ને એ સામો પ્રહાર કરવા ગયો એટલામાં દેવીના સિંહે પોતાનું જમણું ડાચું ભર્યું ને દેવીએ તેની છાતીમાં ભાલો મારી પાડયો. જુઓ નર્મકથાકોશ.

સુંભનિસુભ-શુંભનિશુંભ—દિતિના પુત્ર ને દૈત્યના રાજા. એમને દુર્ગાએ સંહાર્યા હતા

સુરથરાયનિ તૂઠી જહીઇ—આદ્યશક્તિ સુરથ રાજા ઉપર તુષ્ટ થઈ. સુરથ—એક પ્રાચીનકાળનો રાજા. એના સવિસ્તર ઇતિહાસ માટે જુઓ દુર્ગાસપ્તશતી : અધ્યાય ૧. વળી જુઓ ભાલણકૃત ચંડીઆખ્યાન.

અસંભવ—નહીં માનવા જેવી. વેલાઉલ ત્રંબાવતી—ભરતીની પરંપરાવાળી ખંભાતનગરી. ખંભાતના સવિસ્તર ઇતિહાસ માટે જુઓ સ્વર્ગસ્થ તનસુખરામ ત્રિપાઠીલિખિત લેખ : ખંભાત : વસંત : વર્ષ ૧૨ : અંક ૧૧. પૃ. ૫૬૦ થી ૬૦૦.

ઝમકાર [સં. झंकार]—ઝણઝણાટ. સાયરબેટ—ખંભાતના બંદર પાસેનો કોઇ બેટ (?). પેખણાં—તમાસા. કન્યારથાનકિ આવી દાસી—કન્યાને બદલે દાસી આવી ઊવટ—આડા.

પૃષ્ઠ ૬૨

૫૨૯-૫૪૦ મોડ—તોર, અભિમાન. તરુઅરનો છોડ-મોહું વૃક્ષ જેમાંથી થવાનું હોય તેવો છોડ. ક્ષણિ ક્ષણિ...ઘટિ—ભીમક રાજાનું શરીર જેમ પૂર્ણિમાથી માંડી રાત્રિરાત્રિએ ચંદ્ર ઘટવા માંડે તેમ ઘડીઘડીએ સૂકાતું[આવટિ]જાય. ઠાકુર—ઠાકોરો, ક્ષત્રિયો. નિવેદી—રજૂ કરી. વિરૂઇ વાત તે વેહેલી જાય—વિરુદ્ધ [વિરૂઈ] વાત હોય તેનો ફેલાવો જલદી થઈ જાય. ઇમ અશુભે... સમસાનિ—જેમ મુડદાને અગ્નિદાહ કરનારાઓ [દાધૂ] સ્મશાને આવે તેમ અપરણ્યા વર વગરની જાન પોતાને નગર જવા અશુભ વખતે નીકળી. જિમ...મુખદર્શન આવિ લોક—જેમ શોકપ્રસંગે લોકો કાણે આવે તેમ લોકો દરબારમાં મોં બતાવવા [મુખદર્શનિ] આવ્યા. મુઆ તણો...છેક—મરણથી મરી જાય તો તેનો એક રસ્તો હોય પણ આતો નાસી ગયેલા મનુષ્ય માટેના દુઃખનો ક્યાં છેડો [છેક] આવે ? પ્રોહિત [સં. पुरोहित]—ગુરુ, બ્રાહ્મણ. અશોકવ્રત—આશ્વિન સુદ તેરસે આરંભવાનું વ્રત. એથી શોક મટી આનંદ થાય છે. પ્રતિપાલ—રાજા. વિહંગમરાઈ—ગરુડ.

પૃષ્ઠ ૬૪

૫૫૧+૧-૫૫૯ ધર્મપુત્ર—ખોળે બેસાડેલો પુત્ર, કરી લીધેલો પુત્ર. સીઝિ [સં. सिध्]—સફલ થાય. રીસ—રોષ. ઊજાણો—ઉતાવળથી ગયો. વધામણી—ખુશખબર માટે ભેટ.

પૃષ્ઠ ૬૫

૫૬૦-૫૬૭ સ્યા ભણી ?—શા માટે ? હકારો—આજ્ઞા, હુકમ. પાલિકપુત્ર—ધર્મપુત્ર. રાસિ—દોરડે. સાત—સાથે. ગમાર—રેંચો, ભોટ. ગર્દભ...ભાર !—ગધેડાની પીઠે સુખડ હોય તોયે તેને તેની ક્યાંથી ગંધ કે કદર આવે ?

પૃષ્ઠ ૬૬

૫૬૮-૫૭૫ વારુ [સં.]—સુંદર. વ્યણુજ—વણજ, વહેપાર. દોસી-હાટિ—કાપડીઆની દુકાને. મિહિતા [સં. महत्तर]—ગુમાસ્તો.

કડી ૫૭૧ થી ૫૭૪ સુધીમાં સ્ત્રીઓના જૂદીજૂદી જાતના સાહેલા-ઓની જાત છે. મચકોડી—તિરસ્કારથી વાંકું કરી. ભૂર—ભોત, બેવકુફ. પરાં પરહરો—દૂર મૂકી દો. વરાં—વાર, વખત.

પૃષ્ઠ ૬૭

૫૭૬–૫૮૩ દસી—દસ તારવાળું. ખલિ—કાંઈ. વસાઇ—વસાવી, ખરીદી. કડી ૫૭૭ થી ૫૮૦ સુધીમાં જૂદીજૂદી મીઠાઇઓનાં નામ છે. લોંડી—હલકી નોકરડી. ટોલ—મશ્કરી.

પૃષ્ઠ ૬૮

૫૮૪–૫૯૩ આ પૃ૪ પરની કડીઓમાં હંસા હાથમાંથી છટકી ગઈ તે માટે પાળાનું રૂદનગીત છે. સ્વામીદુઃખે—માલીકની—રાજાની—નોકરી કર-વાની પીડાથી. ઊચેરડો—ઊચોઊંચો. અસ્ત્રી પિયારી…ઘરવાસ—પારકી [પિયારી] સ્ત્રીનું હરણ કરે તેને ગૃહસ્થાશ્રમનો [ઘરવાસ] લાભ ક્યાંથી મળે ? હૈડૂં હણ્યું—છાતી કૂટે [હણિ સં. हन् ઉપરથી]. ચોઢી [સં. मौढी]—લાંબી ગાઢ. આછટિ—અફાળે. ડાહાર—ડાર, જગા. જિમ નિધણી-યાઈ નાર—ધણી વગરની અરક્ષિત સ્ત્રી. ચોકીપોલિ—પહેરેગીરીના દરવાજા-માં. બિસણૂં—બેઠક. પરદાર—'પરદ્વાર'—પારકે બારે. રાઘોડો—રાજાનો અશ્વ. ઘરનાર—ગૃહિણી. વાહીનિ—છેતરીને. ઊજાય—ઝડપથી જાય (?) આકલો [સં. आकुल]—દુઃખી. આલોટ [સં. आ+लुट्]—આળોટે. પાંજરમાંયો…વાંઝણીકેરૂં પેટ—પાંજરામાં રહીને વંધ્યા સ્ત્રી [વાંઝણી]ના અપુત્રતાના મહાદુઃખથી ચડચડ બળતો. પ્રાગ—પ્રયાગ. માધવ—વેણીમાધવ.

પૃષ્ઠ ૬૯

૫૯૪–૬૦૩ કિરતાર [સં. कर्तृ ઉપરથી]—પ્રભુ. કુંઅર—અહીં રાજકુમારના વેશમાં હંસાકુમારી. ઊવાલી લીયાં—પડાવી લીધાં. ગાડું ઊલાળવું—પાછળથી ઊંચું કરી મહીની વસ્તુ નીચે ઊથલાવી દેવી; ઊછાળી લઈ લીધાં. આણુ—મનાઈ.

પૃષ્ઠ ૭૦

૬૦૪–૬૧૨ કુડૂં—જૂઠું. રાજદ્વારે જૂઠું ન બોલાય એ નીતિ. ગુજ-રાતિ રાય—વિશેષણ તરીકે 'ગુંજરાતિ' પ્રયોગ નોંધવા જેવો છે. નાત્ર—

વાજાનના અર્થમાં રંભાપાત્ર—રંભાઅપ્સરા 'પાતર' એ શબ્દદ્વારા આ 'પાત્ર' શબ્દ હજી ગુજરાતીમાં પ્રચલિત છે. ટલિ દુ.ખ તે અસ્રીતણું—તે સ્રી (હંસા) ના નીરાશાભર્યા સબંધથી મને થયેલુ દુખ ઓછુ થાય. જુગતિસ્યૂં—યુક્તિ કરી [સં. युक्ति], કુનેહબાજીથી. વલાવિ—વિદાય કરે. સંગમિ—પ્રયાગે, ગંગાયમુનાના મિલનસ્થાને

પૃષ્ઠ ૭૧

૬૧૩-૬૨૩ દ્રામ—દ્રામ, ટંકા સિક્કા પ્રસન્નગતિ—ખુશખુશાલ ચાલે. કીધો તેહનિ પંચપસાય—પુરુષના પાંચે પ્રકારનાં વસ્ત્રોની ભેટ [પસાય સં. प्रसाद] કરી. ભિવગ રાય વેસ નારીનો કર્યો—રાજાએ (અહીં હંસાએ) સ્રીનો વેશ ધારણ કર્યો. બાંહિ ધર્યો—શરણુ આપ્યુ કણુ વાર—જરાપણુ ઢીલ. વછ [સં. वत्स]—પુત્ર વિસમી [સં. विषम]—કપરી, મુશીબતભરી. ગુરુ—પુરોહિત 'ગુરુ'નો 'ગોર' 'ગરોડા' બની શબ્દ વિશેષ અપભ્રષ્ટ બન્યો છે. આચાર—લગ્નવિધિ.

પૃષ્ઠ ૭૨

૬૨૩+૧-૬૨૪—ધવલ—ધોળ, લગ્નનાં ગીતો ધવલ માંહિ.. નાહીઈ —લગ્નગીતોની પવિત્ર ગંગામાં નાહતાં અઘ સઘવાં હેલામાંહિ તરૂ—બધાં પાપો [અઘ સં.] માંથી પલ [હેલા સં]માં તરો ઉધરૂં—ઉધ્ધાર કર્યો, તાર્યો. સાત—સાથ, સહિત બ્રાહ્મપ્રભાતિ—બ્રાહ્મમુહૂર્તે મેર [સં. मेरु]—મેરુપર્વત એ સોનાનો કહેવાતો. રૂપીઅ—રૂપવાન (?) નાહાનડી —'નાની કન્યા' એ અર્થ સંભવે છે, નાહુલિઈ—નાવલીએ, પતિ હારડૂં —'હાર્યો' એ અર્થ જણાય છે. કન્યાએ જિતી લીધો. ખવાલુ—ખલાવો, અંઘોસતો પહેરાવો. હારરૂ—હાર હંસાદેહ—હંસાદેવી આય—આયુ. ગગા, યમુના, સારદા મિલિયાં એક પ્રવાહ . રાય—પ્રયાગ આગળ ત્રિવેણી- સંગમ–ગંગાયમુના ને સરસ્વતી [સારદા] નદીનો-થાય છે ત્યાં હંસા વિક્રમચરિત્રને પરણી

પૃષ્ઠ ૭૩

પ્રમાણુ [સં. प्र+मान]—માપ, લંબાઈ ચીતારા [સં. चित्रकार]- ચિત્રકલાપ્રવીણો સમ્યક [સં सम्यक्]—સારી રીતે જંગ [જગ, જાગ, સં. याग]—યજ્ઞ, રંગ દીપૂં—રચ્યાં ઊપ્યાં ઊરડા નિ ઊરડી—ખંડા ને

ઉપખંડો આપી રહ્યા. તોરણ થાલી હીરિ જડી—તોરણોમાં થાળીઓ-(ગોળ આયો(?))માં હીરા જડ્યા હતા. નિવાજ—નવાજ્યા, શોભાવ્યા. વાયક કરિ—ધીમા વાયરાઓને લીધે [સં. वायु+क]. સોભન [સં. शोभन]—સોહામણા. માંડણી—બાંધણી. ચંદરુઆ ચાંદરણીભાતિ...રાતિ—ચંદરવાઓ ઉપર ચાંદરણીઓની ભાત પાડી હતી તે અંધારી રાત્રિના આકાશ જેવા શોભતા હતા. જલેજ—ગાલીચાઓ. 'જાદરના જલેયા રે ભાઇ!' જુઓ "નર્મદસંગ્રહીત નાગરસ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીત." વળી જુઓ

"લાડણી સંદેશા મોકલે રે, રાઈવર! વહેલા સિધારો, જાલેજ હીરના રે."
હું કેમ આવું એકલો રે? ઘેર બાપાજી દુભાય રે, જાલેજ હીરના રે."
—ગુજરાતી લગ્નગીતો

છાંટણાં—સિંચનો, છંટકાવ. ચંદન, અગર, કૃષ્ણાગર વગેરે ચંદનની વિવિધ જાતિઓ છે.

પૃષ્ઠ ૭૪

૬૩૫-૬૪૬ તવલ—તબલાં, નરઘાં. તંત્રીતાલ—એક જાતનાં ઢોલ. વેણા—વીણા, બીન. વંસ—વાંસળી, મહુઅર. પડહ—એક જાતનું ઢોલ. કંસાલ—કાંસીજોડાં. નફેરી, ચંગ, મદનભેર, ભૂંગલ, પખાજ: આ મોંએ તથા હાથે વગાડવાનાં જ જૂદાંજૂદાં વાજાં ને નિસાનો છે. સોરંગ—સોહીરંગ—આનંદસેર. 'એ આનંદ, સો હિ રંગ' એમ બને? નાચ—નૃત્ય. તુર—એક જાતનું ઢોલ. ગહિગાટ—ઘેંઘાટ, ધૂમ. છંદ—માત્રાબંધ કાવ્યો. ભેરી—ઢોલવિશેષ. જુઓ 'ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानक गोमुखाः' (ગીતા). ગહિગહ્યો—ગાજ્યો. સરખાવો આ સાથે "પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર: દ્વિતીયોલ્લાસ" માંનું વાદ્યોનું વર્ણન. અવરી [સં. अपर]—બીજાં. ગ્રહસાંતિક—ગ્રહશાંતિનો હોમ. લગ્ન પહેલાં આ હોમ કરી ગ્રહોને શાંત પાડી રીઝવવામાં આવે છે. તલિયાતોરણ—વિવિધ જાતનાં તોરણો. સુધીસાધવી [સં. शुद्ध+साध्वी]—પવિત્ર ને સાધુચરિત, સતી. વરનમણું—લગ્નવિધિ અગાઉ કન્યામંડપેથી સામૈયુંચઢેલું કરી વરરાજાનો સત્કાર જેમાં કરવામાં આવે છે તે વિધિ. પાઠવી—મોકલી. તાતું—ગરમ. કસ્તૂરી...કરી—ખલમાં વાટીને કસ્તૂરીથી પાણીને મહેંકતું કરવામાં આવ્યું. પાટ—કન્યા માંહ્યરામાં પધરાવવામાં આવે છે તે પહેલાં પડદા માટે કપડું [પાટ] આડું ધર-

વામાં આવે છે તે. નાહાણાં—ન્હાવણ, [સં. સ્નાન-ઉપરથી]. લાઢિ—(?) આડિ—આડ, પિચળ, આરો ચાંલ્લો. ખૂંપ—વરને માથે પગ સુધી લટકતા ફૂલહારો જોડીને કરેલો ફૂલશૃંગાર. હાંસ—હાંસડી, ગળુંબંધ. વળી સ્ત્રીઓના ગળાના આભૂષણને 'હાંસડી' કહે છે તેવી હાંસડી પુરુષો પણ પહેર્લાં પહેરતા. લાસ—ચળકાટ [સં. લસ્]. બહિરખા—પહોંચી. ભોયંગમણિ [સં. भुजगमणि]—નાગના મણિ. સરખાવો

> "માંડવિ મિલઇ સુહાસણી, સખી ! ઊઠણી નવરંગ ઘાટ કિ;
> જાઈ સહી ચ વધામણી, હઇયલડઇ હર્ખ ન માઇ કિ ૭ હુ સહી.
> હાર, નિગોદર, બહિરખા, સખી, નેઉર રણઝણકાર કિ,
> ત્રાટ કરુ કરિ કનકમઇ, સખી, મોતીડે પૂરુ ચોક કિ."
>
> —કાન્હડદેપ્રબંધ

પૃષ્ઠ ૭૫

૬૪૭–૬૫૮ નાગ, નગોદર, નખધરૂં (આ જ કાવ્યમાં બીજે 'નવધરૂં' શબ્દ પણ છે)—સુવર્ણનાં વિવિધ આભૂષણો. મેખલા [સં.]—કંદોરો. કમરબંધ—પટો. જાણિ...ચંદ—જાણે રાત્રિએ [રયણિ સં. રજની] ચંદ્રમા ઊગ્યો હોય એમ. પાખરી—સજ્જ કરી. જલમતી—પાણીદાર. તીખા તેજી—આકળા સ્વભાવના ઘોડાઓ. અસવારી—આપણે 'સવારી' પ્રયોગ હાલ કરીએ છિયે. ધૂસટ—ઘોંઘાટ. ચડિ—ઘોડે ચડે, (વર) ઊઘલે. સાહાણ—ઘોડા. લુણ કરિ લુણારી નાર—વરયાત્રામાં વરની અલાબલા દૂર રાખવા-લુણ-મીઠાથી ભરેલી એક વાડકીને કપડાથી ઢાંકી ખખડાવવામાં આવે છે તે લુણ ઊતારવી કહેવાય છે. વરની બ્હેન આ કાર્ય કરે છે ને તેને લુણારી કહે છે. જુઓ

> "ભીડું તે મોઘું માળવે, બ્હેન ! તુ લુણ ઊતાર રે.
> લુણ ઊતારું વ્રજ લાડકા ! નામે ઓવારણાં લેશ રે."
>
> —**નર્મદ : નાગરસ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીત**

સાબેલા—વરના સાથીઓ જુઓ: 'એની સાબેલાની જોડ, માથે તે નવરંગ મોળિયાં.'—**નાગરસ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીત.** ધોલારી—મંગલ ધોળ ગાનારી. હવાઇ—દારૂખાનાની એક જાત. વાંસની સળીને છેડે દારૂ હોય છે તેને સળગાવી હવામાં ઊડાવવામાં આવે છે. નફાત—એક જાતનું

દારૂખાનું. સમે—શ્રમ ઉપરથી લાગે છે. તરૂઆરિ—તરવારે. સેરડિ—રસ્તામાં. તેવતેવડી—નાનીનાની સ્ત્રીઓ. ઉવારણાં—ઓવારણાં, મીઠડાં, કડવાં. પોઢોખણહારી—પોંખનારી સ્ત્રી. સાંતરી—તૈયાર. ચૂનડી—ચુંદડી. સીસફૂલ—સ્ત્રીઓની સેંથી ઉપર રાખવામાં આવતું ઘરેણું. જમલી [સં. યમલ]—પાસે રાખડી—સ્ત્રીના માથાનું એક જાતનું ઘરેણું.

પૃષ્ઠ ૭૬

૬૫૯–૬૭૦ ઝાલિ ખીલડી નિ ફૂલડી—ઝાલ નામના ઘરેણાને નાની ખીલી [ખીલડી] ને નાનું ફૂલ [ફૂલડી] હતાં. નાકફૂલી—નથણી. હાર નિગોદર—ઘરેણાના પ્રકાર. બાજૂબંધ—કોણી પરનું સ્ત્રીઆભૂષણ, કેયૂર. અંગદ, નાગજ, ઝાંઝર, ઝમર, કાન કડી, બહિરખા, મોરડી, કાંકણચૂડી, મૂદડી : સ્ત્રીઓનાં આ વિવિધ આભરણો છે. સરખાવો સ્ત્રીઆભરણો સાથે નીચેનાં :

" હાર, અર્દ્ધહાર, ત્રિસર, પ્રલંબ, કડીસૂત્ર, કાંચી, કલાપ, રસના, કિરીટ, મુકુટ, પટ્ટ, શેખર, ચૂડામણિ, મુદ્રિકા, તબક, દશમુદ્રિકા, કેયૂર, કટક, કંકણ, ગ્રૈવેયક, અંગુલીયક, અંગુસ્થલ, હેમજાલ, મણિજાલ, રત્નજાલ, ગોપુચ્છક, ઉરસ્ત્રિક, ચિત્રક, તિલક, કુંડલ, અગ્રમેચક, કર્ણપીઠ, હસ્તાસંકલી, નૂપુર પ્રમુખ આભરણ જાણિવાં "

—પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર : તૃતીયોલ્લાસ

પોંખનારી રાણીના આભરણના વર્ણન (કડી ૬૫૮ થી ૬૬૧ સુધીમાં) પછી કડી ૬૬૨ થી કડી ૬૭૦ સુધીમાં તેણે મસ્તકે ધારણ કરેલા મોડનું વર્ણન છે. આ સાથે સરખાવો " લંકા રે ઘડ થકાં સુનાં રે મંગાવો, વેગળે મોડ ઘડાવો "—એ પ્રસિદ્ધ ઘણાના મોહનું ગીત. મોડ [સં મુકુટ-મઉડ-મોડ]—સ્ત્રીઓ મંગલકાલે જે મુકુટ ધારણ કરે છે તે. કોસીસિ ઝલકિ કંકણી—મોડના કાંગરા ઉપર કંકણી—ઘૂઘરી-ફુમતીઓ ચળકતી હતી. પ્રવાલા તણી વેલી—પરવાળાંની વેલ, હાર. વડાઇ—મોટાઇ. ચોકલી—ચોકડીઓ, ચારસો. મોતીડિ ઝબકિ ઝબકલી—નાનાનાના મોતીની અંદર [મોતીડિ] નાનાનાના ઝબકદીવા [ઝબકલી] ઝબકારા કરતા હતા. દોરડી—નાની દોરી. ચોસઠ ભમરી હીરે જડી—ચોસઠ ભમરિયો મોડ કહેવાય છે તેની પ્રત્યેક ભમરી હીરે મઢી હતી ચૂની—ચુનીઓ, હીરાકણીઓ,

જડો. લસિ—ચળક. ચોકડિ—ચોકડામાં, ચારના સમૂહમાં. સંચ—છૂપાં યંત્રકામ. કોસીસાં [સં. कपिशीर्षक]—વાંદરના મોંના આકારના કોટના કાંગરા, અહીં મોડના કાંગરા. પટભમરી—ભમરી અંદરની નાની ભમરીઓ. સોહોલિ [સ. सुशोभन]—સોહામણા, સોહલા. ચકચકતા સુનિ—સોને. તલહર—તળિયું [સં. तल-ઉપરથી]. સિરબંધ—શિરપેચ હીરાગલ—રેશમી. ચાઊર [સં. चमरी]—ચૌરી, ચમ્મર. જુઓ

"આરતી કરું રે મારા અનંતજીને, ચમ્મરે ઢોળું ઢોળ;
કર જોડીને રુખમૈયા કહે મારા ભવતણું બંધન ખોલ: અનંતને આરતી.

—નર્મદસંપાદિત નાગરસ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીત: અનંતઆરતી

પૃષ્ઠ ૭૭

૯૭૧-૯૮૩ ઝૂસર—ધૂંસરું, બળદને ખાંધે મૂકાતી ધોંસરી. મૂસલ [સં. मूशल]—સાંબેલું, મૂશળું. રવાઇ—રવૈયો, વાંસ, મંથનદંડ. ત્રાક—રેંટિયાની તરાક. સરિઆ—સળીઓ, સાંઠો આ બધાં વરને પોંખવાનો સામાન છે ને સંસારમાં ઊતરનાર ગૃહસ્થાશ્રમીની જવાબદારીનાં લાક્ષણિક ને યથાર્થ સૂચનો છે. સરખાવો:

"મહાવર વાટડિયે આવ્યા, વાટેને વાસીદાં વળાવ્યાં.
મહાવર શેરીએ રે આવ્યા, શેરીએ રોત્રંજ ઢળાવ્યા.
મહાવર તોરણે રે આવ્યા, સાળાએ સલોકા ભણાવ્યા.
છોડે છે કન્યાનો રે ભાઈ, પોંખવાની કરોની સજાઈ.
સળિયો, સાંપડ ને રે ત્રાક, હરખીને તાણ્યાં છે રે નાક.
જૂસર મૂસળ ને રવાઈ, સાસુએ પોંખ્યા છે રે જમાઈ.
ગળે ઘાટ ઘાલીનેરે તાણ્યા, મંડપમાહેરડામાં આણ્યા.
જીયાવરના પખાળોની પાય, જીયાવરા પધારો માંહેરામાંય"

—કૃષ્ણાબાઈ: ઈશ્વરપાર્વતીવિવાહ

ઇડીપીંડી—ભીંજવેલી રાખોડીની ગોળીઓ વરના ઉપર ઉતારીને આજુબાજુએ ફેંકવામાં આવે છે તે. પોંખતી વખતે, આ વિધિ નજર ન લાગે માટે કરવામાં આવે છે. જુઓ

"ઇડલીપીંડલી નાંખી ઊતારીરે,
ફેરવી છે શીરા ઉપર જળઝાળી રે."

—કાળીદાસ: ઈશ્વરવિવાહ.

સાંપડ [સં. સંપુટ]—એ કોડીઆંમાં પૂજાપો વગેરે નાંખી વરને પોંખ્યા પછી તે ઉપર પગ મૂકી ભાંગી નાંખવાનું કહેવામાં આવે છે, એ વિધિ. ધાટ—'ગલામાંહિ ધરિયૂં ધાટપાનેતર' આ પણ પોંખવાની વિધિ પછીનો લૌકિક આચાર છે. સમાણી—સરખી [સં. समान ઉપરથી]. રૂપિ આગલી—રૂપમાં અગ્રેસર, [સં. अग्र ઉપરથી], બહુ રૂપવતી. વાસ્યાં તેલ [वासित तैल]—સુવાસિત તેલો. ખોલ—ખરડો, લેપન. અંઘોલ—નહાવણું. સાતિ—સાતે, સાત સખીઓએ પટકોલ—પટકુલ [સં.] ચોલ—રાતાં. પોતા—સાડીનાં પોત પટોલાં—પાટણમાં બનતાં સ્ત્રીવસ્ત્રો. ખીરોદક [સં. क्षिरोदक]—એક જાતની સફેદ સાડી. મશરૂ—એક જાતનું રેશમી કાપડ. જુઓ અમદાવાદી મશરૂ માટે

> "અતલસ અને મુલદાર મશરૂ માલ બેશ મંગાવજો,
> વળી ઘરદિશે વરસાદ પહેલાં આપ વહેલા આવજો."
>
> —દલપતરામઃ હોપવાચનમાલાની કવિતાઓ

સાળવા—સાલ્લા, સાડલા. જાદરચીર—એક જાતનું વિવિધરંગી ચોકડીના વણાટનું કાપડ. જુઓ

> "સાંગામાંચીએ બેસી પુત્ર ના ધવડાવ્યા, થાને ન ભીંજ્યાં જાદરકાંચળી રે."
>
> —રન્નાદેનાં ગીત

દેસાઊર—દેશાવરનાં. અંબર—સાડી, કાપડું. ચરણા—જુઓ 'ચરણાં—ચીર' શબ્દ ચોલી—' કાપડા ' પછી ગુજરાતી સ્ત્રી તેના વસ્ત્રવિધિના વિકાસક્રમમાં 'ચોળી' તરફ ઢળે છે. ચાંપાનો વાન—ચંપકફૂલની સુગંધ. વીણુ-વેણી. વિતપતિ—[સં. न्युत्पन्न]—લંબાઈ. ગોફણી—વેણીના છેડે ગૂંથવાનું એક ઘુઘરીવાળું ઘરેણું. ઢલવલતી ઢલકિ—નીચી ઢળી રહી છે.

પૃષ્ઠ ૭૮

૬૮૪-૬૯૬ વસીઅરિ—કાળો નાગ [સં. विषधर] તુરો—તોરો, કલગી. ગેહટતી—શોભતી. ઝાલિ—ઝાલ નામનું કાનનું ઘરેણું. લાલિ—લાલ, માણેક. વંક [સં. वक्र]—વાંકી સપરાણ [स+प्राण]—જીવંત બલવાન પોયણ—કમલ. લલકુ—લલકો, લળકો, પ્રકાશ વિરાગર—(?) તારુ—તારો. લવિ—ઝગે. ઝૂમણૂં—કાનનું ઘરેણું. નાગન—દૂંપિયા જેવું સોનાનું ગળાનું ઘરેણું. ગોરતી એક જાતનું ઘરેણું. ગલસરૂ—એક જાતનું ગળાનું ઘરેણું. પીરોજ [ફા. पीरोज, फीरोजह]—એક જાતનું રત્ન. ફૂમતી—ફૂલ, ડાળખી.

જાય [સં. जाति]–જાયનું ફુલ. વેલિમિ–(?). કરણી [સં. कर्णिकार]–કરેણનું ફૂલ. ગૂંજાર–ગુંજારવ, ગણગણાટ. સોઢ [સં. सुगंध]–સુવાસ.

પૃષ્ઠ ૭૯

૬૯૭–૭૦૭ રંગરોલ–આનંદ. યક્ષગાંધર્વ–યક્ષ, એક દેવયોનિ, કુબેરના અનુચર. ગાંધર્વ–સ્વર્ગના ગાયકો. અષ્ટ દેવયોનિઃ

'કિન્નર, ચારણ યક્ષ, ને વિદ્યાધર, ગાંધર્વ;
સિદ્ધ, યોગી, મુનિ અષ્ટઃ ઇતિ દેવ સમીપ સર્વ.'

—સકલશાસ્ત્રનિરુપણ

હર્મ–રાણી (?) મદનફલ–મીંઢલ. વિચિત્ર–રંગબેરંગી. વરમાલ–કન્યાને કંઠે પહેરવાનો નાડાછડીનો હાર. અંતરપટ–પડદો. ઘડિયાળાં–પાણી ભરી ઘડી–'ઘટિકા'–જેટલો કાલ માપવાનું સાધન. અર્દ્ધબિંબ... થાય–સૂર્ય અડધો આથમી જાય. હાથિહાથ મિલાય–હસ્તમેલાપ, હાથેવાળો થાય.

પૃષ્ઠ ૮૦

૭૦૮–૭૧૯ વરફલ–વરઘડ. સંપરદાય–નાચનારીઓ. ચારણ–ભાટ, ચારણ, ગુજરાતની એક ગાયકજાતિ. ગઢવઇ–ગઢવી–ભાટ, ચંડીકુમાર–દેવીકુમાર, ચારણો પોતાને દેવીકુમાર માને છે. વ્યાસ–કથાકારો. નટવા–નૃત્યકારો. બંદી–બંદીજન, ભાટ, માગણ. આચાર–વિધિ. ઉપહાર–ભેટ, દક્ષિણા વિષમાસન–ઉંચાનીચા આસને બેઠેલા. પ્રાચી [સં.]–પૂર્વદિશા. મહાભાગ–નસીબવંતા. વેધકર્ણ–(?) માટ–માટલાં. કલસલા–નાના લોટા, કલસિયા. ખામણું–ચોરીનાં માટલાં મૂકવાના ક્યારા. તલજવઘૃત–સમધવહ્નિ–લાજહોમ માટે હોમવાનાં દ્રવ્યો. સમધ [સં. समिध]–સમડીનાં લાકડાં. પાવક જ્યોતિ–દેવતાનો ભડકો. આહૂત કીધું સરૂઆ ભરી–સરવે–લાકડાની આચમનીએ–આહુતિ આપી. મંગલફેરા–વરકન્યા ચાર ફેરી અગ્નિપ્રદક્ષિણા કરે છે તે. લાજાહોમ–ડાંગરની ઍમાં આહુતિ આપવામાં આવે છે તે હોમ. સપ્ત દીપનો......ભંગ–સપ્તપદી(?) આડણી–પાટલો. પ્રીસિ–પીરસે. ગ્રાસ–કોળિયા. કવળ–કોળિયો. ઉદ્ધરિ–ઉંચો કરે. આધું [સં. अर्धे]–પાસે. ઉસાર્યું–ઊછાળ્યો, ઊંચો કર્યો.

પૃષ્ઠ ૮૧

૭૨૦–૭૩૨ વામાંગિ–ડાબે પડખે. જુઓ 'મેઘદૂત' માંના શબ્દપ્રયોગઃ 'वामपादाभिलाषी.' 'કાસમેર......પુતલી–કાશ્મીરની રૂડી કન્યા

જેવી સુંદર. ભાવી......ભૂતલિ—કાશ્મીર કન્યા જેવી સુંદર હંસા પણ પૃથ્વીમાં શોધી દેખાશે નહીં સિવચરણે—કાશીવિશ્વેશ્વર મહાદેવને પદે. મસ્તક-પૂજ—માથું વધેરવાનો ભયંકર પૂજાવિધિ. રતિકુંડ—કેદારતીર્થમાં આવેલા એ નામનો કુંડ. હાડ ગાલૂં—હાડકાં ઓગાળવાં, હિમપર્વતવાસનો સ્વીકાર કરવાથી અતિશય ઠંડીથી હાડકાં ગળી જાય છે. પાંડવો અંતે હિમાલયમાં ગળ્યા હતા. સોલભેદ—ષોડશોપચારની પૂજા. દજવાડિ—બાળે લીધી—લીધી, હદ. જિમ રતિ સાથિ—જેમ કામદેવ ને રતિનું જોડું બહુ જ [અતિવાર] શોભતું. પ્રેમનાં દેવદેવીના યુગલ સમાં બન્ને સુંદર દીસતાં હતાં.

પૃષ્ઠ ૮૨

૭૩૩–૭૪૨ કુલની રીતિ—કુલાચાર, લૌકિક રીતરીવાજ. છેડા છોડી—છેડાગાંઠણના કપડાની ગાંઠ છોડવામાં નવદંપતીની સૂઝ ને સહન-શીલતાની કસોટી થાય છે. જુઓ

' તારા બાપનો બાપ તેડાવ છબિલા! દોરડો નવ છૂટે."

—પ્રેમાનંદ : ઓખાહરણ.

સારિ રમ્યા—રમત રમ્યાં, એકીબેકીની. ગોત્રજ માય—કુલદેવી, ગોત્રીઓની ઇષ્ટદેવતા. રલી—આનંદ. સંપરગાંઠિ—વરકન્યાને જોડનારું ઉપ-વસ્ત્ર. આંચલિ ઓઢિ— અંચળો ઓઢે, ધોધો કરે. પાસા—રમતના દાવ નાંખવાના પાસા. કનકમી—સોનાના બનાવેલા. પ્રમદા [સં.]-મદમાતી સ્ત્રીઓ. સાહાથ—નહોતરનાં અતિથિઓ. આથ—સંપત [સં. અર્થ ઉપરથી] અઢારિ વર્ણ—અઢાર જાતિ. પરઠયો—નક્કી કર્યો [સં. પ્ર+સ્થા].

પૃષ્ઠ ૮૩

૭૪૩–૭૫૪ પિહિરાવ્યો—પહેરામણી કરાવી. વંચ [સં. વંચન] ઉતરપિંડી. દ્રોહ—બેવફાદારી. પાખંડ—ઢોંગ. વીહાતા—વહી ગયેલા (?)

અષ્ટ ભોગ—આઠ પ્રકારનાં મૈથુન [ભોગ]:

" સંવ ત્યાગ સંકલ્પ રતિ તનમય ગુપ્ત વિચાર;
કીર્તન સ્મરણ સુ નીરખવું: મૈથુન અષ્ટ પ્રકાર."

—સકલશાસ્ત્રનિરૂપણ

વિણસાણુ—વિનાશ. આહારિ......કોય—કોઇ મારી આજ્ઞાને અધીન [વસિ] રહેતું નથી. આંધ્યાં સાહાણુ.........ચાલ—બાંધેલા ઘોડાઓ સૂઈ

જાય છે, ઢાળો કરે છે, [ઢાલ] અને આમ બહુ વખત ચાલશે તો તેઓ પોતાની ચાલ પણ ચૂકી જશે. સેના પાખરો—લશ્કર સજ્જ કરો. ઉનમાદ [સં. उन्माद]—પ્રમાદ, આળસ. નાદ—બહેકાટ, ચરબી. મંત્ર—મસલત, ભેદ. કટકઈ—ચઢાઇ, આક્રમણ [સં. कटक-લશ્કર—ઉપરથી]. ગ્રહી—દબાવી પાડી. નિવૃત્ત—શાંતિ ધીરવઈ—સબુરીથી [સં. धैर्य ઉપરથી].

પૃષ્ઠ ૮૪

૭૫૫-૭૬૦ દાહિ—દાઝ, રીસ. મોહોવહિ—આગળ, મોખરે. જરહિ—(?) મહામંડલી—મોટા મંડલેશ્વરો, ખંડિયા રાજાઓ દદામા—પડઘમ, જંગી ઢોલ. હકાર—હોકારાથી પાણી ચઢાવે. છાર—ધૂળ. દેઉસ—દેશ. સંઘ—યાત્રાળુઓનું ટોળું.

પૃષ્ઠ ૮૫

૭૬૧-૭૬૬ કટક ગઢિ કર્યું—ગઢ આગળ લશ્કર ગોઠવ્યું. સાંઈ-ભેટવું તે, આલિંગન. સરસો-સકલ. રાજવટનો ભાર-રાજ્યવહીવટના હોદ્દાની જોખમદારી.

પૃષ્ઠ ૮૬

૭૬૭ વાસ—મૂળ રહેઠાણ. માનૂં માન—વટ જાળવી. રાજરીત—મોટા રાજાને છાજે તેવા વિવેકથી અથવા મોટા રાજાની આપણી રીતથી.

પૃષ્ઠ ૮૭

૭૮૦-૭૯૧ ગોરવ—લગ્ન વીત્યા પછીનો આનંદોત્સવ. આણું—તેડું, આમંત્રણ. જુહારી—નમી રાજવસુ—રાજાનો ખજાનો. વાતરવાહિ—(?) બારિ...દીવાલી ! જાણે દીપોત્સવીનો ઉત્સવ ન હોય તેવો આનંદ પ્રવર્ત્યો.

પૃષ્ઠ ૮૮

૭૯૨-૭૯૮ માન-માન સાથે(તૃતીયા વિભક્તિ)સવિ...લહી-પ્રત્યેક દોષ સુધારી લેને. કસી—કસોટીએ ચઢાવી. પૂરવામાંહિ [સં.] પૂર્વાનક્ષત્ર. પરલ રાણુ-રાણાપદેશ. જાણુ-જાણકાર, રસિક. સમધ [સં. सबंध]-પૂર્વાપરની એક્તા.

પૃષ્ઠ ૮૯

૭૯૯-૮૨૧ તાસ—તેને [સં. तुभ्यम् ઉપરથી]. દીસ-દીસે, દેખાય રૂપક-કડિયો. મજ્જન [સં.]-સ્નાન ગ્યાન [સં. ज्ञान]-જ્ઞાન. ભાવારથ [સં. भावार्थ]-ભાવ અને અર્થ, શબ્દરહસ્ય. ધરાતલી—પૃથ્વી માંહિ. પુંકર—હાલના અજમેરના પુષ્કરજીનું તીર્થ. લીલવિલાસ [સં. लीलाविलास]-લીલા ખેલનાર.

સમજૂતી સમાપ્ત

પરિશિષ્ટ ગ

ભ્રષ્ટ સંસ્કૃત શ્લોકોનું ગુજરાતી ભાષાન્તર

પૃષ્ઠ ૨

અવંતી નામે એક શ્રેષ્ઠ નગરી હતી. વિક્રમાદિત્ય ત્યાંનો રાજા હતો. તેના પ્રધાનમાત્ર વીર હતા અને તેમાં બીજો રાજપાલ હતો. ૭

તે માલવદેશની ભાગ્યશાળી અવંતીનગરી છત્રીશ કોશ પહોળી અને બે કોશ લાંબી હતી. ૮

ત્યાં મહાજ્યોતિર્લિંગધારી મહાકાલેશ્વરમહાદેવ હતા; તે જ્યોતિર્લિંગના પ્રભાવ વડે અવંતી સૌભાગ્યવતી નગરી હતી. ૯

ત્યાં મહાદેવી ભટ્ટિકા શ્રીહરસિદ્ધિમાતા હતી. એ માતાના પ્રભાવ વડે અવંતીનગરી સુંદર દીસતી હતી. ૧૦

પૃષ્ઠ ૧૪

આહીર, મગધ, ચંપા, કૌસંબા, કૌશિની, કાન્યકુબ્જ, પ્રયાગ, મધ્યદેશમાંનો મેખલ, મહાન કાલંપીય, કનોજ, હસ્તિનાપુરઃ આ દેશોમાં હંસાજેવી સુંદરી દેખાતી નથી. ૯૮-૯૯

પૃષ્ઠ ૧૫

ગોડ, હસ્તિબંધ, પંચરાટ, કામરૂ, વારાણસી, પ્રયાગ અને મગધમાં રૂપલાવણ્યમયી સુંદર માનિનીઓ છે; (આમ) પૂર્વ દેશ મેં જોયો પણ હંસાજેવી સુંદરી નથી. ૧૦૨-૧૦૩

અંગ, વંગ, કલિંગ, કુબ્જુક, કોસલ, ડાહલ, ડાણક, જાલંધર, વરાટક તથા સર્વ રીતે સુંદર યમપ્રસ્થ જોયું; છતાં એ દેશોમાં, ખરેખર, હંસાસમી સુંદરીઓ જણાતી નથી. ૧૦૫-૧૦૬

પૃષ્ઠ ૧૬

દૂરનો મહેન્દ્ર, વનવાસ, સિન્ધુલ, તાપીપ્રદેશ, ભયંકર અગાહાટ, ત્રિકૂટ, માલવ, શ્રીપર્વત, વિષ્કંધ, મુદ્‌ગલ, ગુદ: આ દેશો મેં જોયા પણ ત્યાં હંસાતુલ્ય સુંદરી નથી. ૧૦૯-૧૧૦

નાશક, સૌરાષ્ટ્ર, માલક પ્રકાશ, મહારાષ્ટ્ર, પૈંઠણ, કોંકણ, ખેટ, આચટ, માટાર, કાનડા, બીજાપુર વગેરે દેશોમાં હું ગયો ને બહુબહુ પ્રકારની નારીઓ જોઈ, પણ તેમાં હંસા જેવી સુંદર કોઈ નથી જોઈ. ૧૧૨-૧૧૪

પૃષ્ઠ ૧૭

ગંગાદ્વાર, કુરુક્ષેત્ર, શ્રીકંઠ, હસ્તિનાપુર (મેં જોયાં), ઈશાન કોણમાં અશ્વમુખાં, એકપગાં, શ્વાનમુખાં, હાથીકર્ણાં, ખરમુખાં, કદરૂપા મુખનાં, એકદેહજડિત નરનારી : એવાંએવાં જાણે રાક્ષસો ન હોય એવાં મનુષ્યો મેં જોયાં! ૧૧૮-૧૧૯

નેપાલ, કેર, કાશ્મીર, ગીઝની, ખોરાસાન, મથુરા, મ્લેચ્છ દેશ, શૈવલ ને કેદારમંડલમાં સમસ્ત ગિરિમાલા, ગોરખપુર, લખણાપુર, મિથિલાદિક દેશોમાં હંસા જેવી કોઈ સુંદર સ્ત્રી મેં ન જોઈ. ૧૨૨-૧૨૩

પૃષ્ઠ ૨૦

શ્યામા (અથવા શ્યામ અંગવાળી), નવયૌવના, ચંદ્રમુખી, કામીઓનાં મનનું હરણ કરવાવાળી, કંઠમાં મોતીના હારવાળી, સુનિર્મળ, શુદ્ધ વંશમાં જન્મવાળી, હાથે સુંદર કંકણ ને વીંટીવાળી, કેયૂર પહેરેલી, દિવ્ય વસ્ત્રો ધારણ કરેલી, બિંબ જેવા ઓઠવાળી, ઘન પયોધરથી નીચી વળેલી, પગે ઝણઝણતાં ઝાંઝરવાળી એવી (જે સ્ત્રી) તે જ સ્ત્રી છે. ૧૪૫

શ્યામા, સુંદરમુખી, હાથીની ચાલે ધીમેધીમે ચાલતી, સુંદર આંખોવાળી તે સ્ત્રી છે–તે સ્ત્રી છે; તે સૌભાગ્યવાળી, નાજુક મુખવાળી, (ભારે) જંઘાવાળી સ્ત્રી ચપલ ગતિએ ચાલે છે. ૧૪૭ (ચરણટિપ્પણ)

પૃષ્ઠ ૨૧

ભોગમાં પ્રવૃત્ત હોવા છતાં તે સ્ત્રી સામું જોતાં નરને તેના મુખ માટે (વધુ) ઇચ્છા થાય છે; આવી કામીજનના જીવનરૂપ તે સ્ત્રી હજારો પુણ્યવાળા ને ગુણવાળા નરને પણ મળવી દુર્લભ છે. ૧૫૨

જે સર્વદક્ષ કવિઓ સ્ત્રીમુખને ચંદ્રની સાથે સરખાવે છે તેમને ધિક્કાર છે! (કારણ કે) લાવણ્ય, સંભ્રમ, કટાક્ષ, કોપ ને કૃપાથી જે મંદમંદ હાસ્ય તેના મુખ ઉપર નીહાળાય છે તે ચંદ્રબિંબમાં કયાં (નીહાળાય) છે? ૧૫૪

પૃષ્ઠ ૨૨

× × કંઈક ઊંચાણવાળાં સ્તનવાળી ને મધુર અવાજવાળીના મીઠા રસનું પાન કોઈ વિરલા જ પુણ્યશાળી પુરુષો કરે છે. ૧૫૭

પૃષ્ઠ ૪૯

જે કન્યાએ શુદ્ધ કુળમાં ઉત્પન્ન થઈ, પિતાને આર્યો. ફરીથી તેની તે પત્ની (?) બની, તેણે પિતામહનો સંગ કરીને પિતાને જન્મ આપ્યો,

એવી જે હમેશા બીધેલી રહે છે અને તે જ પ્રમાણે આખું વિશ્વ ને જીવન બીધેલા રહે છે ને પૃથ્વીતળમા સર્વથી જેનુ સેવન થાય છે એવી નાયિકા તે કોણ? ૩૯૨

સુખે પુષ્પ છે, પણ તેમાં સુગધ નથી, કેડમાં આંખો છે પણ લોચન નથી (આંધળી છે), નીલકઠ છે પણ શિવ નથી, કામી છે પણ તે સ્ત્રી નથી તેમ પુરુષ નથી ૩૯૩

કાળા મુખવાળી છે પણ બિલાડી નથી, બે દસવાળી છે પણ સાપણ નથી, પાંચ પતિવાળી છે પણ પાંચાલી નથી આને જે ઓળખે તે પડિત ૩૯૪

પરિશિષ્ટ ઘ

[નોધ શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાવાળી 'ખ' પ્રતમાંનું હંસાનુ વિલાપગીત બીજી પ્રતોમા નહીં હોવાથી અહીં આપવામાં આવ્યુ છે આ પ્રત જૂની છે ને ત્યાર પછી ઉતરાયલી વિસ્તારેલી પ્રતોમાં નથી તેમ જ કંઈક ગુણવાળુ હોવાથી ને ટિપ્પણમાં રહી જવાથી અહી ખાસ આપવામાં આવે છે સંપાદક]

હંસાનુ વિલાપગીત

રાગ દેશાખ

કર્મવિહુણાં કીવા હો સ્વામી! કર્મવિહુણાં સરજ્યાં કાંય? \
અક્ષોનિ આસા હુતી અનેરડી, કર્મિ-આસનીરાસ થયાં! કર્મ૦ \
જ્યમજ્યમ સરીરિ સરીર લાગિ, ત્યમત્યમ કાગ ખૂંચિ! \
કાટા ખુચિ પટોળિમાં પ્રવેસા, વેણીવાવ સવિ ચૂચિ! કર્મ૦ \
વાલી મેર નમ પાછ જૂઈ, તામ મુસકડિ રોઈ! \
પાણીતણી આગિ ઝરી છૂટી, આસુડિ મુખ ધોઈ! કર્મ૦ \
જેહેનિ તાત ત્રબસેનરાજા, વિક્રમાદિત્ય સૌસરવેડિ! \
છઠ્ઠી રાતતણા અક્ષર ન ખૂટિ, પદ્મની લાગી પાલીઆ કેડિ! કર્મ૦

—'ખ' પ્રત પૃષ્ઠ ૯૯ : કડિયો ૨૫૮ થી ૨૬૧
